

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
1996 жылдан шығады

ХАБАРШЫСЫ

HABERLER

ВЕСТНИК

HERALD

3

ТҮРКІСТАН

МАМЫР-МАУСЫМ 1997

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
1996 жылдың қарашасынан
бастап екі айда бір рет шығады

№ 3 мамыр-маусым 1997

HABERLER

ВЕСТНИК

HERALD

Гуманитарлық ғылымдар сериясы

ЖУРНАЛДЫҢ ҚҰРМЕТТІ АЛҚАСЫ:

ЗЕЙБЕК Намық Кемал

*- Түркия Республикасының Мемлекеттік министрі,
Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-
түрік университеті Өкілетті Кеңесінің төрағасы,
Қазақстан Республикасы Әлеуметтік ғылымдар
академиясының академигі*

ЖҰРЫНОВ Мұрат Жұрынұлы

*- Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университетінің Президенті, химия
ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы
Ұлттық Ғылым академиясының академигі.*

ЧАНДАРЛЫОГЛЫ Гүлчин

*- Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университетінің бірінші вице-
президенті, тарих ғылымдарының докторы,
профессор.*

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

**АКТАШ Ш., АЯШЕВ О., ӘШІРОВ Ә., БАЕШОВ Ә., БАЙМАХАНОВ Т.,
БАЙТЕЛИЕВ Т., БЕРДІБАЕВ Р., ЕСЕНОВ Е., ЕРЖАНОВ М.,
ИСЛАМҚҰЛОВ Қ., ИЩАНОВ А., КЕРІМБЕКОВ Б., ҚУАНДЫҚОВ Қ.,
МАДУАНОВ С., МЫРЗАХМЕТОВ М., НҰСҚАБАЕВ О., ПРИВРАТСКИ Б.,
ЧАМ Н.**

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

ЖАҚЫПОВ Мырзантай Қожабайұлы	- Бас редактордың бірінші орынбасары
ӘБІЛДАЕВА Гүлжан Елібайқызы	- Бас редактордың орынбасары
ИСАҚОВ Әскер Исақұлы	- жауапты хатшы
ҚЫЛДЫРОГЛУ Мехмет	- түрік бөлімінің редакторы
ХУСАЙН Болатбек Хусайнұлы	- компьютерлік-баспа редакторы
МОМБЕКОВА Маржан	- көркемдеуші редактор
ЖӨПШЕВА Дария Қалиярқызы	- ақпараттық-үйлестіру редакторы
БЕГМАНОВ Абзал Назымханұлы	- техникалық редактор
ШӘҢКІБАЕВА Әсем Шәңкібайқызы	- оператор

Құрылтайшылар:

Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті және редакция ұжымы

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8-қазанда тіркеліп, N 232 күделік берілген.

Редакцияның мекен-жайы:

487010, Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы, Есімхан алаңы, 2-үй.

☎ (8-325-33) 3-24-65; 3-36-88.

Email: yasawiun@kazmail.asdc.kz

Журнал Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Компьютерлік-ақпарат басқармасының баспа бөлімінде теріліп, беттеліп, басылды.

Көлемі 60x90 1/8. Қағазы офсеттік. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 15. Таралымы 500 дана. Тапсырыс 04.

МАЗМҰНЫ

Тарих

ҚОЙГЕЛДИЕВ М.	Тұтас Түркістан идеясы: қалыптасу, даму тарихы және бүгінгі жағдайы	5-12
ШӘЛЕКЕНОВ У.	Түрік дүниесі тарихына кең көлемде қарайық	13-16
АҚТАШ Ш.	Жаңару кезеңі және ұлттық әдебиет	17-19
БЕРШІМБАЕВ С.	Қазақстан республикасы - егеменді, тәуелсіз мемлекет	20-23
ӘБУШӘРІП С.	Тұранның көне тарихын зерттеп-білудің әдіснамалық тармақтары	24-29
ДӘУІРБАЕВА Т. ТАСТАНБЕКОВ М.	Қазақстанда тың және тыңайған жерлерді шұғыл игерудің қажеттілігі	30-33
ЖАНПЕЙІСОВА Ж. ТЕҢЕСБАЕВ К.	Қазақтың ұлттық интеллигенциясы 1916 жылғы көтерілісте	34-36
ЖЕТІБАЕВ К. ӘЛМАХАНОВА А.	Қазақ зиялыларының қалыптасу қырлары	37-39
БАҚТЫБАЕВ А.	Қазақтардың Қарақалпақстанға көшуі және орналасуы	40-43
ҚОСАНБАЕВ С.	Малға қатысты этнографиялық әдет-ғұрыптар мен ырым-нанымдар	44-46

Филология

САТТАРОВ Қ.	Ташкент оазисіндегі қазақтардың халық әдебиеті үлгілерін жинау және зерттеу тарихынан	47-50
ЕСЕМБЕКОВ Т.	Прозадағы драматизм	51-53
АЛПАМЫСҰЛЫ М.	Эпостағы батырлар бейнесі	54-57
КЕРІМБЕКОВ М.	Омаров - талантты сыншы	58-61
КАМАЛОВА Ж.	Кітаби ақындардың зерттелуі жайлы	62-64
ТАНАУОВА Ж.	Қазақтың күлдіргі әңгімелерінің зерттелуі	65-66
КӨШЕНОВА Т.	Дәстүр жалғастығы	67-70
ЖАНТАСОВА С.	"Фархад-Шырын" дастанының жаңа нұсқасы	71-72

Құқықтану

ЖОРАБЕКОВ С.Ж. ЧУКМАЙТОВ Д.С.	Бас бостандығынан айырылып, жазасын өтеп шыққандардың әлеуметтік ортаға бейімделуін ұйымдастырудың келелі мәселелері	73-77
----------------------------------	--	-------

Педагогика, психология

ХЭТЧ ДЖОН	Қазақстанда американдық әдебиеттерін үйрету: жаңа пән жасау жайындағы тәжірибе	78-86
ТІЛЕУОВА С. МАЛДЫБАЕВА А.	Зейінділік - танымдық белсенділіктің негізі	87-89
РАХМЕТ Ү.	Студенттердің білімін тексеру мен қадағалаудың теориялық және практикалық мәселелері	90-93
АНАРБЕКОВА Ә.	Педагогикадағы келіспеушілік жағдайының ғылымаралық насихатталуы	94-96
ТӨЛБАСОВА Б.	Педагогикалық бағдарламалық құралдар	97-99

Өнертану

ЧАМ Н.	Исламның өнерге және эстетикаға көзқарасы	100-103
СЕЙТМЕТОВ К.	Серке Қожамқұлов - қазақ классикасындағы кейіпкерлердің тұлғасын жасаушы актер	104-107

М.ҚОЙГЕЛДИЕВ

тарих ғылымдарының докторы,
профессор

**ТҮТАС ТҮРКІСТАН ИДЕЯСЫ: ҚАЛЫПТАСУЫ,
ДАМУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ БҮГІНГІ ЖАҒДАЙ**

Дана научная оценка идеи "единый Туркестан". Проанализировав ее значение, автор рекомендует рассмотреть данную идею как концепцию развития тюркских народов.

"Түркі елі", "Түркістан" біз үшін алдымен концепция, ұғым, идея. Ендеше ол қашан, неге байланысты, пайда болды? Біздің түсінігімізше, оның өмірге келуі түркі тайпаларының көрші мемлекеттермен және өзара қырғи-қабақ, соғыс барысында өздерінің ортақ этникалық мүдделерін бірігіп қорғау қажеттілігін ұғынуына, қоғамдық дамуда сондай деңгейге көтерілуіне байланысты. Бұл процесс бізге деректерден белгілі хунндар, үйсін және қанлы дәуірлерінде-ақ жүріп жатты, ал тұтас бір концепция, көзқарас түрінде біржола қалыптасуы VI-VIII ғасырларға, яғни жеке тайпалық емес, жалпы түркілік мүдде негізінде өмірге келген алғашқы түркі мемлекетінің құрылуы кезеңіне түс келеді.

VI ғасырдың орта тұсында қазіргі Моңғолияның жерінде Түркі қағанаты өмірге келді. Оның басында Бумын қаған тұрды. Іргесінде қуатты мемлекеттің пайда болғаны Қытайдағы Тан династиясына (618-907 жж.) ұнай қойған жоқ. Қағанаттың ішкі алауыздығын өршіте отырып, қытайлықтар 680 жылы оны басып алып, елу жыл бойы өзіне тәуелді етті. Түркілер жұртының ақсүйектері қытай билеушілеріне бағынып қана қоймай, балаларына қытай тәрбиесі мен білімін беріп, өздері де солардың атак-дәрежесін қабылдай бастайды. Сөйтіп, Түркілердің мемлекеттік тұтастығы мен елдігіне қауіп төнеді. Осы ойды білдірген үлкен Құттегін жазуы мынадай дейді:

Бектеріңнің, халқының ымырасыздығынан,
Табғаш* халқының алдауына сенгендігінен,
Арбауына көнгендігінен,
Інлі-ағалының дауласқандығынан,
Бекті халқының жауласқандығынан,
Түркі халқы елдігін жойды,
Қағандығынан айрылды;
Табғаш халқына бек ұлдары күл болды,
Пәк қыздары күн болды.
Түркі бектері түркі атын жоғалтып,
Түркі бектердің табғаш атын тұтынып,
Табғаш қағанына бағынды,
Елу жыл ісін-күшін берді [1].

Міне, осындай ауыр жағдайда Құтлұғ қаған бастаған түркілер жұрты көтеріліске шығып, мемлекеттік дербестігін қалпына келтіреді. Елді біріктірушіге (элтэрэс) деген атак береді.

Елтерістен соң Тан басқыншыларына қарсы күресті Білге қаған, Құттегін және Тоныкөктер жүргізді. Міне, осы үштіктің тұсында "бүгін Түркі елі" концепциясы біржола қалыптасты деп айтуға толық негіз бар. Оған сол тарихи кезеңдегі түркі елінің осы аталған үш ірі қайраткерінің құрметіне қойылған құлпы тастардағы жазулар бола алады. Сондай-ақ бұл белгілер қатардағы батырларға немесе айтулы елбасыларына қойылған белгі ғана емес, елдің елдігі таразыға түскен сын сәтте жалпытүркілік маңызы зор мәселені шешуде сінірген еңбегі өлшеусіз қайраткерлерге көрсетілген түркі жұртының ықыласы да болатын. Құлпы тастардағы жазудың ортақ ойы түркі халқының елдік тұтастық пен тәуелсіздікті сақтауға үндеу. Құттегін үлкен жазуы:

... Көкте түркі тәңірісі,
Түріктің қасиетті жері, суы былай денті:
Түркі халқы жойылмасын - дейді,
Ел болсын - дейді [2].

*Табғаш - көне түркілер Қытай жұртын солай атаған.

Тарихшы А.Н.Гумилевтың Түркі қағанаты мен Тан династиясы арасындағы тартысты тек мемлекетаралық қақтығыс ретінде ғана емес, сондай-ақ түрлі мәдениеттер, дүниетаным, көзқарастар арасындағы қақтығыс есебінде қарау туралы тұжырымы [3] ерекше мән беруге лайық. Өйткені, бұл мезгіл өзіне тән болмыс-бітімі бар түркілік өркениеттің қалыптасу процесінің аяқталып қалған мезгілі болатын. Көшпелі және егіншілік мәдениеттердің өзара тығыз табиғи байланысына негізделген шаруашылық жүйесінің, түркі тілі мен фонетикалық жазуының, қоғамдық ойының, он екі жануар атынан тұратын жыл санау жүйесінің қалыптасуы соның айғағы еді.

Қорыта айтқанда, Қытай мемлекетімен арада болған мың жылдық тартыс түркілер үшін “тұтас түркі елі” концепциясының – өмірге келуімен аяқталған еді. Түркілердің бұдан былайғы кезеңдегі тағдыры үшін бұл нәтиже қытай қабырғасын тұрғыздан кішкене де кем емес-тін.

VII ғасырдың соңғы ширегінде Тұран жерінің батыс бөлігі араб халифатының құрамына енді. Араб отарлауы алғашқы кезеңде жергілікті экономика мен мәдениетке кері әсерін тигізгенімен кейіннен ол түрлі елдер мен мәдениеттердің арасында қатынастардың кең құлаш жаюына, соның негізінде IX-XI ғасырларда Тұран мен бүкіл Таяу Шығыста бұрын болмаған мәдени синтездің жүруіне жол ашты. Бұл жағдай Тұран халықтарының ұсақ тайпалық бытыраңқылықтан халықтыққа, отырықшы тұрмысқа ден қойып, сауда мен қол өнерді батыл игеріп, орталық мемлекеттік бірлікке өтуіне, ислам діні мен мәдениетінің негізінде рухани кемелдікке көшуіне қажет шарттар түзіп берді. Ортағасырлық Батыс Еуропада латын тілі қандай үлкен мәнге ие болса, халифат территориясында және оған таяу төңіректе де араб тілі сондай универсалды ғылым және әдебиет тіліне айналып үлгірді. Сонымен бірге бұл жағдай, белгілі дәрежеде, түркі тілінің дамуына кері әсерін тигізе бастаған-ды. Міне, осы тұста түркі тілі мен мәдениетін, жалпы түркі өркениетін өшірмеуді, осы биік мақсатқа қызмет жасауды өмірлік мұрат деп білген авторлар шоғыры өмірге келді. Олар “Тұтас түркі елі” концентрациясының жана дәуір, жаңа тарихи кезеңде заман талабына лайық қайта жаңғыру процесін бастап берді (X-XI ғ.). Рухани мәдениет саласында анық та айқын бой көтерген бұл процестің басында Жүсіп Хос Хажыб Баласағұн, Қожа Яссауи және Махмуд Қашғари сияқты ұлы ой иелері, ғалымдар тұрды. Олар, әрине, “Тұтас түркі елі” концепциясын негіздеуді арнайы қолға алған жоқ, бірақ ішкі мазмұны ондай арнайы зерттеуден анағұрлым жоғары, мәңгі өшпес мағынасы бар іс бітірді. Өйткені, бұл аталған ғалымдар түркі тілінде немесе түркілер жөнінде өз еңбектерін жазып, түркі тілінің мүмкіндігін кеңейтіп қана қойған жоқ, сонымен бірге түркі өркениетінің жалпыадамзаттық кеңістікке шығуына жол ашты. Кез-келген өркениет үшін бұдан маңызды іс болмаса керек. Жүсіп Баласағұн:

...Бұл кітапты қабыл алып, қарарсын.

Түркі тілі ғажабына қанарсын.

...Байқап көрсем, жеңілдеді жүгім де.

Айтсам дедім сөзімді ана тілімде[4].

Жалпы бұл тарихи кезең (X-XI ғ.) түркі тілінің араб тілімен қатар ғылым мен жазба әдебиет, философия мен дін, саясат пен құқық тілі мәртебесіне көтерілу кезеңі болатын. Оның мұндай дәрежеге жетуіне араб, мұсылман өркениетінің тигізген ықпалы шексіз мол болды. Басқаша айтқанда, бұл тарихи кезеңде түркі өркениетінің өзін-өзі сезінуі, кемелдікке құлаш сермеуі ислам діні мен араб мәдениеті арқылы іске асты. Бұл тұрғыдан алғанда халифат мәдениеті түркі өркениеті үшін белгілі дәрежеде басқа мәдениеттермен жалғастырушы міндет атқарғандығын жоққа шығару мүмкін емес.

Сонымен бірге осы тарихи кезеңде қалыптасқан түркілер өркениетіне тән оның мынадай ерекшеліктерін атамасқа шарамыз жоқ. Ол, біріншіден, түркілердің көшпенді тұрмыстағы бөлігі ресми түрде ислам дінін қабылдағанымен, күнделікті тіршілігінде өздерінің байырғы діні “көк төңіріне” де сенуін тастамаған. Көшпенді тұрмыс жағдайында басқаша болуы да мүмкін емес-тін. Мешіт, медресе мен мектептің кемдігі, соған байланысты исламның жана жағдайда бейімделуі, сөйтіп екі діни дүниетанымның өзара қабысуы көшпенді тұрмыстың талабына бейімделген үшінші қосынды діни көзқарас пен дүниетанымның өмірге келіп, орнығуына негіз болды. Екіншіден, көшпенді тұрмыстағы түркілер мәдениеті таза ауызша айту дәстүріне негізделді деген тұжырымға ешқандай да негіз жоқ. Жоғарыда аталған Жүсіп Баласағұн мен Қожа Ахмет Яссауи шығармалары екі бірдей дәстүрге, яғни ауызша айту және жазба дәстүріне негізделгенін зерттеушілердің дерлік барлығы да мойындайды. Сондай-ақ бұл жағдай жалпы көшпенді түркілер мәдениетіне ортақ көрініс болатын.

XIII ғасырда Орталық Азияда түркілер тарихында жаңа кезең басталады. Олардың байырғы отаны, қазіргі Моңғолия жерінде түркі және моңғол тайпаларының Шыңғыс хан туы астына бірігу процесі жүріп, оның нәтижесінде өмірге Тынық мұхиттан Шығыс Еуропаның батыс шекарасына дейінгі аралыққа созылған моңғолдар империясы (XIII-XIV ғ.) келді. Әрқашанда зерттеушілердің талдауына ұшырай бермейтін тарихтың ғажап құбылыстары болады. Солардың бірін осы тұста байқаймыз. Сол уақытқа, яғни XIII ғасырға жеткенше түркілердің мемлекет және әскер құру тәжірибесі Шыңғыс және оның мұрагерлері дәуірінде енді моңғолдар мәртебесі қызмет жасайды, тіптен қайсыбір байырғы түркі тайпалары, тарихшы Рашид ад-дин айтқандай, өздерінің түп-төркіні түркі екендігін ұмытып, енді мәртебесі тасып, тасы өрге домалаған моңғолдардың ықпалына бейімделіп, өздерін моңғол одағына жатқызды. Сөйтіп, Жетісу мен Сыр бойындағы Отырар сияқты қала-бекіністердің көп жағдайда сыртындағы алушысы да, ішіндегі қорғанушысы да қандас түркілер еді.

Шыңғыс хан дәуіріне дейінгі түркі жазба және жатқа айтылған шежіре деректеріне негізделген Рашид ад-дин еңбегінен мынадай тұжырымдар жасауға негіз бар. Біріншіден, түркі халықтарының XIII-XIV ғасырлардағы орналасқан территориясы бүгінгі орналасқан аумағымен сәйкес келеді. Екіншіден, Шыңғыс хан бастаған моңғол тайпаларының саяси ықпалының күшеюі барысында қоралас түркі және моңғол тайпаларының [5] өзара этникалық араласу процесі жүріп жатты. Бірақ бұл уақытша жүрген құбылыс түркі тайпаларының біржолата моңғолданып кетуімен аяқталған жоқ. Моңғолдар көнетүркі тайпаларын сіңіре алмады. Көп ұзамай-ақ, олардың қайта жіктелу жолына (дизинтеграция) түскендігін аңғарамыз. Басқаша айтқанда, моңғолдар мен түркілердің бұл жолғы тоғысуы тек өзара этникалық араласуды ғана емес, сонымен бірге белгілі бір мақсатта құрылған саяси одақтық құбылысты еске салатын еді.

XIV ғасырдың соңы және XV ғасырдың басында, моңғолдар империясының ыдырауы барысында түркі халықтары жаңа сападағы қайта жаңғыру жолына түсті. Әмір Темір империясының (XIV ғ. соңы) пайда болуы, Түркістан өңірінің бір сәтке болса да қайтадан экономикалық, мәдени және ғылыми дамуға бет бұруы соның айғағы болатын. Міне, осы тарихи кезеңде "Бүгін түркі елі" идеясы тағы бой көрсетеді. Әмір Темір және басқа хандар сарайында түркі тілі ғылым мен әдебиет тіліне айнала бастайды. Әлішер Науаидың қаламынан туған "Фархад пен Шырын" дастанындағы мына жолдар осы процестің рухани өмір саласындағы көрінісі болатын:

Хосроумын, Низами: ғын дей алман.

Шайырлардың тәңірісі Жамиға да ере алман.

Низами - жеңімпазды, ақылы мол,
Берда, Ганжа, Румды табындырды ол.

Хосроудың сөзі шырын, тілі бал,
Үндістанды жаулап алды бір өзі ол.

Бүкіл Иран бір Жәмиды тыңдайды,
Бүкіл араб Жәми сөзін сыйлайды.

Бірақ, бірақ қалың қауым түркілер,
Менің қана сөзімді естіп іркілер.

... Шираз бенен түрікменнің даласы,
Хорасан мен Қытай шебі арасы.

Қайда жүрсін, түркі сөзін ту етіп,
Сап түзеуге түркілерде бар ерік.

Бұл қисада шетсіз, шексіз мұң толы,
Жан азабы, биік сезім, сыр толы.

Жаздым үлкен шабытпенен күніге,
Жанға толы түркі ана тілімді [6].

Өкінішке орай, Түркістан өңірінің бұл жолға жаңғыруы, бұдан бұрынғы, яғни IX-XII ғасырлардағыдай экономикалық және мәдени гүлдеуге ұласқан жоқ. Өмір Темірдің еркінен туған мемлекет басқару ісіндегі "Ереже", Өмірдің Самарқанға жидырған қол-өнер шеберлері, солардың фантазиясынан туып, Түркістан өңіріне түскен ою-өрнекті болған ғимараттар. Ұлықбектің астрономиялық трактаттары мен Бабырдың ғажап жазбалары Түркістан түркілері өркениетіне Батыс Еуропадағыдай рыноктық қатынас және демократия жолына түсуге жетімсіз болып шықты. Ұлы Өмірдің өзі жарық дүниеден кеткен соң көп ұзамай-ақ Түркістан жұрты өзара феодалдық қырқысулардың шырмауына түсті. Жалпы Шығыс әлемін қамтыған ғылым мен техникадағы мешеулік бірнеше жүз жылғы Түркістанды да өз құрсауына алды.

XVIII-XIX ғасырларда жеткен орыстық отарлық билік Түркістанға экономикалық және мәдени жаңғыру алып келген жоқ. Өзінің бірнеше мыңжылдық тарихында отарлық биліктің талай түрін басынан өткізген Түркістан, ресейлік билік әкелгендей озбырлықты көрген емес-тін. Саяси өмірде бүкіл жергілікті билік отаршыл әкімшіліктің қолына ауысты. Ресей империализмі мұнда біржолда орналасу әрекетіне көшті, яғни ішкі ресейлік губерниялардан қоныс аударып келген орыс және басқа еуропалықтар біртіндеп сандық тұрғыдан Түркістан халқының басым бөлігін құрып, орыс билігінің жергілікті тірегіне айналуда тиіс болды. Ал, түркістандықтар әлемдік өркениеттен тыс қалған "түземдіктер" есебінде өзінің "қарабайыр" өмір салтынан, тіршілігінен бас тартып, орыстану жолына түсуі керек еді. Бүкіл ақпараттық құралдарды қолына шоғырландырған метрополиия еуропалық қауымдастықтың көз алдында Түркістанның жергілікті жұрты жөнінде жаңа техника мен технологияны, қоғамдық қатынастар мен мәдениетті қабылдауға құлықсыз, оған қарсы "түземдіктердің" бейнесін жасап, ал өзін тіптен мұнда, яғни Түркістанға еуропалық өркениет пен өмір салтын әкеліп енгізуші етіп көрсетуге тырысты. Ежелгі замандардан әлемдік басқа батыс және шығыс елдерімен тек Ресей арқылы ғана қатынаса алатын еді. Ал, енді ғана өнеркәсіптік даму жолына түскен Ресей болса Түркістанды тек арзан шикізат көзі және өзі өндірген тауарларды өткізетін рынок деп білді. Міне, осындай жағдайда Түркістан 1917 жылғы төңкерістерге жетті.

Патшалық биліктің құлауы, оның артын ала 1917 жылдың соңында орнаған кеңестік билік, оның отаршылдық мазмұндағы алғашқы аяқ алысы "Бүтін Түркістан" идеясының осы тарихи кезеңдегі көрінісіне тән мынадай ерекшеліктерін атап айтқан жөн.

XX ғасырдың басы жеке түркі халықтарының өздерінің дербес ұлттық мемлекетін құруға ұмтылушылығымен сипатталады. Мұндай тенденция, мәселен, қазақ, татар, башқұрт және басқа халықтардың зиялыларының саяси қызметінен анық байқалды. "Алашорда" мен "Еркін Башқортостан" соның көрінісі болатын. Жеке түркі халықтарының дербес мемлекеттікке ұмтылуы олардың бірнеше ғасырлық жетілуінің нәтижесі болатын, сондықтан да табиғи құрылыс есебінде қабылдануға толық құқылы.

Сонымен бірге, бұл процесс "Бүтін Түркістан" идеясының жаңа сапада қайта жаңғыруына келергі болған жоқ. XX ғасырдың алғашқы ширегінде бұл идея, біріншіден, түркі зиялыларының екі буынының (патшалық билік тұсында қалыптасқан және кеңестік билікке тартылған зиялылардың) бірдей қызметіне арқау болса, екіншіден, сол бұрынғыдай кең географиялық ауқымда көрініп, яғни батысында Еділ мен Жайықтан бастап шығысында қазақ даласы мен қырғыз Алатауы аралығындағы түркі жұрттарын түгел қамтыды. Сондай-ақ, оның бұл жолда тууына негіз болған орыстық отаршылдық билік еді.

XX ғасырдың басындағы жалпытүркілік азаттық идеясының күш алуына татар (қырымдық және қазандық) және башқұрт халықтарының зиялылары біраз еңбек етті. Солдай болуы да табиғи құбылыс болатын. Өйткені, орыстық отарлық езгіні ең алдымен басынан өткерген, сондықтан да онымен күрестің бағасын терең ұғынған және осы жолда біраз тәжірибе жинаған да осы халықтар еді. Исмаил Гаспиринскийдің "Тәржіман", Фатих Каримовтың "Уақыт" газеттері, татар зиялылары ұйымдастарған баспаханалар, олар бастап берген жаңа әдістік оқыту белгілі дәрежеде жалпытүркілік азаттық идеясына, қайта жаңғыруына қызмет жасады. Жалпытүркілік азаттық идеясына ғасыр басында түркі жұрттары арасында тарыдай шашырап жүрген сұлтан тұқымдары да қосылып, демеу беріп отырды. Заки Валиди Тоған өзінің естеліктерінде 1905-1907 жылдары белгілі ақсүйек сұлтан ұрпақтары Галиаскар Сыртланов пен Сәлімгерей Жантөриннің ресейлік түркілердің "территориялық автономия" құқы үшін күресіне қолдау жасап, солардың көмегімен Габрашит-Қазый Ибрагимовтың "Автономия" деген кітапша бастырып шығарғандығын айтады [7]. Осы сияқты әрекеттер кейіннен бүкіл ресейлік түркі зиялыларының арасында үлкен беделге ие болған федералистер қозғалысына ұласты.

Дегенмен, XX ғасырдың бас кезіндегі ресейлік түркілік азаттық қозғалыстың болмысы бұрынғы кезеңдермен салыстырғанда анағұрлым күрделене түскендігін мойындау керек. Басқаша айтқанда, ол көзқарастық тұрғыдан тек бір бағытқа бет бұрған қолдаушылардан тұрмайтын. Империя көлемін түгелдей қамтыған түрлі саяси ағымдар түркі халықтарының азаттық қозғалысына да өз ықпалын тигізуге тырысты. Олардың арасында кадеттер партиясы, социал-демократия, дін үшін қозғалыс және басқалары бар еді. Осы тарихи кезеңдегі азаттық үшін күрес тәжірибесін таразылаған Мұстафа Шоқайдың мынадай үш кемшілігін көлденең тартады. Олар, біріншіден, түркі елі зиялыларының орыс революцияшыл демократтарына сеніп, оған арқа сүйеу арқылы бостандық алудан үміттенуі, екіншіден, ендігі бір топтағылардың саяси табысқа дұға арқылы жететініне сенгендігі және үшіншіден, бұларға қосымша қозғалыс басшыларында саяси кемелдіктің жетіспегендігі, жалпы қозғалыстың басын біріктіретін ортақ бағдарламаның болмауы, өзара түсінісе алмаушылықтың етек алуы еді.

М.Шоқай бұл жасаған тұжырымдарын анықтай түсіп, тарихи шындықтың терен қатпарына жетелейтін мынадай қорытындыға келген болатын: "Кейінірек құрылып, аз уақыт өмір сүрген түрлі ұлттық тәуелсіз үкіметтердің (бұл арада алдымен Қоқан автономиясы, Алашорда, Башқортостан республикасы және басқа үкіметтерді айтып отыр - авт.) тәжірибесі бізге бір жағынан орыстың төңкерісшіл демократиясына деген жалпы сенімсіздіктің жаңсақтығын дәлелдеді. Ал, екінші жақтан, ашығын айту керек, қандай да бір елде аз халықтың өз мемлекетін құрып, оны Ресей империализмі шеңгелінен өз күшімен қорғай алуы секілді пікірдің де жаңсақ екендігін көрсетті" [8].

Кеңестер билігі біржола салтанат құрғаннан кейінгі уақытта, анығырақ айтқанда 20-шы жылдары тұтас түркі елінің азаттығын қамтамасыз ету әрекеті енді кеңестік билік шеңберінде өз жатғасын тапты. Сондай-ақ, осы күрестің бастаушысы ролінде болған жаңа зиялылар буыны көп ұзамай-ақ, яғни осы 20-шы жылдардың соңына қарай бұл іргелі мақсатқа жаңа большевиктік билік жағдайында қол жеткізу мүмкін емес екендігіне анық көз жеткізген. Енді осы процеске қысқаша тоқталып өтейік.

Метрополитияда қазан революциясы және салысымен оның ізінше Ташкенде болып өткен советтердің түркістандық өлкелік III съезі ұлттық автономия идеясын қабылдай алмайтындығын ашық көрсетті. Съез өлкедегі биліктің 14 адамынан тұратын Түркістан Халық Комиссарлары Кеңесінің құзырына өтетіндігін мәлімдеп, тек еуропалық халықтардың өкілдерінен тұрған үкімет құрамын бекітті, ал орталық билік пен В.И.Ленинге жолдаған телеграммасында өзінің негізгі міндетін орталықтың барлық декреттерін өмірге енгізіп отыру деп белгіледі.

Міне, осындай жағдайда 1917 жылғы 26 қарашада Қоқан қаласында болып өткен IV төтенше өлкелік мұсылмандар съезі Түркістан өлкесін жергілікті халықтардың саяси тәуелсіздігін қамтамасыз етуді мұрат тұтқан автономия жариялап, сонымен бірге оның құрамындағы "тұрып жатқан басқа да халықтардың құқығы толық сақталатындығын салтанатты түрде мәлімдейді" [9]. Съез құрған Түркістан Уақытша Кеңесіндегі 54 орынның үштен бірі (18) сол тұстағы Түркістан халқының 7 процентін құрған еуропалық тұрғындардың үлесіне тиді [10].

Қоқан (Түркістан) автономиясының өмірге келуі Түркістан халықтарының саяси, экономикалық және рухани дербестікке ұмтылысының көрінісі болатын. Бірақ большевиктер билігі жергілікті жұрттың мұндай табиғи талабымен есептескен жоқ. Қоқан қаласын қанға бояп, автономия үкіметін күшпен таратып жіберді. Бұл жолғы түркістандықтардың еркін білдіруші патшалық билікпен күресте қалыптасқан ұлт зиялылары еді. Олар қоғамдық мәселелерді шешудің большевиктік бағдарламасын қуаттамады, ал Түркістан жұртына ұлттық автономия талап етіп, жергілікті мәселелерді халықтың тікелей қатысуымен құрылған билік арқылы шешуді көздеді. Міне, осы платформада тұрған зиялылардың басында Мүннәуәр Қари, Махмут қожа Бехбуди, Убайдулла Ходжаев, Мұстафа Шоқай және басқа көзқарастық тұрғыдан біркелкі емес кісілер тұрды. М.Шоқайдың бұл бағыттағы қызметі төменде сөз болады.

Бүгін және азат Түркістан платформасын қолдап, сол үшін қызмет жасаған кеңестік зиялылардың арасынан ең алдымен, әрине, Мирсаид Сұлтанғалиев пен Тұрар Рысқұловтың қызметі бөліп атауға лайық. Бұл арада олардың қарап отырған мәселеге қатысты пікірлеріне толық тоқталу мүмкін емес. Сондықтан аталған қайраткерлердің мәселеге қатысты негізгі тұжырымдарына ғана көңіл аударайық. Т.Рысқұлов ол жөнінде өзінің "Түркістанның автономиялығы туралы тезистерінде" мынадай ойды айтады:

"1-бап. Сырдария, Жетісу, Ферғана, Самарқанд және Закаспий облыстарынан тұратын Түркістан-Қырғыз (қазақ), өзбек, түрікмен, қарақалпақ, қыпшақ, татар, тараншы (үйғыр), дұңған және т.б. сондай-ақ түркі тұқымдас емес тәжіктер мен түздік еврейлерді қоса отырып, түркі халықтарының елі (отаны) деп саналсын, ал қалған орын, еврей, армян және тағы басқалары келімсек элементтер деп есептелсін" [11].

"4-бап. Қазіргі социалистік құрылыс кезінде территориялық ғана емес, сондай-ақ ұлттар арасындағы шекаралық белгілер де бірте-бірте жойылатын уақытта, Түркістанның бес облысының шегінен тұратын географиялық шекарасы қандай да бір түйықталған шекара деп саналмай, қайта Түрік Кеңес Республикасының құрамына мүшелікке өткізі келетін жаңа республикалардың қабылдануына мүмкіндік бар деп есептелсін..."

"6-бап. Еңбекшілер мен қанаған халықтарды интернационалды жолмен біріктіру мақсаты үшін, түркі халықтарының: татар, қырғыз (қырғыз және қазақ), башқұрт, өзбек және т.б. болып бөлініп, жеке ұсақ республикалар құруға ұмтылу идеясын коммунистік үгіт жолмен жою және біртұтастық мақсаты үшін РСФСР құрамына кіретін басқа түркі халықтарын Түрік Кеңес Республикасының төңірегіне топтастыру қажет, ал бұған жету мүмкін болмаған жағдайда жеке түркі халықтарын белгілеріне қарай өзара біріктіруге ұмтылу керек" [11].

1920 жылы қаңтар айында Ташкенде болып өткен мүсбюронның үшінші төтенше конференциясының тапқысына түсіп, қабылданған бұл тезистер бойынша Түркі Республикасы кеңестік негіздегі ұлттық автономия болуы тиіс еді. "Ұлттық" және "мемлекеттік" деген ұғымдардың большевиктік платформаға өзара сыйса алмайтындығы түсінікті. Дегенмен, кеңестік биліктің алғашқы жылдары бұл ұғымдар өзара сыйса алады деп түсінген қайраткерлердің болғанын жоққа шығара алмаймыз.

Тұрар Рысқұлов пен оның пікірлес серіктері ол кездегі мемлекеттік билікті ғана емес, тіптен коммунистік партияны да ұлттық негізде құруға болады деп сенді. Т.Рысқұловтың аталған тезистерінде болашақ Түркі Республикасындағы коммунистік ұйымды "Түркі халықтарының Коммунистік партиясы" деп атауды ұсынуы соның көрінісі болатын [11]. Тура осындай пікір Түркі Республикасының әскері туралы да айтылды.

Қорыта айтқанда, Түркі Республикасы болашақта ресейлік түркілердің басын біріктіретін Ресей Кеңестік Федеративтік Республикасы құрамындағы түркілердің өзін-өзі басқаруын қамтамасыз етуге тиіс автономиялық принципке негізделген мемлекет. Бұл арада көңіл аударуға лайық мәселе Түркі Республикасы басқа түркі мемлекеттік құрылымдары үшін үнемі ашық, ал болашақта олар ұлттық белгілеріне қарай тұтас бір мемлекет шеңберінде конференциялық негізде біріге алады. Кеңестік биліктің кейінгі жылдардағы бет алысы көрсетіп бергендей Т.Рысқұловтың пікірі революциялық энтузиазмнен тұтан сол тарихи кезеңдегі советтік шындықтың өгей баласындай құбылыс еді. Империяның астанасында болған, оның жергілікті билік орындарында болсын оған құлақ түріп, жылы шырай танытатын жоғары құзырлы мекеме де, жеке басшылар да жоқ еді. Оны Сұлтанғалиевтің тағдыры анық байқатты.

Мирсаид Сұлтанғалиевтің пікірі бойынша Ресей Рим империясы, Араб халифаты, Шыңғыс хан, Темір және Осман империялары жүрген жолмен жүріп, ыдырауға ұшыраған империя. Оның орнына келген КСРО-да мәңгі емес, өткінші құбылыс. Бұлардың сілемінде дербес ұлттық мемлекеттік құрылымдардың бой көтерері анық және ол табиғи нәрсе. Міне, осындай тарихи жағдайда КСРО құрамында түркі халықтарының бүтін бір мемлекеттік организмге бірігері хақ. Оған болшақта іргедегі Шығыс Түркістанның, Ауғанстан мен Персиядағы түркі аудандарының ынғай білдіруі толық ықтимал. "Менің пікірімше,-деп жазды М.Сұлтанғалиев, - әлемде бұл процестің одан әрі тереңдей түсуін тоқтата алатын күш жоқ, өйткені өзінің ішкі мазмұны жағынан бұл процесс өте прогрессивті және революцияшыл қозғалыс болып табылады. Оны сәл соза түсуге, келергілер қойып "тоқтата" тұруға болар, бірақ біржола тоқтатып тастау немесе жіберу мүмкін емес" [12]. Бұл оның 1929 жылы жасаған тұжырымы еді.

М.Сұлтанғалиев Т.Рысқұлов пен М.Шоқай сияқты кеңес үкіметінің Түркістан халықтарын жеке республикаларға жіктеу саясатын қуаттай алмады және оны ашық білдірді де: "Маған ... Кеңестік билік пен партия ... түркі халықтарын тайпалық белгілері бойынша жікке бөлу саясатын қайта қараулары керек сияқты болып көрінді, өйткені қатайып келе жатқан реакциялық күштерге түркілік ұлттық кеңестік республикаларды біртіндеп жұтып қою жеңілрек болмақ, ал олар бүтін болса оны істей алмайды" [12].

М.Сұлтанғалиев тура осы пікірді басқа бір еңбегінде тағы да қайталады. Ол "Мәскеу бүтін Түркістанды экономикалық және саяси жағынан әлсіз ету үшін Тұран халықтарын жеке ұсақ тайпаларға жіктеуде, бірақ екі жыл да өтпей-ақ бөлшектеуде

ұшыраған туған жұртты қайтадан бүтіндігін қалпына келтіру жөнінде айта бастайтын болады және бұрынғыдан да қуатты, ұйымдасқан мемлекеттік тұтастыққа өтері хақ " [13] деп жазды.

Қуыршақ республикалар одағын құру сырт көзге ұлттар теңдігін қалайтын болып көрінгенімен, ал шын мәнінде ұлтаралық қатынасты сырты қызыл, іші ақ (редисочный) мазмұндағы саясатты жүргізуші жаңа ұлы державалық бағыттағылардың әрекеті екендігін Т.Рысқұловтың да, М. Сұлтанғалиевтың да тура түсінгендігін уақыттың өзі көрсетіп берді. Қауқары жоқ, құқықсыз республикалар жасау барлық жерде великоросстардың үстемдігін қамтамасыз ете алатын "бүтін, бөлінбейтін Ресей" жасауға апаратын төте жол еді. Бірақ адамзаттық тәжірибе көрсетіп бергендей "бүтін, бөлінбейтін" империя болмайды. Советтік империя да тек тарих шежіресі тізімінде ғана сақталмақ империялар қатарына қосылды.

Сонымен қорыта айтқанда, "Түркі елі" идеясының өмірге келу мезгілі түркі халықтарының тарих сахнасына шығып, өзін қоршаған түркі этникалық, мемлекеттік құрылымдарымен қатынасқа түсе бастаған біздің эрамызға дейінгі мыңжылдықтың соңы және біздің эрамыздың алғашқы жүзжылдықтарына түс келеді. Ал, оның өмірге келіп, түрлі електен өтіп, әлеуметтік-саяси және рухани фактор есебінде халықаралық қатынасты біржола орнығуы Тұран-Қытай, Тұран-Иран, Тұран-Эллиндер әлемі, Тұран-Араб халифаты, Тұран-Моңғол, Тұран-Жоңғар, Тұран-Ресей сияқты өзара сабақтас қатынастар ағысында түркі халықтарының өздерінің ортақ тарихи мүддесін ұғынып, сол үшін саналы да мақсатты түрде күрес жүргізуімен тікелей байланысты. Орталық Азия тарихында өшпестей із қалдырған түркі-қытай, түркі-парсы, түркі-араб, түркі-жоңғар соғыстары "тұтас Түркістан" идеясының өміршеңдік сипатын нығайта түспесе, әлсіреткен емес. Ресей империясы Түркістанға біржола және желел орнығып алмайынша Англия және Қытай сияқты бақталастарымен күресте тарихи ұтылысқа ұшырайтындығын жақсы түсінді, қазір де солай.

Басқаша айтқанда, "тұтас Түркістан" идеясы түркі халықтарымен бірге өмірге келіп, заманалар тезінен өтіп, олар үшін түрлі ауыр тарихи кезеңдерге қорғаныс иммунитеті міндетін атқарған аса маңызды фактор болып келді. Ал, бұл идеяның авторы жоғарыда аталған тарих сындарынан сабақ алған түркі жұрты. Түрлі тарихи заманаларда бұл идеяны білдірушілер қатарында "Күлтегін" жазуының авторы Жүсіп Баласағұн, Әлішер Науаи, Мағжан Жұмабай және осы сияқты заңғар тұлғалар тұрды. Көне Түркістан жеріне түрлі тарихи дәуірлерде келіп орын теуіп, бірін-бірі ығыстыруға тырысқан діни, таптық, этникалық, мәдени және басқа идеологиялық концепциялардан "Тұтас Түркістан" идеясының өміршең болғандығын өмірдің өзі көрсетіп берді. Түркістан жұрты мен жерін ауыр азапқа салған қоғамдық катаклизмдерден соң бұл идея мәңгі өлмейтін сфинкстей қайта жаңғырып отырды.

Мұстафа Шоқай, міне, осы тарих тезінде өмірге келіп, заманнан заманға, ұрпақтан ұрпаққа ұласып отырған "Тұтас Түркістан" (басқаша "Ұлы Түркістан") идеясының тағдыр тартқан және күрделі дәуірдегі жалғастырушысы болды. "Түркістан" ұғымының тарихи шындық және өмірлік сұраныстан туған қажеттілік екендігін жалынды насихаттаушы ғана емес, сонымен бірге бұл идеяға өмірін арнаған ұлы күрескер дәрежесіне көтерілді.

Көне Түркістан тарих көшінде әлденеше рет басынан өткерген өзара өзектес сәттердің бірін, яғни белгілі бір кезеңде пайда болып, енді ыдырап, тарих сахнасынан кеткен жат жұрттық империяның құрығынан құтылар жағдайды тағы да басынан кешіріп отыр. Мұндай тарихи жағдайда туатын табиғи көп сауалдың бірі "Түркістанның ендігі тағдыры қандай болмақ? Көп бұтақты түркі жұрты қайткенде тәуелсіздігімен, өзге елдермен теңдігін сактай отырып, әлемдік өркениет жолына түспек?" ХХ ғасырда осындай сауалдарға жауап іздеп, Түркістан халықтары үшін аса маңызды болуға тиіс тұжырымды жасаған оның адал перзенттерінің бірі Мұстафа Шоқайұлы еді. Біз шағын ізденісімізде бұл қайраткердің "Тұтас түркі елі" идеясы үшін күресте алатын орыны жөнінде ой қорытуды жөн көрдік. Сондай-ақ, бұл идеяға М.Шоқаймен бір мезгілде онымен тағдырлас эмигрант отандасымыз, саяси қайраткер және ғалым Заки Валиди Тоған және басқалардың да қызмет жасағанын айтпай өту әділетсіздік болар еді.

Ә Д Е Б И Е Т Т Е Р :

1. *"Көне түркі жазба ескерткіші". Аударып, алғысөзін жазған М.Жолдасбеков. А., 1986. 45-бет.*
2. *Иоллыгтегін. Күлтегін., 47 б.*
3. *А.Н.Гумилев. Древние тюрки. М., 1993, с.337.*
4. *Жүсіп Баласағұн. Кутты білік. Аударған А.Егеубаев. Алматы, 1986, 42,68 б.*
5. *Рашид-ад Дин моңғол тайпаларының тегін түркілерден таратады, моңғолдарды сол тұстағы түркілердің бір бұтағына жатқызады. Дегенмен, бұл әлі толық зерттеуін таппаған мәселе.*

6. Навои Алишер. Поэмы. Перевод со староузбекского. М., 1972, С.328-329. Үзінді автордың аудармасында берілді.
7. Заки Валиди Тоган. Воспоминания Кн.1. Уфа, 1994, с.160.
8. Мұстафа Шоқай. Мария Шоқай. Естеліктер. Истанбул, 1997, 55-56-б.
9. "Туркестанский вестник" газеті, 1917, 9-желтоқсан.
10. Кишов С. Военно-организаторская деятельность Коммунистической партии в средней Азии в 1917-1924 гг. Ташкент, 1987. С.17.
11. Т.Рыскуловтың тезистері мен олардың мазмұны О.Қоныратбаевтың "Тұрар Рыскулов. Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі" (А., 1994, 129-135 б.) атты монографиясы бойынша беріп отырмыз
12. Мирсаид Султанғалиев. Статьи. Выступления. Документы. Казань, 1992, с.469.
13. М.Султанғалиев. Некоторые наши соображения об основах социально-политического, экономического и культурного развития тюркских народов Азии и Европы - Журнал "Ғасырлар авазы. Эхо веков" (Казань), 1995, май, с. 130.

У.Х.ШӘЛЕКЕНОВ

тарих ғылымдарының докторы,
профессор

ТҮРІК ДҮНИЕСІНІҢ ТАРИХЫНА КЕҢ КӨЛЕМДЕ ҚАРАЙЫҚ

Рассмотрена богатая, многовековая духовная культура тюрков в Туркестане. Сделаны научные выводы о локализации столицы Западного Тюркского Каганата.

Бүгінгі Түркістан шаһарындағы Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде өтіп жатқан “Түрік тарихының мәселелері” халықаралық симпозиумының ғылыми және тарихи мәні зор. Өйткені, дүние жүзіндегі түрік елдері ғалымдарының бірінші рет басын қосып, түрік дүниесінің мәселелеріне ғылыми тұрғыдан қарап, олардың келешегін болжау күрделі мәселе. Оның Түркістан жерінде, ертедегі орталығы Түркістан шаһарында өтуі кездейсоқ оқиға емес. Дүниедегі түріктердің ертедегі ата-бабаларының Отанын құрметтеуі және оның қасиетті жер екеніне тәжім етуі деп түсінеміз. Бұдан шамамен мың жыл бұрын барлық түрік дүниесінің Отаны Түркістан болып, осы жерде туып-өсіп, өздерінің заттай және рухани мәдениетін пайда етіп, оны кемеліне келтіргенше дамытып, әлемдік мәдениетке өздерінің үлесін қосқан.

Түрік мәдениетінің өрлеген дәуірлері жөнінде әр түрлі пікірлер бар. Ағылшын ғалымы Каролина Финкел: “XV-XVI ғасырлар, бұл уақытты Османлы немесе түрік-ислам ғасыры деп қабылдаймыз”-десе; Токио университетінің профессоры Тадасхи Сизоки: “XVI ғасырда бүкіл дүниеде үш үлкен мемлекет үкім жүргізді: Сафавилер, Османлылар және Бабурлықтар.... Осы тұрғыдан қарағанда, XVI ғасырдың артықшылығын байқаймыз”. - деген пікірді айта; Түркия профессоры Абдулқадір Өзжан: “XV-XVII ғасырларда Османлы мемлекеті Еуропаға енген тұста, Үндістанда Бабур үкім жүргізді. Ислам дінін тарқатушылар сол кезеңде шығыста да, батыста да түріктер еді... XV-XVI ғасырларда османдықтардың Батыс Еуропа елдеріне үлкен әсері болды”[1].

Бұл келтірілген ғалымдардың жалпы пікірлері XV-XVI ғасырлар түрік ғасыры болды және жалпы түрік дүниесінің мәдени дәрежесі жоғары болған деген тұжырымға келеді. Әлбетте, айтылып отырған ғасырларда түріктер ежелгі Түркістаннан Оңтүстік, Таяу Азия елдеріне таралып, Еуропаға дейін жетіп, ол жердің халықтарына саяси, мәдени ықпал жасағандарына күмән келтіруге болмайды.

Бірақ, XV-XVI ғасырлар түрік әлемі мәдени өрлеген деген пікір шындыққа келіңкіремейтін сияқты. Бұл кезеңдер түрік дүниесінің ыдырай бастаған кезеңі болып, олардың кейбір бөліктері ежелгі Отанынан шығып, басқа аймақтарға барып, үлкен мемлекеттер құрған. Осыған орай қазақтың ұлы перзенттерінің бірі Мағжан Жұмабаевтың мына жолдарын келтірейік:

...” Көп түрік енші алысып тарасқанда,

Қазаққа қара шаңырақ қалған жоқ па ”[2].

XV-XVI ғасырларда, осындай бытыраңшылыққа ұшырап, бір-бірінен қандас түріктер қашықтағандықтан, IX-XII ғасырларда гүлдеген /рессаны/ дәрежеге жеткен түріктердің мәдениеті бірте-бірте төмендей берген. Бұл пікірді дәлелдеу үшін, ертедегі орта ғасырда түрік әлемінің ұлы ғұламаларының кейбіреуін тілге тиек етелік: Әл-Хорезми /IX/, Әл-Бируни /X-XI/, Ибн Сина /Авиценна XI/, Әл-Фараби /IX-X/, Ж.Баласағұни /XI/, М.Қашқари /XI/, Қ.А.Яссауи және т.б.

Белгілі шығыстанушы Әбсаттар Дербісәлиев “Қазақ даласының жұлдыздары” атты кітабында ортағасырда қазақ жерінен өрбіген ғалымдардың өмірі мен қызметіне, шығармашылығына хронологиялық тәртіппен жеке-жеке тоқталған. Бұрын олардың бірлі-жарымынан хабардар болсақ, енді сол кездегі ірі-ірі қалалардан шыққан ғұламаларды білуге қол жеткердік. Отырар шаһарынан- II, Сайрам мен Түркістаннан - II, Сырдың орта және төменгі ағыстарында орналасқан қалалардан - 10, Тараз /Талас/ - 6 және өздерінің шыққан руларының аттарымен аталған - 13 /аты аталған кітапты қараңыз/ .

Осы монографияға енген ғұламалардың жалпы саны 51 болса, олардың 34-інің жасаған кезеңдері IX-III ғасырларға тура келсе, ал 17-сі XIV-XV ғасырларда өмір сүрген. Осы деректерге қарағанда, жалпы түріктердің мәдениеті алға өрлеп, олардың арасынан дүниеге белгілі көптеген ғалымдардың шыққан кезеңі IX-XIII ғасырлар болды деген

тұжырымға келуге болады. Осы кезеңдерге түрік әлемі өзінің мекені Түркістанда өмір сүріп, шаруашылығын мейлінше дамытып, олардың ірі-ірі шаһарлары мәдениеттің, ғылымның орталығына айналған. Ұлы Жібек жолы арқылы көршілерімен және алыстағы елдермен сауда қарым-қатынасын жүргізген. Соған қарағанда, IX-XIII ғасырларда түрік әлемінің жалпы бірлігі болып, соның нәтижесінде түріктердің өркениетті алға ілгерілеуіне алып келген.

Сол кездегі түрік мәдениетінің ірі орталығы болған, Сығанақ шаһарының алдына жазылған бәйітті Ә.Дербісәлиев жоғарыдағы аты аталған кітабының мұқабасында берген:

“Бұрын бұл қамсыз ел еді,
“Ниһаяны” құрастырған.
“Һидаяны” зерлеген,
Ғұламалар мекені.
Тағдыр жазса, тағы да
Сығанақтық болар ек.
Сәби өмір бой көтерсе кезені”.

Бұл бәйітте, жалпы түрік халқының бейбітшілікте өмір сүріп, өздерінің рухани мәдениетін дамытқан дәуірлерді бастарынан өткергенін баяндайды. Сондай өмірдің айнарларының бірі Сығанақ шаһарының болғанын баяндаймыз. Бұл бейбітшілік кезең бүліншілікке ұшырап, Сығанақ сияқты мәдени орталықтардың күйзеліске ұшырағанына тоқталып, алда да тыныштық болар, бұндай шаһарларымыз қалпына келіп, онда мәдениетіміз өркендер деген үмітті білдіреді.

Міне, осындай түрік елінің тыныштығын бұзған монғолдардың, кейін көп жылға созылған жонғарларға қарсы жүргізілген түріктердің азаттық күресі сияқты тарихи оқиғалар, түрік дүниесінің ыдырауына себепкер болды. Түріктердің осындай жағдайға ұшырауы, олардың бұрынғы гүлденген мәдениеттің төмендей бастауына себепкер болғанмен, бұрынғы өркендеген мәдениеттің әсері кейінгі ұрпақтарға өзінің қолайлы ықпалын тигізіп отырған. Сондықтан да, XIV-XVIII ғғ. Түрік дүниесінен білімді азаматтар және белгілі ғұламалар дүниеге келген. Бірақ, бұл кезеңдегі мәдениеттің даму деңгейі IX-XIII ғғ. қарағанда төмендей түскені байқалады. Солай болса да, әрбір аймақтағы түріктердің арасынан мәдениеттің ірі өкілдері шығып тұрған. Науаи, Абай Құнанбаев, Мақтым Қули және басқалар.

Жалпы түріктердің ыдырауынан кейін, олардың мәдениеті қалай дамыды деген пікірге қысқаша тоқталмақшымыз. Түркістанда қалып қойған, “қара шаңырақтың” мирасқорлары ежелгі түрік мәдениетін сақтап қалды және тарихтың әрқилы тәлкектеріне ұшыраса да, оның сақтаушысы ретінде өмір сүрді. Ал, Түркістаннан шығып кетіп, бөтен аймақтағы халықтармен араласып, өздерінің ерлігі мен жана түрік елдерін құрды. Сөйтіп, олардың “өз елдері және бабаларының өрбіген Отаны Түркістан” екенін ұмытқан жоқ. Ежелгі Отанынан шығып кеткен түріктердің көне тас дәуірінен бастап, XIII-XIV ғасырлардағы мәдениет Түркістан елінің топырағында жатыр да, шетке шығып кеткен қандастарымыздың 6 жүз жылдан астам тарихы жердің бетіне орналасқан. Солай болса, қазіргі кезде барлық түрік әлемінің басын қосамыз деген тілекті іске асыру үшін, Түркістан жеріндегі көне мәдениетті бас қосып зерттеуіміз қажет. Олардың көпшілігі археологиялық сәулетті ескерткіштер күйінде сақталып келді: ертедегі қоныстардың орындары; обалар, тасқа жазылған таңбалар, жазулар, мәйіттің үстіне орнатқан күмбездер және т.б.

Олардың саны өте көп. Тек 1960 жылы жарық көрген “Қазақстанның археологиялық картасында” 5 мыңнан астам ескерткіштер кірген. Олар тас, қола, темір және ортағасыр дәуірлеріндегі бабаларымыздың мәдени дәрежесін баяндайтын кітап сияқты. Ол кітапты барлық түрік әлемінің ғалымдары бас қосып оқулары керек. Бұл ескерткіштерді жергілікті ғалымдар зерттеп, тамаша деректер жинады. Бірақ, олардың басым көпшілігі әлі де болса жарық көре алмай келе жатыр. Сол деректердің негізінде кітаптар, археологиялық жиынтық /свод/, альбомдар, кинолар шығаруға тиістіміз. Сондай ғалымдардың бірлескен зерттеулері жалпы түрік әлемінің тарихын, әдебиетін, тілін жазуға алып келуі тиіс. Сонда ғана, түрік әлемінің рухани байлығының даму дәрежесі белгілі болады және олар жастарды рухтандырады.

Түріктер ерте заманнан көп салалы шаруашылықты дамытып, отырықшы аймақтарда ауылдар, қалалар салған. Бұл пікірді дәлелдейтін археологиялық және әдеби деректер жеткілікті. Солардың бірі XI ғ. өмір сүрген жерлесіміз, ғұлама ғалым Жүсіп Баласағұн өткенге ой тастаған:

...Болған талай қалалар да, халық та,
Уақыт көмді бәрін жердей табытқа.
Болған талай аулымыз, тайнамыз,
Енді соның ізін тауып байқаныз [3]...

Бұл келтірілген үзіндіден, ғұламаның айтуынша түріктердің көптеген қалалары мен ауылдарының болғанын, олардың көпшілігі уақыттың өтуімен құлап, ескерткіштерге айналып кеткенін өкінішпен еске түсірген. Енді оларды зерттеуді кейінгі ұрпақтарға тапсырған. Сондай қоныстар Түркістан жерінде жетерлік. Солардың бірі, ертедегі ортағасырда Батыс түрік қағанатының басты астанасы Баласағұн шаһары. Сол кездегі тарихи әдебиеттерде көп жазылған Баласағұн V-XIII ғасырларда өмір сүріп, Қарлуктердің, Қарахандардың және Кидандардың /қарақытайлардың/ астанасы болған. XIII ғ. бас кезінде қирап, XIV ғ. тарихи сахнадан түсті, оның аты да және орналасқан жері де белгісіз болып кеткен. Ертеде ортағасырда гүлденген түрік елінің басты астанасы Баласағұн болып, ол саяси-экономикалық және мәдени орталығы болған соң, бұл шаһардың орнын табудың мәні зор. Сондықтанда, XIV ғ. бастап ғалымдар Баласағұнды іздеуде. Бірақ, әлі бұл мәселе жұмбақ болып келе жатыр. Сол жұмбақты Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университетінің археологтары ғылыми тұрғыдан шешті деген тұжырымға келіп отыр.

1974 жылдан бері аты аталған университеттің археологтары Жамбыл облысының Шу ауданының жеріндегі Ақтөбе атты ортағасырлық шаһарды зерттеуде. 1980 жылы осы ескерткіш 200 м. биіктіктен ұшақпен суретке алынды /аэрофотосъемка/. Осы дерекке сүйеніп, шаһардың көлемі, жалпы көрінісі белгіленді. Шаһардың орталығы 70 ш. км., ол бірнеше қабат ормен қоршалған. Оның жалпы ұзындығы 52 км. Бізге дейін сақталған қамалдың биіктігі 5-6 м., ені баршылық. Бұндай жер астына көміліп қалған үлкен шаһарлардың орындарын кездестірмейміз.

Ақтөбе шаһары цитадель, шахристан және рабадан тұрады. 20 жылдан астам уақыттың ішінде осы үш бөлікте де қазба археологиялық жұмыстар жүргізіліп келуде. Нәтижеде, әр түрлі қыштан жасалған ыдыстар, су құбырлары, канализациялық құбырлар, тандырлар, шырақтар, қыш күйдіретін пештер, шығыс моншасы, 5000-нан астам қарахан мыс теңгелері, түргеш теңгелері, болат сәмсер және т.б. көптеген археологиялық деректер жиналды. Олар жоғарыдағы университеттің "Археологиялық мұражайында" сақталуда. Осы табылған заттар X-XIII ғасырларға жатады.

Сөйтіп, Ақтөбеден қолға кіргізген археологиялық деректерге, әдеби мұраларға және жер атамаларына сүйеніп, осы Ақтөбе шаһарын, ортағасырдағы жалпы түрік дүниесінің басты астанасы болған Баласағұн шаһары деген ғылыми тұжырымға келдік:

1. Баласағұн шаһары шығыстың белгілі ғұламаларының еңбектерінде азды-көпті жазылған: Әл-Истахри, Ибн-Хауқали, Әл-Мағдиси, Якута, Әл-Хамави, Ибн-Әл-Асри, Абдул-Феда, Ибн-Харлаббек, М.Қашқари, Махмуд ибн Вали, Қайдар Дулати, В.В.Бартольд және т.б. Осылардың бәрі Баласағұнның үлкен шаһар екенін, ол түріктердің басты астанасы, Шу өңірінде орналасқанын баяндаған. Сол кезде, Баласағұнда 40 жұма мешіті, 200 күнделікті мешіт, 20 ханқа, 10 медресе бар екені айтылған [4].

2. Ақтөбеде (Баласағұнда) 20 жылдан астам жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде қолға кіргізген археологиялық деректер Баласағұнның өмір сүрген дәуірін V-XIII ғ.ғ. сәулетлендіреді.

3. М.Қашқаридың "Диуани Лугат ат-түрік" кітабында Баласағұнның төңірегіндегі тарихи жер атамаларының бар екенін жазған: Жонарық -баласағұншылардың жайлауы; Әулетая және Бақыртау. /Баласағұнның/ төңірегіне шоғырланған. Ол жерлер біздің тарапымыздан зерттеліп, картаға түсіріліп, ғылыми еңбектерде жарияладық.

Міне, осы келтірілген деректерге негізделіп, қазіргі Ақтөбе деп аталып келген ортағасырлық ескерткіштің Баласағұн шаһары деген пікірдеміз. Ғұламалардың 6 ғасырдай шешуін таппай жүрген жұмбағы шешілді. Қызғызстандағы "Баласағұн" деп жүрген Ақбешім, Бурана шаһарлары өзінің көлемдері бойынша, орналасқан жағырапиялық жағдайлары бойынша, ертедегі түріктердің бас астанасы Баласағұнға қисыны келмейлі. Оның үстіне, бұл шаһардың өмірін сәулеттендіретін археологиялық және жазба деректер жоқ. Сондықтан да, Ақбешім, Бурана ескерткіштерін Баласағұн деп ғылыми тұрғыдан дәлелдеу мүмкін емес.

Сөйтіп, түрік әлемінің алғашқы заман уақытынан бергі ортағасырлық тарихы Түркістан жерінде сақталған. Оның куәсі болған тас, қола, темір және ортағасырлық ескерткіштер Түркістан топырағында. Оларды ғылыми тұрғыдан зерттеу XX ғасырдан басталса, енді ол тарихи мұраны барлық түрік әлемнің ғалымдары бас қосып зерттеп,

бабаларымыздың пайда еткен ұшан-теңіз заттай және рухани байлығын кейінгі ұрпақтардың игілігіне айналдырайық. Алдымыздағы ХХІ ғасыр түрік әлемінің қайтадан гүлденген дәуіріне айналсын.

Ә Д Е Б И Е Т Т Е Р :

1. "Заман-Қазақстан", 7-наурыз 1997.
2. Мағжан Жұмабаев. Шығармалар.- Алматы. 1989. 175-бет.
3. Құтты білік. Алматы.-1986. 27-бет.
4. Материалы ... Ташкент.-1988. 241-242-беттер.

ШЕРИФ АКТАШ

тарих ғылымдарының докторы,
профессор

ЖАҢАРУ КЕЗЕҢІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТ

Дан анализ трудам видных представителей тюркской литературы государства Осман. Рассмотрены пути ее становления и развития в историческом аспекте.

Мехмет Фуат Көпірлі жалпы түрік әдебиетін қауымдық әдебиет, ислами әдебиет және Түркияның жаңару кезеңі әдебиеті деп үш кезеңге бөледі. Түрік әдебиетін бұлайша кезеңге бөлу Қазақ әдебиетіне де сәйкес келетін сияқты.

Қауымдық әдебиет деп Түрік мифологиясының әдеби шығармаларда көрініс тапқан кезеңі айтылады. Түрік қауымының тарихи нақты белгілі болмаған кезеңдерінен бастап Ислам дінінің қабылданған жылдарға дейін жалғасып келген кездегі өмір сүру формасын және ұлттық ерекшеліктерін көрсететін бұл әдебиет өте-өте маңызды.

Түріктер Ислам дінін қабылдау арқылы жаңа өркениет пен мәдениет шеңберіне кіре бастайды. Орта Азия Ренессансынан қуат алған, сондай-ақ Батысқа қарай көшкен Түрік бірліктері, діни толғаныс пен діни сезімді өз қасиеттерімен біріктіреді. Осылайша Анадолыда Ислам мәдениеті шеңберінде Түрік мәдениетінің пайда болуына себеп болады. Бұл табиғи даму заңдылығы заман ағымында пайда болған. Міне, осы дамудың әдебиетке әсері Осман Түріктерінің диван әдебиеті деп атаған. әлемдегі ең жоғары әдебиеттердің бірінің тууына мүмкіндік береді. Бұл әдебиет Селжук Түріктерінің кең тәжірибелерінен пайдаланған Осман Түріктерінің өркениетті дамуын өте жақсы көрсетеді. Бұл әдебиет махаббат және иман әдебиеті болып табылады.

Иманды махаббаттың толғанысын көтеретін және суреттейтін бұл әдебиеттегі көңіл өмірге және жаратылысқа ие. Қысқаша айтқанда, ең жоғары және кең көлемде махаббаттың күші тілге тиек етіледі.

Анадолы Түрік әдебиетінің іргетасын қалаушысы Юнис Эмре десек қателеспейміз. Юнис Эмре де Қожа Ахмет Яссауидың "Хикметтерін" керемет ақындық тілмен айтады. Бұл екі есім Түркістан мен Анадолы арасындағы көпір іспеттес. Бұл көпірде Түрік тарихы дами түседі. Юнистан кейін Анадолыда әдебиет екіге бөлінеді. Халық пен Текке әдебиеті және Диван әдебиеті. Диван әдебиетінде Нежати, Ахмет, Паша, Физули, Баки, Хаяли, Наби, Наили, Недим, Шейх Гамен сияқты ұлы ақындар бірін-бірі толықтырып, байытқа түседі. Бұл ақындардың шығармалары көркемденген және жоғарылаған мәдениеттің ерекшеліктерін көрсетеді. Бұлар жоғары дәрежедегі әдебиеттің қалыптасуына негіз болады.

Халық әдебиеті ауызша түрінде халық ішінде өмір сүруін жалғастырады. Теккелер төңірегінде болса, тасауыптың бұл әдебиеті байып, жалғаса түседі.

Бұлардың барлығы әдебиетте екі әр түрлі әуестік пен сананың болғандығын көрсетеді. Бірақ әрбір екі әуестіктің негізінде де махаббат бар. Бұл махаббат өмірге және өмір сүруге негіз болатын атау. Сондықтан да осы екі әдебиет те дерексіз.

Бұл кесте де XIX ғасырдың орталарына дейін жалғасады. XIX ғасырда Осман Түріктері батыс мәдениетімен жақын танысады. Бұның әр түрлі саяси және әлеуметтік себептері бар. Ең белгілі, басты себеп Османдыққа күш берген әлеуметтік құрылыстардың өз-өзін аңғара алмауында. Осының нәтижесінде Осман әскерлері батыс әскерлерінен жеңіліске ұшырайды. Алты ғасыр өмір сүрген ұлы Түрік Императорлығы өз ішінде шіеленісе бастайды. Ел басқарған лауазымды патшалар бұның шешімін табу үшін Батыс мәдениетіне қарай беттейді. Османдықтардың батыстанып кетуі халық әрекеті емес, білімділік әрекетінен туып отырған. Бастағы мақсаты да Түріктердің құрған ұлы Императорлықтарының бірі - Осман Императорлығының құлауына жол бермеу. Осылайша батыс өлемімен, әсіресе, Франциямен қарым-қатынасқа көшкен Түріктер олардан Даналық кезеңіндегі Францияның пікірлерін алады. XIX ғасырдың орталарынан бастап Стамбулда ақын-жазушылар қазіргі мағынада ұлт, отан, еркіндік, теңдік ұғымдарын батыстық бір санамен қолдана бастайды. Осы кезең ақындарынан Намық Кемал өте маңызды болып табылады. Батыстан келген бұл пікірлер Осман Түріктерінің өзін-өздерін тануына себеп

болады. Жалпы Түрік Тарихы, Жалпы Түрік тілі, Орта Азия Тарихы, Ежелгі Дәуір Түрік Тарихы және Әдебиет жөніндегі зерттеулер басталады. Халық әдебиетіне көңіл бөлінеді. Батыс әдебиеті де мұқият қадағаланады. Түркия Түріктерінен Танзиматтан кейінгі Түрік әдебиеті деп аталған әдебиет кезеңі бір жағынан батыс әдебиеттеріне тәуелді. Екінші жағынан Түрік Тарихы мен тіліне қарай аяндау. Осы жөнінен батыстық көзқараспен Императорлық әуес және санасынан ұлттың елге тән әуес пен санаға өту кезеңі болып табылады. Императорлық дәуірінде Османдықтар өздерін Түрік деп емес Османдық деп атады. Османдық Императорлықты құрған патша ұрпағының аты. Турасын айтқанда ұлы бір тек ұлы семья. Баста “миллет-и хакиме” Императорлықтың “текті элементі” сөздерімен аталған. Өткен ғасырдың соңдарына қарай Түріктілік жандана бастаған. Танзиматтан кейінгі Әдебиет немесе Танзимат Әдебиеті деп аталған бұл кезеңімізде Диван әдебиетін жасаған әуес пен санадан айрылу назар аудартады. Роман, әңгіме, пьеса сияқты батыс әдеби жанрларын алады. Романтизм, реализм сияқты әдеби ырғақтағы шығармалар жазылады. Алайда, жалпы көзқарас былай: батысқа тәуелді болғандармен бірге ескіні, яғни диван әдебиеті әуестігін жалғастырғандар бар. Сондай-ақ, бұлардың ішінде тарихи кезеңде қол жеткізген қасиеттерді жаңаша түсіндіру техникаларымен тілге енгізуге тырысқандар бар. Міне, осы соңғы айтылғандар тобы ұлттық әдебиеттің пайда болуына негіз қалайды. Өйткені, батыс мәдениетін таныған ғалымдар ақылға жүрек диалогын құрып, Түріктің кең және бай тарихын, халықтың өмір сүруінде қол жеткізген байлықтарын зерттей бастады.

XX ғасырдың басында Түрік әдебиетін жақсы түсіну және бағалау үшін XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында пікірлік, әлеуметтік және саяси өмірде тартысқа түскен пікірлерді де білу керек. Бұл пікірлер негізінен құлай бастаған ұлы Осман Императорлығын жалғастыру мақсатымен бірлеседі. Атап айтатын болсақ, қозғалыстарды былайша реттеуге болады:

1-Батысшылдық: Батыс мәдениетін және өркениетін, өнерін және әдебиетін қабылдап, батыстықтарға еліктеу. Осылайша батыстың бір ел және қоғам ішінде Императорлықты немесе Осман Империясын жалғастыру. Бұл пікірдің бұрыстығын уақыт көрсетеді. Бірақ Батыс әлемін тану Түріктерді пікір жағынан байытады. Өмірге, адам және ел қатынастарына ақылды бір зейінмен жақындауды үйретеді. Адамның ерік-жігері мен өмірін реттейтіндігін көрсетеді. Осман Түріктерінің батыстықтардан тарихи қасиеттер жағынан көп айырмашылығы болғандығы анықталады, осылайша батыстанудың, шындап айтқанда, мүмкін еместігі белгілі болады. Батыстан тек қана білім мен техника алыну керектігі дұрыс деп табылады.

2-Османшылдық: Осман Императорлығындағы өзгеше этникалық элементтердің дін және ұлтқа бөлмей бір-біріне тең халықтар екендігі туралы пікір негізге алынады. Бұл пікірден Осман Императорлығының ішіндегі Болгар, Грек, Серб, Армян, Арнаут, Араб, Парсы т.б. Осман туыстық пікірінде бірлесіруге керектігі айтылады. Императорлықтың тектік әлеуметі, құрушысы және егесі Түріктер бұны мақұлдаса да жоғарыда атап өткен этникалық топтар өз ұлттарын жариялауға тырысып бағады. Бұлардың әрқайсысы да Осман Империясына опасыздық жасайды. Осман Империясы Анадолы мен Батыста жалғыз қалады.

3-Исламшылдық: Бұл пікірді ұстанушылар, Осман Императорлығындағы мұсылмандардың діни сөзімдері туралы қозғап, Императорлықты жалғастырғылары келеді. Бұл да болмайды. Өйткені, Араб, Арнаут және мұсылман Босниялықтар мұсылман Түріктерді жалғыз тастап кетеді. Олардың әрқайсысы өз ұлтын жоғары санайтыны белгілі. Француз революциясынан кейін құлап жайған ұлтшылдық пікірлер әрбір этникалық топтардың бөлек бір ұлт болуын күшейтеді. Императорлықты жасаған этникалық элементтер елге қарсы шығуда. Бұларды Батыс елдері мен Ресей ғана қолдауда.

Бұл шындықтарды жақындап қарастырған Түрік даналары, анда - санда ел басқармасына қарсы шығып, өздерін Түрік екендіктерін, төркіні Орта Азияда болған бай тарихқа және мәдениетке ие екендіктерін айта бастайды. Яғни, Осман Түріктері де өз ұлттарын көрсетуге тырысады. Осы жолда Танзиматтан бастап жасалған істер өте жоғары және саналы түрде қолға алынады. 1897 жылы Мехмет Эмин Юрдақұлдың мына өлең жолдары жаңа дәуірдің хабаршысы бола алады.

“Мен бір Түрікпін дінім, тегім ұлы
Кеудем өздігім жалынменен толы
Адам деген Отанының құлы.”

Осман Түрік әдебиеті XX ғасырда осы пікірдегі ізденістер төңірегінде жазылған шығармалармен бірге кіреді. 1908 жылға дейін әдеби ағым характерін көрсететін бірде-бір әрекет көрінбейді. 1908 жылы жарияланған ІІ конституциядан кейін газет- журналдардың саны көбейеді. Баспа еркіндігі әр түрлі пікірлердің жазылуына мүмкіндік береді.

1911 жылы Селаникте шыққан “Жас қалам” журналында жарияланған “Жаңа Тіл” деп аталатын мақала және Зия Гокалптың “Тұран” мақаласында Анадолы Түрік әдебиетінде жаңа бір кезең басталады. Бұл кезеңді ұлттық әдебиет кезеңі дейміз. Ұлттық әдебиет, осман тілінен арабша мен парсыша қағидаларды алып тастау, осы тілдерден келген жалғау және демеулік шылауларды қолданбау, Түркі сөздерін қолдану, өленде буын түрін қолдану, роман мен әңгімеде жергілікті және тарихи түрік өмірін көрсету сияқты ерекшеліктердің бар екендігін білдіру. Зия Гокалптың жүйелеген пікірлері төңірегінде Орта Азияда қауымдық дәуірге қатысты өмір сүру мен дастандарға тоқталады. Осы кезеңге қатысты ерекшеліктер әдеби шығармаларда көрінеді.

Ұлы бір ұлттың жеке болу санасына араласқан адам өзінде бар тарихи қасиеттерді, халықтың тұрмысын ұлтшылдық көзқараспен бағалайды. Түрік және жалпы Түрікшілік ойшыл және әдеби өмірдің орталығы болады. Түрік даналарының жүрегі Жалпы Түріктік толғаныспен толады. Бұл кезең Түркия түріктерінде тарихи уақыт кезінде қол жеткізген байлықтардың үш негізгі бастауы болып саналады. Біріншісі, Ортақ Түрікшілік кезеңі. Дастан кезеңі, Түрік мифологисы кезеңі десе де болады. Бұл ұзақ, бірақ, негізінен өткен кезеңнің болжауы мен бағалануы. Бұл істі әсіресе, Зия Гокалп пен оның айналасындағы адамдар іске асырады. Бұл байлықтардың екіншісі бастауды Ислам дінінің негізінен алады. Мехмет Акиф Эрсойдың шығармаларында көрініс табады. Үшіншісі Түріктердің Анадолы Отаны екендігін. XI ғасырдан кейін іске асырған мәдени шығармалары болып табылады. Осман болжаулары бұны Яхия Кемаль Вейатлы іске асырады. Бұған халықтың әуес пен санасын зерттегендерді қосуға болады.

Міне, ұлттық әдебиет осы деректерге байланысты жасалады. Бұл деректердің уақыт қарияларына қарап болжануы және әдеби шығармаларда көрініс табуын көздеген. сезімге отанын және халқын сүйген даналардың қолымен іске асады. Мақсат - өзімізді тану, өз күшімізбен келешекке дайындық жасау.

Бұл көзқарастар төңірегінде жоғары әдебиетке тән шығармалар беріледі. Өленде, романда, әңгімеде және пьесада бұл қимыл 1940 жылдарға дейін байып, жалғаса түседі. 1920-шы жылдардан бастап басқа әдеби қимылдар да пайда болады. Тек қана XX ғасыр Түркия әдебиетінің негізінде жоғарыда айтып өткен пікірлер мен талпыныстарды қарастырады. Мұны жер бетіндегі өзгерулерді байытудың нәтижесі деп түсіну керек.

С.БЕРШИМБАЕВ
кандидат исторических наук,
профессор

Р.БЕЙСЕКОВА
аспирант

РЕСПУБЛИКА КАЗАХСТАН - СУВЕРЕННОЕ, НЕЗАВИСИМОЕ ГОСУДАРСТВО

"Қазақстан Республикасы егеменді, тәуелсіз мемлекет" атты мәселе халқымыздың ежелгі арманының іске асуы, мемлекеттіктің 530 жылдығын дәлелдейтін ой-пікір тарихи шындықта, бүгінгі саясат саласына сай көрсетілген.

История тюркских народов знает немало примеров государственных образований на обширной территории Евразийского континента. Не все они сохранились до настоящего времени, но культурное наследие древнейших цивилизаций, начиная с Шумера /IV/ тысячелетие до нашей эры/, сохранилось в языке, традициях и обычаях ныне живущих турков, узбеков, казахов, туркмен, киргизов и других тюркоязычных народов.

Предполагается, что прародиной тюрков является юг Месопотамии. Известный казахский поэт-прозаик Олжас Сулейменов в своем произведении "Аз и Я" провел тщательные лингвистические исследования, в результате которых сделал важный вывод о родственности шумерского и тюркского языков. "Такое родство можно назвать культурным. Это языки одной культурной федерации, обусловленной одной религией", - пишет О.Сулейменов.

Не секрет, что казахи так и не стали фанатиками какой-либо религии, хотя в разные эпохи завоеватели и миссионеры пытались приобщить тюрков к своей религии. Вспомните походы Александра Македонского и персидских царей Кира и Дария, арабских и джунгарских захватчиков, русских колонизаторов. Ни олимпийские боги и зороастризм, ни Будда и христианство не смогли вытеснить собственной религии тюрков - тенгрианство. Лишь мусульманская религия нанесла сокрушительный удар по ней, сохранились некоторые ритуалы, в частности босание монетами новобранных и покойников, а также название единого, неделимого бога-Алла-Тенгри.

Древнейшие города-государства прототюрков на юге Двуречья исчезли, но, придя в Центральную Азию, "древние люди свято почитающие Слово Предков, избрали местом обитания болотистые земли, острова, дельты, междуречье". /О.Сулейменов/. Не случайно сохранилось название значительной части Азии-Сибирь-синоним слова Шумер.

В I тысячелетии до нашей эры многочисленные тюркские племена, известные историкам под названием саки-массагеты-скифы, создают древние государства на юге Восточной Европы, в междуречье Амударьи и Сырдарьи, в Семиречье. Производство зерна и скотоводства, строительство городов-центров торговли и ремесла, развитие культуры и военного искусства, налаживание международных взаимоотношений с соседями-Древней Грецией, Китаем, Персией-свидетельствуют о достаточно высоком уровне развития этих государств. Особенности, отличающими скифские цивилизации от Древнего Египта, Китая, Индии и других рабовладельческих государств, являются:

- полукочевой, полуседлый образ жизни, хозяйства;
- военно-племенная форма правления, выборность вождей-правителей;
- отсутствие регулярной армии при блестящем военном искусстве рядовых скифов-земледельцев и скотоводов-и полководческом таланте вождей /Ишпака,Томирис/ и народных героев /Рустам/;

- незначительное использование рабского труда пленных и проданных за долги соплеменников;

- преобладающее развитие устного поэтического творчества и прикладного ремесленного искусства /"скифский звериный стиль"/.

Эпоха раннего средневековья ознаменовалась массовыми миграционными передвижениями племен и народов по просторам Евразии и возникновением феодальных государств германцев, славян, арабов, тюрков /у последних Тюркский каганат, Хазарское царство, государство турков-сельджуков и др./.

Однако, государственное строительство племен-Дешт-Кипчака было прервано куда более важными задачами защиты европейских цивилизаций от арабской экспансии, а также сначала упорным сопротивлением монгольскими захватчиками, а затем растворением их в своей массе до такой степени, что потомки Чингисхана полностью ассимилировались в тюркской среде.

Не было в жестокой, кровавой политике потомков Чингисхана будущей перспективы, созидательного начала, огромный вред наносила она идее единения родственных друг другу тюркских племен и родов. В середине XV века часть их отделилась от Белой Орды хана Абулхаира и провозгласила самостоятельное Казахское ханство. По крупницам, в ожесточенной борьбе Жаныбеку и Керееу и последующим казахским ханам пришлось создавать должданное, выстраданное не одним предыдущим поколением свое государство. В этих условиях не имело смысла менять устоявшийся хозяйственный уклад, государственные институты власти, вековые традиции и быт.

125 лет тому назад, объездив весь казахский край в течение более 10 лет, русский академик Радов писал: "...должен констатировать:казахи - среди тюркоязычных народов представляются настолько как бы сплавившимися в одно нераздельное и прочное целое, что мы вправе их называть особым народом, так как им в высшей степени присуще чувство национального единства и крепкой взаимной спайки".

Действительно, ни джунгарское нашествие 1723-1725 годов, когда было истреблено две трети населения и захвачено две трети территории, ни русская колонизация, отбросившая казахский край на задворки Российской империи, ни эксперименты сталинского режима, снова приведшие к значительному истреблению казахов в 30-годах XX века, не сломали волю и мужество этого народа, его стремление к единству.

Именно стремление к единству проходит "красной нитью" от собрания представителей всех трех казахских жузов, когда собралось ополчение против джунгарских завоевателей и военным предводителем выбрали хана Младшего жуза Абулхаира, на горе Ордабасы около трехсот лет назад до символической встречи в мае 1993 года президентов трех независимых, суверенных государств Казахстана, Узбекистана и Кыргызстана - на этом же месте.

Господам Жириновским никогда не понять одну простую истину-народ, перенесший великие испытания на пути становления своей самостоятельности не даст вовлечь себя в глобальные международные конфликты. Ни одна из войн, имевшая место в истории казахов, не носила агрессивный, экспансионистский характер. Это была борьба за свою свободу и самосохранение.

В 1916 году казахский народ поднял национально-освободительное восстание против русского колониализма во главе с народным батыром Амангельды Имановым. Хотя восстание в 1918 году было подавлено, оно наряду с другими причинами привело к гибели Российской империи /как впоследствии оказалось -ненадо.го/.

Революционные идеи Октября отвечали чаяниям и устремлениям казахов к свободе и независимости и поэтому ими были почти безоговорочно приняты схемы государственного самообразования, предложенные большевиками. Но были и противники этого пути-члены и руководители национальной партии Алаш-Орда. Однако, это была партия, не имевшая своих боеспособных, вооруженных частей и подразделений. Что могла противопоставить партия Алаш-Орда партии большевиков с ее Красной Армией, разгромившей белое движение кадровых офицеров на всей территории бывшей империи, а также с ее террористическим органом ВЧК-ОГПУ, расправившимся впоследствии со многими выдающимися, талантливыми сынами и дочерьми казахского народа, прямо или косвенно причастными к прогрессивным идеям программы партии Алаш-Орда.

Тем не менее, Казахстан в послеоктябрьский период до провозглашения действительно суверенной и независимой Республики 25 октября 1991 года, совершил существенный позитивный шаг в своем развитии.

Экономические изменения характеризуются становлением аграрно-индустриального народного хозяйства. На географической карте Казахстана появились новые города и села. Демографические изменения привели к возникновению своеобразной общности людей-казахстанского народа. Широкое и глубокое распространение языка межнационального общения-русского-способствовало приобщению коренного населения к богатствам мировой культуры. В политической области прочно утвердилась республиканская форма государственного устройства; провозглашение сначала Казахской Автономии, а затем-Союзной Республики-являются важными вехами в истории казахского народа.

Бурные, насыщенные 50-70-е годы, когда началось освоение целинных и залежных

земель, строительство и эксплуатация космодрома Байконур, рост гигантов горнодобывающей и перерабатывающей промышленности, связаны с личностью выдающегося государственного деятеля Д.А.Кунаева. Солидными достижениями его руководящей работы в республике являются: воспитание хозяйственного и политического кадрового аппарата, технической интеллигенции и собственного рабочего класса, профессионалов земледелия; возврат территорий, ранее принадлежавших Казахстану; цивилизованное оформление институтов законодательной, исполнительной и судебной власти. Не все процессы развития республики носили позитивный характер, результатом чего является нынешнее состояние экономики и социального положения населения. Главное в том, что философия национального самосознания, современного мышления, культурного уровня народа позволила плавно, бескровно перейти от тоталитаризма к реформаторству, от одной экономической системы к другой. Декабрьские события 1986 года ярко продемонстрировали мирный характер демократического волеизъявления народа, попранного грубой силой Центра.

С 1985 года, с самого начала перестройки, когда маховик центробежных сил стал разваливать экономическое и политическое единство республик и регионов Советского Союза, народ Казахстана во главе со своим руководством оставался приверженцем единого экономического пространства сохранения политических связей регионов СССР в виде конфедеративного союза суверенных республик.

Однако, "парад суверенитетов", эйфория национальной самостоятельности, с одной стороны и неспособность центрального руководства во главе с М.С.Горбачевым контролировать ситуацию в стране, с другой стороны, привели к Беловежскому заявлению России, Украины и Белоруссии. Ответом ему стала Ашгабадская встреча в декабре 1991 года руководителей центрально-азиатских государств. Назарбаев, поддержанный Каримовым, трезво оценив ситуацию, предложил славянской тройке встречу в Алма-Ате, где и подтвердилось создание СНГ.

Знаменательна вековая преемственность этих событий: взаимовыгодные, взаимозависимые отношения Руси и Поля эпохи раннего средневековья получили свое завершение оформлением Алма-Атинской декларации от 21 декабря 1991 года. Мы естественно были противопоставлены друг другу жестокой политикой Завоевателя Вселенной и его потомков, породившей ненависть и недоверие русских ко всему азиатскому в лице тюркоязычных народов.

Оценивая итоги первых пяти лет жизни в условиях самостоятельности Республики Казахстан, необходимо сделать главный вывод: Президент Н.А.Назарбаев и его команда выбрали действительно единственно приемлемые пути государственного становления нашей страны.

"...стратегия развития, - пишет Н.А.Назарбаев в своей книге "На пороге XXI века", - должна определяться своими собственными силами, только с учетом национально-государственной специфики, особенностей политической истории, культуры, постсоветских стереотипов, этнических традиций и многого другого..."

В принципе, на данный момент, в Республике создан и достаточно эффективно работает "скелет" государственной машины: избран двухпалатный парламент, исполнительная власть в руках опытного, трезво мыслящего Президента и его команды, судебная власть в своей практике уже имеет прецеденты нестандартных, твердых решений /постановление Конституционного суда от 6 марта 1995 года/.

Демократические процессы в политической жизни государства продемонстрировали суть преобразований: вспомните, как при поддержке Ассамблеи народов Казахстана президент Н.А.Назарбаев избрал путь прямого обращения к народу. Референдум однозначно высказался за продление полномочий президента Республики Казахстан и за принятие новой Конституции.

"К настоящему времени мы можем говорить о том, что критическая точка в становлении казахстанской государственности уже пройдена. На чем основан такой вывод? Обеспечено международное признание и гарантии суверенитета, территориальной целостности нашего государства. Казахстан является членом международных организаций.

Конституция Казахстана юридически оформила становление сильной президентской республики и распределение полномочий между двумя ветвями власти, сформированы институты гражданского общества, соблюдаются гарантии прав человека, свободно работают средства массовой информации.

Еще более важным является то, что за последние годы произошел психологический

перелом в сознании граждан. Ностальгия по бывшему СССР уступила место новой гражданской идентификации с казахстанской государственностью. Изменилась и экономика. С каждым годом все полнокровнее становится общенациональный рынок, формируется внутригосударственный экономический комплекс, происходит структурная перестройка экономики. Казахстан все шире вовлекается в международный рынок.

Принятая абсолютным большинством голосов граждан страны Конституция дает мощный ресурс прочности нашей государственности. Теперь мы можем сконцентрировать свои усилия на развитии экономических реформ и демократии. Возрожденная казахстанская государственность является основанием, на котором строятся демократия и рыночная экономика. (Н.А.Назарбаев "На пороге XXI века").

ТҰРАНЫҢ КӨНЕ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕП-БЛҮДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ТАРМАҚТАРЫ

В статье обосновывается положение о том, что термин "Туран" испокон веков использовался в качестве -смысле страны, края, Отечества и цивилизации; более устойчив по сравнению с другими этнонимами (сак, узбек, казах и т.д.); он отражает прежде всего своеобразие культуры и менталитета жителей; выступал в качестве совокупного названия всех этнических племен и групп. Показана преемственность древне-туранских и современных культур народов Туркестана, автохтонность тюрков Турана, дана обоснованная критика евроцентризма по этому вопросу, ограниченности некоторых положений антропологии.

Тұранда тек парсы тілдес тайпалар ғана емес, түркі тілдес бірліктердің аралас, іргелес өмір сүруі басым болған. Олардың арасында болған байланыстың ара-қатынасы, бір-біріне тигізген саяси, экономикалық, мәдени және антропологиялық әсерлері жеткілікті зерттелуі тиіс. Қалай дегенде де Турлар осы өлкенің барлық тұрғындарын, ру-тайпалары мен тайпалық бірлестіктерін қамтыған жиынтық атау түрінде бой көтерген. Ол бірегей өлке, Отан, ел атауы. Қала берді, біртұтас өркениетті бейнелеген ұғым.

Турлар. Тұран сөзі парсы тілдес ирандықтарға туыстас болған тайпаларға ғана емес, елдің барша тұрғындарына қаратыла айтылған. Бұларға сақтар да кірген. Сақтар деген атауды да парсы жазуларынан кезіктіреміз. Парсы жазуында "сақа", ал санскрит тілінде (б.э.д. бірінші мыңжылдықтың орта шенінде белгілі болған деп есептелінетін "Махабхарата" мен "Рамайна" поэмаларында) "шақа" түрінде кездеседі. Бірақ сол сақтар өздерін қалай деп атаған, әрине, бұл жөнінде ешқандай мәлімет жоқ. Сақ атауы жөнінде де шөлкестіктерге жол берілмеген деп кім айта алады. Әрбір халық өкілдерінің басқа жұртты біліп-білмей, өзінше құбылтып атай беретін әдеті бар. Мысалы, алпысыншы жылдары Саха жазушыларының өңгімелері тұңғыш рет қазақ тілінде жеке кітан болып жарияланып, аты "Жақұт өңгімелері" деп қойылыпты. Сонда сахаларды орыстар "якут" деп бүкіл әлемді бір шатастыра, қазақтар орыстардан да асырып жіберіп, "жақұт" деп аяғын аспаннан бір-ақ келтірген. Біз якуттер деп жүрген сахалар өздерін "Саха сирэ" - "Саха жері" деп атайды. Ресейліктер және дәйім олардың артынан ілесе жүретін біздер де Қытай дейміз ғой. Ал, қытайлықтар өздерін "хань" деген атаумен теңдестіретіні белгілі. Ал, қыпшақтар мен оғыздар орыс жылнамаларында "половцы" және "торкты" деп аталған.

Халықтың этнонимі көп жағдайларда немесе жекеленген кезеңдерде тұрақсыз болып келетіні бар. Бірақ соған қарамастан этностардың діні, ежелгі мәдениет иелерінің тіршілігі мен қызметі бүгінге шейін тоқтаусыз жалғасып келген. Мысалы, қазіргі Өзбекстан территориясын мекендеген жұрт ертеде Тұран, Түркістан, кейінірек Соғды, Хорезм, Шаш, Паркан, Бактрия деп бөлініп-бөлініп аталған. Арабтардың қол астында болған кезде ол өлке Мәуераннахр деп аталады. Әмір Темір қайтадан Тұран деп түрлендірді (XIV-XV ғғ.), моңғолдар келіп Шағатай деп айдар тақты.

XVI ғасырдың басында көшпелі өзбектердің бір бөлігі Шәйбани ханның бастауымен Орталық Қазақстаннан Мәуераннахрға барғаннан соң бұл жердің тұрғындары бұдан көп кейін өзбектер деп атала бастады. Өзбек хандығының Қазақстанда қалған көшпелі тайпалары біржолата қазақтар аталатын болды [1].

Өзбек хандығына Қазақстан даласының көп жері - оңтүстік-батысында солтүстік Арал өңірі мен Сырдария бассейнінен бастап, солтүстік-шығысында Тобыл мен Ертіске дейінгі жерлер кірді. Онда жергілікті тайпалар (қыпшақтар, қоныраттар, қаңлылар және т.б.) тұрды. Бұлардың бәрінің ол кездегі өздерінше атауы өзбек болатын [2].

Бұдан шығатын қорытынды мынау: негізінен мәндік жағынан алғанда гәп этнонимде емес, халықтың антропологиялық-генетикалық қорында да тұрған айтарлықтай ештеңе жоқ екен. Өңгіме - мәдениетте (менталитетте). Мәдениет пен менталитет бар екен, нақты этнос та табиғатта болған, бар және тіршілігі жалғасуда деп айта алмаймыз. Өлкемізде өмір сүрген өздерінің ерекшеліктері болған ру-тайпалар қазақ, қырғыз, қарақалпақ, өзбек, түркмен халықтары болып қалыптасқанда, тұрандық-түркілік тек пен атау олардың этникалық сана-сезімінде бекіп қалды. Түріктік тектік сана мен түріктік өркениеттік

ерекшеліктер түркі халықтарының этникалық бейнесінің қалыптасуында маңызды орын алған, сондықтан бұл процестегі олардың тарихи маңызы өте зор. Ендеше, көне түркілердің этникалық тарихын қарастырғанда олардың ру-тайпалық ұжымының ұйысуы мен тіршілігінің ортақ түрлері ретіндегі тұрандық-түріктік белгілер мен нышандар зерттеушілердің назарынан тыс қалмауы тиіс.

Сондықтан Тұранды түрлі этникалық тайпалар мен топтардың конгломераттық жиынтығы деп алсақ адаспаспыз. Бұдан, сақтар, егер осынау этноним шын болса, сол Тұран елінің бір бұтағы іспеттес деген тұжырымға келуге болады. Сақтардың ішіндегі тайпалардың бір бөлігі иран тектес, екінші бір бөлігі түркі тектес болған деп топшылаймыз. Бұлардың көпшілігі антропологиялық жағынан европеоид типтес тайпалар. Мәдени және шаруашылық традициялары бекіген тайпалар болғандықтан олар қалған басқа саяси және этникалық коллизияларға шыдас бере алған. Ең бастысы - олар қазіргі түркі халықтарының негізгі этникалық субстраттарының бірі болып табылады.

Қола дәуірінде (б.э.д. II-I мыңжылдықтың басы) Федоров және Алақол кезеңінің қыштан жасалған ыдыстарының сыртындағы ою-өрнектердің үлгілері қазақ халқының түскиіз, текемет, алаша, кілем, сырмақ сияқты бұйымдарының үлгі-өрнектерімен ұқсастығын көруге болады. Қазақстан жерінде ертеде (б.д.д. VIII-XII ғасырлар) өмір сүрген ру-тайпалар мен соңғы қазақ халқының ою-өрнектеріндегі ұқсастықтардың болуын жай ғана кездейсоқ ұқсастық деп қарауға болмайтындығы, ол ұқсастықтардың арасында белгілі бір ертеден келе жатқан байланыстың барлығында деп ұғынған дұрыс. Ұқсастықтар тек үлгі өрнектерде (геометриялық сызықшалар, үш бұрышты, қошқар мүйізді) ғана емес, діни нанымдардың қалдықтарында да болғандығын байқауға болады. Мәселен, қола дәуірінің адамдарының төңірге, күнге, отқа табынуы - олардың өлген адамдарын өртеп қоюынан да білуге болады. Мұндай діни нанымдар қазақ халқында осы күнге дейін кездеседі (келін түскенде, отқа өлі-тірі риза болсын деп май тамызу, өлген адамның жатқан жеріне шығарып салған соң үш күнге дейін шырақ жағу сияқты діни әдет-ғұрыптар). Олай болатын болса, Қазақстан жеріндегі Қола дәуірінде өмір сүрген адамдар мен бүгінгі таңдағы қазақ халқының (түріктің) арасында этникалық байланыстың барлығына күмәндану мүмкін емес [3].

Археологиялық және басқа зерттеулерден қола дәуірі, одан кейінгі темір ғасырында өмір сүрген адамдардың әдет-ғұрпы, салт-санасынан бүгінгі күнге дейін жеткен әдет-ғұрыптарды көптеп келтіруге болады. Мысалы, "I Петрдің Сібір коллекциясы деп аталатын атышулы құжатының болғандығы белгілі. Ол көшпенділердің молаларынан тағылықпен тонаудан табылған. Сол коллекцияның ішінде "Қозы Көрпеш-Баян сұлу" эпосының сюжетін бейнелейтін, біздің зрамызға дейінгі V-III ғасырлардағы сақ заманына жататын алтын жүп қапсырма бар. Бұл заттардың көбісі мұражайлардың запасниктерінде сақталып, орыс ғалымдары оларды зерттеп, ғылыми еңбектер жазғанымен жәдігерлер тағдыры бізге белгісіз болып қала берді" [4-5].

Еуропалық жылнамашыларға хазарлар (түріктер) IV ғасырдан, ал кейбір басқа деректер бойынша III ғасырдан белгілі болған. Н.М.Карамзин былай деп жазған болатын: "Түріктермен тайпалас болған Қозарлар немесе Хазарлар ежелден шығыс географиясында Хазар деп аталатын Каспий теңізінің батыс жағында мекендеген. Үшінші жүзжылдықтан бастап олар Армения жылнамашыларына белгілі бола бастаған: Еуропа оларды ғұндармен бірге IV ғасырда Каспий мен Қара теңіздері аралығында, Астрахан даласында кезіктірген" [6]. Ал, Волга түркілері туралы да деректер бар көрінеді: "Армян тарихшысы Моисей Хоренскийдің бұлғарлар Христос туылғанға дейін 100 жыл бұрын ішкі бүліктің кесірінен өздерінің көне отанын тәрк етіп, Арменияға келіп қоныс тепті" [6] дегені олардың б.э.д. I ғасырда өмір сүргенін мойындағаны ғой.

Осындай фактілерді белінен басып, түркілер Қазақстанға басқа жақтан - Шығыстан, Оңтүстік Сібірден, Монғолстаннан, Хинганнан, Алтайдың ар жағынан келген, түрік мемлекеті (1450 жылдығын 1996 ж. атап өттік), бірінші Түрік қағанаты VI ғасырда орныққан, осыған орай түркі халықтары қалыптасуының алғашқы кезеңі сол ілкі түрік мемлекеттігінің пайда болуы уақытына сәйкес келеді, бұған дейінгі дәуірде Қазақстан мен Орта Азияда европеоидтық тұрпаттағы еуропалықтар, анығырағы ариалар немесе иран тектес тайпалар ғана мекендеген деуден бір танбайтын зерттеушілердің бірі - С.Кляшторный. Ол осы сарында әңгімесін 1996 жылы Алматыда өткен ғылыми конференцияның мәжілісінде де жаңылмастан жалғастырды [7].

Көп уақыттан бері Еуропа мен Америкада Тұран-Түркістан тарихы хақында біржақты, теріс пікір қалыптасқан. Оның аты-еуропацентризм.

Еуроцентристік теорияға қарағанда, Еуропада, тіпті Еуразияда (Орталық Азияда)

мәңгі-бақи тек үндіарилар ғана өмір сүрген. Басқа халықтар, мысалы, түркілер, оның ішінде қазақтардың түпкі бабалары да бұл жерге Шығыстан ауып келген. Ендеше, Еуропа һәм Еуроазия-үндіарилардың ана жұрты. Міне, осындай тұжырым қазіргі уақытта, өкінішке орай, татар тарихшысы Фатих Урманче мен М.Зокиевтердің айтқанындай, тарих ғылымында беки түсуде. Бірақ, ғалымдарымыздың жемісті еңбегінің нәтижесінде Еуроазия далаларында түркі халықтарының әлімсақтан бері өмір сүріп келгендігі дәлелденіп отыр. Рас, бұл жерлерге түркілер сонау Қиыр Шығыстан да келген. Онда тұрған ештеңе де жоқ. Батыс Түркістаннан да өз кезінде Шығысқа көшкендер аз болмаған ғой. Сол сияқты татарлар да ежелден Идел-Урал бойларында өмір сүріп келе жатқан халықтардың бірі. Скиф аралы Еуразия далаларының күллі кеністігін қамтыған [8].

Сонымен, зерттеушілеріміздің б.э.д. II мыңжылдықта Тұранда жергілікті (бұл сөзді қадап айту керек болады) еуропеоид нәсіл (Тураноид десе де болады) түрлерінің қалыптасқан мәдени-шаруашылық дәстүрлерінің және аймақтық этностық элементтерінің болуы, сонымен бірге (мамандардың көпшілігінің пікірі бойынша) оларда солтүстік иран тобы тілінің дамығаны туралы пікірін толығымен терістеп, басқаша позицияны ұстанып тартысу ниетімізде жоқ. Дәл осындай қалыпта қабылдауға болады-ақ. Тек қана бұған түркі тілінің де дамығаны анық дегенді қоссақ жетіп жатыр. Осыдан барып төмендегіше, қола дәуірінде қалыптасқан барлық мәдени-тарихи түзілімдерді бойына жинақтаған парсы және түрік тілдерінде (біреулер фин-угорды да айтып жүр) сөйлеген көне еуропеоидтар, біртұтас алғанда, біздің арғы ата-бабаларымыздың тұрандық-турлардың бастапқы этникалық субстраты болып табылады деген тұжырым жасай аламыз.

Қазақстан жерінде мекендеген адамдардың сақ дәуірінде де қола дәуірінің адамдарының сияқты еуропеоидтық белгілері айқын көзге түскен. Сақ уақытының Қазақстандағы көне популяциясының бейнесінде монголоидтық элементтердің аздаған үлесі алғаш байқалады. Олардың жалпы физикалық белгілерінің 1/5 бөлігі монголоидтық нәсілге қарай ауыса бастайды. Мұны біздің заманымызға дейінгі бірінші мыңжылдықтың ортасында Монғолия мен Қытай жерлерінен келе бастады делінген тайпалардың өсері деуге болады. Солай бола тұрса да, палеонтологиялық және антропологиялық материалдар түрік заманының (б.э.-дың I мыңжылдығының екінші жартысынан бастап) жергілікті популяциясының басым бөлігі еуропеоид болып қалғандығын дәлелдейді. Қазақ халқы екі антропологиялық қабат - жергілікті еуропеоидтықтар мен келімсек монголоидтардың негізінде тарихи жолмен қалыптасады"[9].

Осы тұста ойға оралған мына, бір жайтқа назар аударалық: б.э.д. II-I мыңжылдықтарда өлкемізде өмір сүрген тайпалар антропологиялық жағынан еуропеоидтық тұрпатта болсын-ақ, бұған ешкім де дау айтпайды, ал осылардың қатарына түріктерді (басқа жақтан ауып келген түркі тайпаларын айтып отырғанымыз жоқ), жергілікті (автохтондық) деп есептелнетін түріктерді неге жатқызбасқа. Ақыры б.э.д. II-I мыңжылдықтарда түрік тілінде сөйлеген ру-тайпалар болған ғой. Олар көктен түсіп, жерден шықпаған. Осы жерде өсіп-өркендеген этнос қой.

Археологиялық материалдарда көп, сонымен бірге шектелген ақпар-белгі код, рәміз жинақталғандығы белгілі. Ғәп оларды дұрыс оқи білуде. Археологиялық материалдарды жиып алғаннан кейін басталатын іс: солардың ар жағында тұрған тірі адамды, социумды көре білу болып табылады. Мысалы, жерленген жердегі материалдар адамның этникалық-мәдени ортасын, оның өмір мен өлімге көзқарастық қатынасын айқындап тұр емес пе? Одан марқұмның жасы, жынысы, өлген жағдайы, заттары, құрылыстың формасы мен көлемі, камераның бөліктері мен көлемі, мүрденің саны және т.б. жәйттерді біле аламыз. Бірақ, Э.Р.Усманованың өте әділ және дәл тауып айтқан мына сөзі құптарлық: "Әрине, рәміздердің - заттардың шын мәні бізге белгісіз"[10]. Ал, зерттеушіге ең алдымен және негізнен керекті де сол рәміздер - мәндер емес пе? Дәйектеу кейін басталмақ.

Сонымен, қазіргі Орталық Азияның тұрғындары, оның ішінде қазақтар мен олардың ата-бабалары әлімсақтан бері-ақ осы өзіміздің Тұран территориясында тіршілік еткен. Оны көне мәдениеттің көптеген археологиялық ескерткіштері сондай-ақ халықтың қалдырған морфологиялық белгілерін зерттеу нәтижелері де сенімді түрде дәлелдеп берді. Біздің заманымызға дейінгі үшінші мыңжылдықта Ботай, Арқайым, Қызылкент және басқа ескерткіштердің болуы, сонау көне уақытта Тұранда мекен еткен жергілікті тұрғындардың сол жерге тән күрделі кешеннің иесі болғандығын және оның қатарында этникалық элементтердің орын алғандығын дәлелдейді. Тұранның көлемді жерінде, оның ішінде Қазақстан да бар, әлімсақта тіршілік еткен халықтың негізгі антропологиялық діні протоуропеоидтар болып табылады.

Сондай-ақ, халықтың этникалық тарихының арасына ұдайы теңдік белгісін қойып қарастыруға болмайтынын назардан тыс қалдырмау керек. Бұл ретте халықтардың этнолингвистикалық классификациясының маңызын жоққа шығаруға болмайды, бірақ тілдің пайда болуы мен таралуы қандай болса, халықтың тегі мен тарихы сондай деуге және болмайды. Егер осынау позицияны ұсынатын болсақ, шығыс иран тілінде сөйлейтін ягнобтықтар мен памир тәжіктерінен басқа барлық түркі тілдес халықтар мен тәжіктер (батыс-иран тілдік) Орталық Азияға келген келімсектер болып шыға келеді. Мұның өзі ғылымға белгілі болған фактілерге кереғар-қайшы.

Осы тәріздес қателіктер антропологиялық ізденістерге де тән екенін айта кетпекшіміз. Өйткені, антропологтар этногенетикалық процестерді тек белгілі бір халыққа, оның ішінде де кейбір топтарына тән болған адамдардың физикалық типі негізінде ғана қарастырумен шектеледі. Орталық Азия регионы бойынша шын жағдайдың бұрмалануына жол беретін жалпылама тұжырымдар жасау анық нәтиже бермейді. Әсіресе, белгілі бір халықты қолдан жасалынған сияқты болып көрінеді де, тұратын әр жерде бір ұшырасқан жекеленген палеонтологиялық және антропологиялық материалдар (фактілер) негізінде (бүкіл Қазақстан территориясының барлық жерлеріндегі барлық қабаттарды ешкім де тексермеген және тексере де алмайды. Оның үстіне олардың көпшілігі әр түрлі географиялық себептерге байланысты өшіп кеткен) бір аймақтың пұшағына тән болған археологиялық мәдениетпен (жерлеу жоралғысына қарай ям. срубная, андрон деп аталатын) теңдестіре қарастыру сынаржақ тұжырым жасауға жетелейді.

Бұл тектес қайшылықтың жайына мына бір сауалды қою арқылы да көз жеткізуге болар еді: неге андрондық (оның ар жағында ямдық деген бір бәлелер де бар) тайпалар Дон мен Днепрден, Волганың арғы жағынан Қазақстанға келген деп сену керек те, неге олар кері, яғни Қазақстаннан Дон мен Днепр алқабына аумаған деп айтылау керек? Егер Дон-Днепр мен Қазақстан жерлерінде табылған, қазылған молалардың және олардағы архео-антропологиялық материалдар шынымен бір-біріне ұқсас болса, кері қайтып, керісінше тұжыруға да болады емес пе. Оның үстіне Қазақстанға келген деп есептелінетіндердің қабірлері шектелген сан мен сапада болғанын ескермейміз. Ол ол ма, көшпенділер мекендеген жерлердегі материалдық заттар сүйек-пүйектерімен қоса шіріп топыраққа айналып кеткен жоқ па? Ауып келген деп есептелінетін азғантай тоңшай материалдық заттарын өлкенің жергілікті халқының бәріне бірдей телуге болса болсын. Тағы бір айтарымыз отқа табынушы болған арғы ата-бабаларымыздың сүйектері өртеліп қойылғандығы белгілі. Бұған қола дәуірінде (б.з.д. ХУ-ХІУ ғғ.) Қазақстандағы Алакөл мәдениетінің ескерткіштері мысал бола алады. Майтан, Нұртай, Бозінген сияқты молаларды зерттегенде, өліктің күйдіріліп жерленгендігі анықталды [10]. Олармен бір қатар-қабатқа өліп өртеліп қойылмайтын жергілікті немесе жер ауып келген тайпалар болса, әрине, антропологтар мен археологтарымыз олардың сүйектерін таппағанда, жоқ сүйектерлі таба атар ма еді? Осындайда көшіп келген немесе жергілікті болса да автохтондық тұрғындардың басым көпшілігін құрамайтын, немесе этникалық топтың кейдесек бөлігінің ғана сақталған (өртелмегендіктен) сүйектеріне талдау жасалынса, оны оп-оңай ғана түп халықтың, яғни жергілікті этностың жалпы антропологиялық келбеті мен археологиялық мәдениеті ретінде "дәйектеп" көрсете салуға болады емес пе? Әйтеуір осындай басы ашық емес мәселелер тұрғысынан туындайтын күмәнді сауалдардың көбеймесе, азиятын түрі көрінбейді.

Өзбекстан мен Қарақалпақстан, Қырғызстан мен Түркіменстан территорияларында жүргізілген кешенді зерттеулер аталмыш региондағы этногенетикалық процестердің шынайы калпын, олардың сипаты мен түп себептерін ашып көрсететін жәйттерді анықтау жолында онды нәтижелерін берді. Бұл ретте Қазақстан регионы назардан жырақта қалған сияқты. Қадап айту керек болады, жоғарыда айтылған аймақтарда жүргізілген кешенді зерттеулердің арқасында бірінші планға Орталық Азия халықтарының мәдени мұрасының тарихи бірлігін, этногенетикалық процестердің біртұтастығын көрсетудің; яғни бүл халықтарды біріктірген, олар үшін ортақ болған тұрмыс салтының жақтарын анықтауға күш жұмсаудың онды да жағымды жеміс беретіні айқындала түсті. Айырмашылықтарды қуалап кету Орталық Азия халықтарының оңсыз да күрделі этникалық тарихын шынайы зерттеуге емес, оны шатастырып жіберуге жәрдемдеседі.

Тұранды мекендеген ұлыстар шаруашылық тұрмысы жағынан егіншілер мен малшыларға бөлінгендігі белгілі. Шаруашылық тұтастығынан басқа олардың тіл жақындығы болған (көшпенділер бір тілде, отырықшылар басқа тілде сөйлеген деу қате. Тілдік айырмашылық этностың табиғатына байланысты. Демек, өз ішінде көшпенділері де болған,

Сондай-ақ, халықтың этникалық тарихының арасына ұдайы теңдік белгісін қойып қарастыруға болмайтынын назардан тыс қалдырмау керек. Бұл ретте халықтардың этнолингвистикалық классификациясының маңызын жоққа шығаруға болмайды, бірақ тілдің пайда болуы мен таралуы қандай болса, халықтың тегі мен тарихы сондай деуге және болмайды. Егер осынау позицияны ұсынатын болсақ, шығыс иран тілінде сөйлейтін ягнобтықтар мен памир тәжіктерінен басқа барлық түркі тілдес халықтар мен тәжіктер (батыс-иран тілдік) Орталық Азияға келген келімсектер болып шыға келеді. Мұның өзі ғылымға белгілі болған фактілерге кереғар-қайшы.

Осы тәрзідес қателіктер антропологиялық ізденістерге де тән екенін айта кетпекшіміз. Өйткені, антропологтар этногенетикалық процестерді тек белгілі бір халыққа, оның ішінде де кейбір топтарына тән болған адамдардың физикалық типі негізінде ғана қарастырумен шектеледі. Орталық Азия регионы бойынша шын жағдайдың бұрмалануына жол беретін жалпылама тұжырымдар жасау анық нәтиже бермейді. Әсіресе, белгілі бір халықты қолдан жасалынған сияқты болып көрінеді де, тұратын әр жерде бір ұшырасқан жекеленген палеонтологиялық және антропологиялық материалдар (фактілер) негізінде (бүкіл Қазақстан территориясының барлық жерлеріндегі барлық қабаттарды ешкім де тексермеген және тексере де алмайды. Оның үстіне олардың көпшілігі әр түрлі географиялық себептерге байланысты өшіп кеткен) бір аймақтың пұшпағына тән болған археологиялық мәдениетпен (жерлеу жоралғысына қарай ям. срубная. андрон деп аталатын) теңдестіре қарастыру сынаржақ тұжырым жасауға жетелейді.

Бұл тектес қайшылықтың жайына мына бір сауалды қою арқылы да көз жеткізуге болар еді: неге андрондық (оның ар жағында ямдық деген бір бөлелер де бар) тайпалар Дон мен Днепрден. Волганың арғы жағынан Қазақстанға келген деп сену керек те, неге олар кері, яғни Қазақстаннан Дон мен Днепр алқабына аумаған деп айтыау керек? Егер Дон-Днепр мен Қазақстан жерлерінде табылған, қазылған молалардың және олардағы архео-антропологиялық материалдар шынымен бір-біріне ұқсас болса, кері қайтып, керісінше тұжыруға да болады емес пе. Оның үстіне Қазақстанға келген деп есептелінетіндердің қабірлері шектелген сан мен сапада болғанын ескермейміз. Ол ол ма, көшпенділер мекендеген жерлердегі материалдық заттар сүйек-пүйектерімен қоса шіріп топыраққа айналып кеткен жоқ па? Ауып келген деп есептелінетін азиаттай тоқтың материалдық заттарын өлкеің жергілікті халқының бәріне бірдей телуге жол болсын. Тағы бір айтарымыз отқа табынушы болған арғы ата-бабаларымыздың сүйектері өртеліп қойылғандығы белгілі. Бұған қола дәуірінде (б.э.д. ХУ-ХІҮ ғғ.) Қазақстандағы Алақол мәдениетінің ескерткіштері мысал бола алады. Майтан, Нұртай, Бозінген сияқты молаларды зерттегенде, өліктің күйдіріліп жерленгендігі анықталды [10]. Олармен бір қатар-қабатта өліп өртеліп қойылмайтын жергілікті немесе жер ауып келген тайпалар болса, әрине, антропологтар мен археологтарымыз олардың сүйектерін таппағанда, жоқ сүйектерді таба алар ма еді? Осындайда көшіп келген немесе жергілікті болса да автохтондық тұрғындардың басым көпшілігін құрамайтын, немесе этникалық топтың кездейсоқ бөлігінің ғана сақталған (өртелмегендіктен) сүйектеріне талдау жасалынса, оны оп-оңай ғана түп халықтың, яғни жергілікті этностың жалпы антропологиялық келбеті мен археологиялық мәдениеті ретінде "дәйектеп" көрсете салуға болады емес пе? Әйтеуір осындай басы ашық емес мәселелер тұрғысынан туындайтын күмәнді сауалдардың көбеймесе, азиятын түрі көрінбейді.

Өзбекстан мен Қарақалпақстан, Қырғызстан мен Түркіменстан территорияларында жүргізілген кешенді зерттеулер аталмыш региондағы этногенетикалық процестердің шынайы қалпын, олардың сипаты мен түп себептерін ашып көрсететін жәйттерді анықтау жолында оңды нәтижелерін берді. Бұл ретте Қазақстан регионы назардан жырақта қалған сияқты. Қадап айту керек болады, жоғарыда айтылған аймақтарда жүргізілген кешенді зерттеулердің арқасында бірінші планға Орталық Азия халықтарының мәдени мұрасының тарихи бірлігін, этногенетикалық процестердің біртұтастығын көрсетудің; яғни бұл халықтарды біріктірген, олар үшін ортақ болған тұрмыс салтының жақтарын анықтауға күш жұмсаудың оңды да жағымды жеміс беретіні айқындала түсті. Айырмашылықтарды қуалап кету Орталық Азия халықтарының онсыз да күрделі этникалық тарихын шынайы зерттеуге емес, оны шатастырып жіберуге жәрдемдеседі.

Тұранды мекендеген ұлыстар шаруашылық тұрмысы жағынан егіншілер мен малшыларға бөлінгендігі белгілі. Шаруашылық тұтастығынан басқа олардың тіл жақындығы болған (көшпенділер бір тілде, отырықшылар басқа тілде сөйлеген деу қате. Тілдік айырмашылық этностың табиғатына байланысты. Демек, өз ішінде көшпенділері де болған,

тайпа немесе ұлыстың тіл бірлігі де болған). Оның үстіне әр тілдерде сөйлеген көшпенділер мен отырықшылардың (олар түрлі этникалық бірліктерді құраған болса да) арасында кейбір айырмашылықтардың болуымен бірге олардың бәріне бірдей тән болған нәрсе діни бірлік пен рухани мәдениет тұтастығы еді. Ал, мұның өзі түрлі тілдерде сөйлейтін отырықшылар мен көшпенділер арасындағы байланыстарға кедергі боларлық нәрсе атаулының бәрін азайтатын, олардың тарихи тағдырлас тұрмысын құрастыратын ең негізгі және маңызды этнотоғыстырушы факторлар болып табылады.

Әрине, отырықшылықтың этносты топтастырарлық әлеуеті барлығына күмән жоқ. Отырықшылыққа көшу көшпенділердің даламен мәдени және тілдік байланыстарын үзуге әкеліп соқтырды. Мұның өзі жана бірлестіктің бірігіп, пайда болуына мұрындық болды. Бұл жерде оазистердің үлкен ролінің болғандығы анық. Оазистегі халық пен далалық жерлердегі малшылардың сауда экономикалық байланыстары атам заманнан тарихи қалыптасқан. Көшпелілер бір жерден басқа жерге тез-тез көшіп өтіп тұрған, ал мұның өзі бір этнонимнің үлкен территорияларға таралуына себепші болған. Көшпенділердің оазистерге орнығуына байланысты олардың аты отырықшы халыққа мәлім бола бастаған. Осылайша көшпенділердің үлкен тайпасының атауы жазба деректерге түскен.

Отырықшылыққа көшкен малшылар мен олармен тығыз байланыста болып қатар тұрып өмір сүріп жатқан егіншілер арасындағы айырмашылықтар уақыт өткен сайын азайып, бірте-бірте бедер-белгісінен айрыла барған. Бірақ жаңа жерге қоныс тепкен көшпенділер халқы өзінің ескі этникалық тегі мен атауын бірден жоғалтпай, сақтап қалады. Өйткені, олар экономикалық жағынан дербес болған және дәстүр-салттар салмағынан бірден сытылып шығып кету оңай емес. Мысалы, Бұхара оазисінің шетінде көшіп жүрген түркімен тайпалары ХХ ғасырға дейін өздерінің этникалық тегі тұрасындағы ұғымын жоғалтпаған.

Этнофилологиялық және тарихи әдебиетте Орталық Азия халықтарының тіл жағынан түріктенуі мен антропологиялық жағынан - монголоидтануы процестері бір-бірінен ажырағысыз күйде жүрген деген пікір қалыптасқан. Бұл, әрине, шындыққа жанаспайды. Орталық Азиядағы алғашқы түркілердің көпшілігі антропологиялық жағынан монголоидтық белгілері болған деп есептеген күннің өзінде де оның болмашы екенін естен шығармалық. Олардың монголоидтануы біздің заманымыздың YI-XIII ғасырларында белең алған деген пікірді зерттеушілердің басым көпшілігі қолдайтын көрінеді.

Түркілер тобын таза түріктердің өздерінен басқа түріктенген иран тектес тайпалар қобейткен. Оазистегі отырықшы халықтың ұзақ уақыт бойы көшпенділермен қарым-қатынаста болуы егіншілік аудан-аймақтарының тыныш жолмен түріктенуінің алғы шарты болған. Орталық Азияның солтүстік және шығыс жақтарында түрік тілінің басым рөлі болған болса, оның оңтүстігінде иран тілінің мерейі үстем болған. Жергілікті жерлердегі айырмашылықтардың азайып, этникалық топтардың бірігуіне бір дін - исламның әсері аз болмаған. Осылайша Тұран елі мен өркениеті қалыптасады. Тұран - бұл ирандық деректердің егіншілер мен малшылар қауымының бәріне берген жиынтық атауы. Далаларда тегінің және мекен еткен территориясының бірлігі негізінде пайда болған бірлестіктер (тайпалар одағы) саяси және шаруашылық жағдайға байланысты өзгеріп өрбіген. Мұндай бірлестіктердің бәрі белгілі де танымал тайпаның (оның ірі болуы да шарт емес) атымен аталған. Одаққа өздерімен бірге диалектілік және басқа этникалық ерекшеліктерімен келген туыстас және туыстас болмаған тайпалар да енген. Біздің дәуірімізге дейінгі II-I мыңжылдықтар аралығы Тұран деп аталған қазіргі Орталық Азия жерлерінде түрік және иран тектес халықтардың бір шаруашылық-мәдени тілін қалыптастырып бір ел-жұрт аталып бірге өмір сүрген кезеңі болды. II-I мыңжылдықтар арасында қалыптасқан осынау шаруашылық-мәдени және тілдік жағдай және олардың ары қарай қалыптаса өзгеруі кейіннен пайда болған супер-этникалық түрік қауымдастығының, Түркістан отбасы мен Отанның қалыптасуының алғы шарттары болды.

Ә Д Е Б И Е Т Т Е Р

1. Ибрагимов С.К. *Еще раз о термине "казах"*. - Труды института истории, археологии, этнографии АН Казахской ССР, т. 8. Алма-Ата, 1960. Семенов А.А. *К вопросу о составе и этногенезе узбеков Шайбани хана* - Труды института истории, археологии, этнографии АН Таджикской ССР, т. XII, Сталинабад, 1954.
2. Ахмедов Б.А. *Государство кочевых узбеков*. М., 1965. С. 15-17.
3. С. Жолдасбайұлы. *Ежелгі және орта ғасырдағы Қазақстан*. Алматы, "Ана тілі", 1995, 21-бет.
4. Ахметжанов Қ. *Жыраудағы жөдігерліктер*. - "Парасат", 1996, N11. 18-19-беттер.
5. Марғұлан Ә. *Ежелгі жыр-аңыздар*. Алматы, 1972.
6. Барманкулов М. *Тюркская вселенная*. Алматы, "Білім", 1996. С. 81-82.

7. Кляшторный С.Г. Формирование древнетюркской государственности: от племенного союза до первого Тюркского каганата. - Эволюция государственности Казахстана. Материалы международной конференции г. Алматы, 3-5 апреля 1996 г., С. 12.
8. Материалы по истории татарского народа. Казань, 1997; М.Зәкиев. Татар халқы теленен барлыкка килүе. Казан, 1977.
9. Исмагулов О. Этническая антропология Казахстана. Алма-Ата, 1982; Смагулов О. Ата-баба (тек) - "Қазақ", Алматы, 1994, С.13-14.
10. Усманова Э.Р. Социальная страта и ее индексация в погребальном обряде племен эпохи бронзы Центрального Казахстана. - "Эволюция государственности Казахстана". Алматы, 1996. С. 7.
11. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. Изд-во Москв., унив-та, 1980, С.137.

Т. ДӘУІРБАЕВА
тарих ғылымдарының кандидаты

М. ТАСТАНБЕКОВ
магистрант

ҚАЗАҚСТАНДА ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН ЖЕРЛЕРДІ ШҰҒЫЛ ИГЕРУДІҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Главная мысль статьи сводится к тому, что политика ускоренного освоения целинно-залежных земель Северного Казахстана не была продиктована необходимостью, как это трактовалась советской исторической наукой, а явилась политикой бездумного нерационального использования природных ресурсов, повлекший за собой нарушение экологической обстановки региона.

Бұл мәселені бастамас бұрын "Неге тыңға бағыт алынды?" - деген сұраққа ғылыми жауап берейік. Бұл тың және тыңайған жерлердегі топырақ құрылымының күрткесекті болып келуіне, оның құнарлылығы мен тың жерлерде арамшөптің болмауына байланысты еді. Мұндай жерлер күрделі агротехниканы қажет етпестен, алғашқы өңдеуден соң-ақ мол астық-арзан нан беретіндігі өткен тәжірибелерден белгілі болды. Алайда, "Тың және тыңайған жерлердің орасан зор көлемінде дәнді дақылдар өздерінің шығымдылығына нұқсан келтірмей-ақ, қатарынан үш жыл өсе алады екен"[1]. Бұл орынды ескерту есте болғанымен есепке әрдайым алынбады.

Бұрынғы Одақтың тың және тыңайған жерлерін игеру арқылы астық өндіруді арттыру КОКП Орталық Комитеті ақпан-наурыз пленумының қарарларында белгіленіп, тың игерудегі "жаңа кезең" келесі тамыз, желтоқсан пленумдарында қолдау табады. Мақсат - өте қысқа мерзімде мол қаржы мен адам күшін жұмсап, жаппай тың игеру арқылы ауыл шаруашылығының барлық салаларын шұғыл арттыру, аудан орталықтарынан алыс, еңбек күші шоғырланбаған жерлерді кең көлемінде игеру болса, оны іске асыру тәсілі - бұрынғы одақтың жүзмыңдаған жастарының қайраты мен жігері, өзге Республикалардың тыңға жұмылдырылған жүздеген завод-фабрикалары мен ауылшаруашылығындағы техникаларын бөліп алу, ақ қар, көк мұзда шатыр тіктіріп аяқ астынан дүрліктіру болды. Жоспарланған мақсат, оны жүзеге асыру тәсілдері зор қиын істің басталғалы тұрғанын білдіреді. Сондықтан, тың игерудің алғашқы жылдарында-ақ, оның қажеттілігін теріске шығарғандар да, тың және тыңайған жерлерді игеруді біршама ұзағырақ тарихи кезеңде орындауды ұсынғандар да болды. "Партия өз қатарын ондайлардан тазартып, белгіленген лениндік бағытты табандылықпен батыл түрде іске асырып отырды"[2]. Мүмкіншілік пен қажеттілік мәселелерін қатар алып қараған озық ойлы азаматтар, "ескі жұмыс стиліндегілер" мен "жаңа міндетте батылсыздық көрсеткендер" тізіміне ілігіп жатты.

Елуінші жылдар басында өнеркәсіп пен ауылшаруашылығының дамуында елеулі алшақтық туды. Өнеркәсіп өнімі 1940 жыл мен 1952 жыл аралығында 2,3 есе өссе, ауылшаруашылық өнімі небары 10% артты. Өнеркәсіптің қарқындап дамуы, қата халқы санының азық-түліктің барлық түріне деген сұранысын өсірді. И.В.Сталин құрған ауыл шаруашылығындағы колхоз-совхоздық жүйе дағдарыстан шыға алмай, елді азық-түлікпен қамтамасыз ете алмайтындығы анық болды.

Тың жерлерді игеру қарсаңындағы оқиғалар жаңа реформаларды талап еткенімен, ақпан-наурыз пленумы ұсынған ауылшаруашылығын тың және тыңайған жерлерді игеру арқылы көтеру идеясы қажеттіліктен туындаған жоқ еді. Кеңес үкіметі қалыптасқан жағдайдан шығар жол етіп, үйреншікті, экстенсивті бағытты таңдады. Ал сонда "жаппай" және "жедел" түрде тың көтеруден басқа балама амал бар ма еді дейсіз ғой. Бар еді, әрине.... КОКП Орталық Комитетінің қыркүйек /1953 ж./ пленумында экономикалық тәсілдерге негізделген жаңа аграрлық саясатқа иек артылды. Шындығында солай еді. Бүгінгі күн талабынан жеткіліксіз болып көрінгенмен сол кезде елеулі маңызы бар бірқатар ұсыныс белгіленді. Партия онда село тұрғындарының тұрмысын жақсарту және осы мақсатпен оларды материалдық жағынан ынталандыру мәселесін күн тәртібіне қойды. Бұл әлеуметтік-экономикалық шаралардың маңыздылығы зор болды. Ауыл-село еңбеккерлерінің өнім өндіруге деген материалдық ынталылығы арттырылды. Ауылшаруашылық өнімдерін

мемлекетке сату бағалары шұғыл және бірнеше есе өсті. Ауылшаруашылық өндірісін жоспарлауда колхоздар мен совхоздарға көбірек дербестік беру мақсатымен олардың құқықтары мен ынта-ықыласы ескерілді, сондай-ақ мемлекетке сатқан өнімі үшін есеп айырысу жүйесі қаралды. Аграрлық сектордың техникамен жабдықтау, онда электр қуатын кеңірек қолдану, колхоздарды мемлекеттік энергетика жүйесіне қосу шаралары іске асырыла бастайды.

Белгіленген шараларды жүзеге асыруда жүйелілік болмай, тиімді оң нәтижесін бермеді. Колхоздар мен совхоздардың өмір тіршілігіне орынсыз араласу, мемлекеттік саяси жүйенің өзгермеуі мен әкімшіліктерінің басқару әдістерінің сол күйінде қалуы бағдарлама жаңалығын жоққа шығарды. Партиялық-мемлекеттік аппарат экономиканың барлық саласына ең алдымен, оның шешуші салаларының бірі - ауылшаруашылығын басқаруға одан хабары жоқ болса да, араласуын тоқтатпады. Ал мұндай жағдай бұрынғысынша елдің ауылшаруашылығының экстенсивті жолмен дами беруіне әкеп соқты.

Тың жерлерді жаппай игеру бағыты КОКП Орталық Комитетінің 1954 жылғы ақпан-наурыз пленумында анықталды. Пленум қабылдаған "Еліміздегі астық өндіруді одан әрі арттыру туралы, тың және тыңайған жерлерді игеру туралы" қаулы бойынша астық алуды күрт арттыру арқылы азық-түлік дағдарысын жеңілдету және оны түбегейлі жою көзделді. Осы мақсатта елдің шығысында орасан зор жер айдалуы тиіс еді.

Ауылшаруашылығында қалыптасқан дағдарыстан шығар жол нарықтық экономикаға көшу, жекеменшік шаруашылығын қолдау сияқты радикалды шешімдерге байланысты болатын. Бірақ мұндай бағыт ескеріліп, күн тәртібінде қаралмады да. Керісінше, тың игеру кезінде ауыл-село тұрғындарының қосалқы шаруашылығына, үй іргесіне көкөніс егуге тым салынып, елде азық-түлік мәселесін шиеленістірді. Колхоз еңбеккерлерінің жеке меншік малдарына қол сұғу басталды. Қостанай облысындағы "Аманқарағай" совхозының тұрғыны Мұжай Шатиев деген азамат 2 құлынды биесін, 17 ірі қара малы мен 60 қойын тартып алмақшы болғанын естігенде малдарын сатып қашып кетуге мәжбүр болды. Ал Н.С.Хрущев болса бұл фактіні өз баяндамасында мысалға келтіріп, оны мемлекеттік қылмыскер ретінде Одақтық мінбеден жария етті.

Бұл жылдары, астық сұранысын тың және тыңайған жерлерді тезірек егістік алқабына, ауылшаруашылық айналымына қосу арқылы шешіп болып, өзге амалдары қарастырылмады. Шаруашылық есеп, өзіндік күн, колхоз табысы деген категорияларға антимарксистік деп қарау сол кезеңге тән еді. Кеңес ауылшаруашылығының мәселелері найда болуының ошақтары іздестірілгенмен, оны жою шаралары, колхозшыларға экономикалық еркіндік беру жоқтың қасы болатын.

Қазақстан КП Орталық Комитетінің 1953 жылғы 15-қыркүйектегі бюросында, республиканың партия ұйымдарына қыркүйек пленумы шешімдерін түсіндіру және оларды ауылшаруашылығында ескеру тапсырылды. Күтушілік позиция ұстаған Қазақстан басшылығы пленумдағы ауылшаруашылығын өркендету туралы сөз бастамайды. Қазақстан КП Орталық Комитетінің, сол жылы 6-қазанда өткен пленумы ауылшаруашылығын өркендетудегі кемшіліктерді атап, пленум жұмысы оңтүстік және солтүстік, шығыс облыстарда бидай өндіру мен оның түсімін арттыру және егістік көлемін ұлғайту туралы баяндамамен шектеледі. Нақты көрсетілген тың жерлерді игеру шешімі қабылданбады.

Тың және тыңайған жерлерді игеру астық алудың арзан әрі оңай өдісі деп бағаланып, оның пайдасы мен тиімділігі қаншама мадақталғанмен, Қазақстан тыңына бөлінетін қаржы шұғыл көбейді. Ол 1954 жылдың өзінде 1953 жылмен салыстырғанда 3 миллиард сомдай немесе 124 % өсті. 1954-55 жылдары бұл мақсатқа тек республикалық бюджеттен 9549.2 млн сом бөлінді, яғни ол оның алдындағы үш жылдан 3.5 есе көп [2]. 1954-59 жылдары Қазақстан тыңына 20 млрд сом қаржы жұмсалды. Ал осы жылдары өкіметке астық есебінен бюджетке 31 млрд сом қаржы түсті. 20 жыл ішінде республиканың ауылшаруашылығына 13 млрд / 60 ж. кейінгі күн / сом аса бөлінді. Бүгінгі күнде Қазақстан тыңына бөлінген қаржының нақты көлемін, оның қайтармын анықтау мүмкін болмай отыр. Алайда, Қазақстан тыңының шығыны шаш етекпен болды, деген пікірлермен келіспейміз.

Игерілер тың төсінде жаңа астықты совхоздар құру 1954 жылғы наурыз пленумда ойластырылып, сол жылғы желтоқсан пленумының қаулысы тың игерілген жерлерге 1954-55 жылдары 280-300 жаңа совхоздар құру КСРО Совхоз Министрлігіне жүктелді. Қазақстанда, 1954 жылы құрылған алғашқы тоқсан совхоз қалай дегенмен де темір жолға жақынырақ, өзені бар алқаптарда, су бойларындағы жайлырақ жерге орналысқан еді. Ал келесі жылдары міндет күрделене түседі. Алғашқы кезеңде /1954 жылғы ақпан-наурыз пленумы 1-маусымға

дейін міндет қояды/ құнарлы жер тың және тыңайған жерлер есебінен, аз өнімді шабындықтар мен жайылымдардан, ауыл іргесінен іріктелді. 1954 жылғы наурызда-ақ Мәскеуде құрамында топырақ, ботаника, география институттарының өкілдері бар екі ғылыми экспедиция ұйымдастырылады. Қазақстанға келген бригада Ақмола, Көкшетау, Батыс Қазақстан облыстарын зерттейді. Бұл бригадалар артынша Бүкілодақтық ауылшаруашылығы академиясының үлкен тобы аттанады. Мәскеудің Тимирязев атындағы ауылшаруашылық академиясының 5 комплексті экспедициясы /Павлодар, Ақмола, Ақтөбе, Көкшетау, Батыс Қазақстан/ жұмыс жүргізеді. Бұл экспедициялар негізінен атқарған қызметі: игерлетін аудандардың агроклиматтық очеркін құру, өндеуге жарамды жерлерді іздеу, жердің құнарлығы мен оның су мен қамтамасыздылығын тексеру және ауылшаруашылық зиянкестермен күресу шаралары төңірегінде еңбек етеді.

Бұл жерде Қазақстан Ғылым академиясы топырақтану институтының қосқан жемісті үлесін атап өтуіміз керек. Жыртуға жарамды жерлерді анықтауда комплексті экспедициялар үлкен жұмыс атқарды. Ғалымдар мен мамандардың қажырлы еңбегі арқасында 1954-60 жж. Қазақстанда ауылшаруашылық айналымына қосымша 25,5 млн гектар жер қосылды. Жалпы бұл жылдары ғалымдар 100 млн га жуық жерді зерттеді. Құрылатын совхоздар үшін жаңа жерлер таңдауға жоғары жетістіктермен бірге, совхоз басшылары, баспасөз, ауылшаруашылық мамандары хабарлағандай құнарлылығы төмен жерлерде енгізілген. КОКП Орталық Комитетінің 1954 жылғы маусым пленумы, көрсеткендей “тың және тыңайған жерлерді анықтауда қателіктерге жол берілді. Кей аудандарға егістікке ұсақ, бөліктенген учаскелер, ал кейде сортаң жерлер белгіленді.” Дәнді дақылдарды бұл жерлерге себудің тоқтатылмаған кездері де болып жатты.

Республикада жаңа совхоздар құру күрделі істердің бірі болатын. Аудан орталықтарынан шалғай, елсіз мекендерге совхоз құрылысын бастау, машина және басқа да құрал-жабдықтар алу, кадрлар даярлау мен оларды көңіріп әкелу мол қаржыны талап етті. Мемлекет /КСРО/ осы шараларды қамтамасыз ету үшін алғашқы 1954-56 жылдары-ақ 7775,7 млн сом қаржы жұмсалды[4]. 1954-58 жылдары Қазақстанда 337 жаңа совхоз ұйымдастырылды. Мемлекет оның құрылысына 10814 мың сом жұмсалды. Жаңа совхоздарды шалғай жерлерге орналастыру, дұрыс жер таңдау, жаңа істің ауырлығы, техникамен еңбек күшін тұрақты жеткізеу салдарынан жаңа совхоздар құру ісі өзін-өзі ақтамай жатты.

жылы	1954	1955	1956	1957	1958
таза шығын	147327	703416	259192	1100243	1170895
таза табыс	121338	50948	1135991	211355	538826

Жоғарыдағы кестеле көрсетілгеніндей, құрылған совхоздар тек 1956 жылы ғана табысты көрсеткішке қол жеткізген.

Қазақстан тыны өзге астықты аудандарды тежеу арқасында көтерілуі тиіс болатын. Алайда, бұл іс оң нәтижесін бермеді. Тың игере жылдары республикада жалпы совхоздардың саны 6 есе, ал астықты совхоздар-40 есе өсті. Ал бұл кезеңде Олақ бойынша совхоздар саны 23 процентке ғана өссе, бұл көрсеткіш Украина совхоздарының 9 процентке кемуімен қатар жүрді. Қазақстанның ауылшаруашылығы айналымына тың және тыңайған жерлерді игеру арқылы 26 млн гектар жер қосылды, астық өндіру артты деп даңғаза көтерген жылдары, бұрыннан астық өндіріп келе жатқан Украинада астық егістігі қысқарып, техникалық дақылдар егу қолға алынды. Ал өзін астықпен қамтамасыз етіп келген Якутияда Қазақстан тыны игеріле бастағанда, егін егу тоқтап, тек жем азықтық егіс қалған.

КОКП Орталық Комитетінің Пленумында тың жерлерден жаздық бидайдың әр гектарынан 14-15 центнерге түсім алу көзделген болатын. Алайда, бүкіл тың көтеру жылдарында бұл көрсеткішке бірде-бір рет қол жетпеді.

Қазақстанға тың игерудің алғашқы екі жылында келген 640 мың адамның ішінде тыңға қажетті механизатор мамандар саны 150 мың ғана болған. Бұл тың жерлерде еңбек етуге келгендер тек түрлі маман иелері мен Отанымыздың патриоттары ғана емес, оңай пайда табуға келгендердің де басым болғандығын көрсетеді.

Республикада егіншілік мәдениеттің дұрыс бағыт алмауы мен шығымдылықтың төмендеуінен астықтың орташа өзіндік құны КСРО-да ең қымбатқа түсіп отырды. 1959-1962 жылдары Қазақстан астығы Украина мен Солтүстік Кавказ астығынан екі есе қымбат болды. 1958-1965 жылдары агротехниканың төмендегі және гектар қуу салдарынан үш миллион гектарға жуық жер егістікке пайдаланудан шығып қалды.

Тың жерлер негізінен игерілді деп санаған 1960 жылы мемлекет шет елдерден 0,2 млн. тонна астық сатып алуға мәжбүр болса, тың игерудің онжылдығында 1953 жылғыдан сәл артық мөлшерде астық жинап қарсы алды.

Тың игеру жылдарының басындағы қателіктерді жасыру мақсатымен, қажетті түзетулер енгізбестен 1956-1960 жылдарға арналған бесжылдық жоспарды 1959-1965 жылдарға арналған жетіжылдық жоспармен ауыстырды. Сонда бесжылдықтың “кем-кетіктері” жаңа жоспармен жабылып кетеді деп саналды. Дегенмен ауылшаруашылық саласындағы жетіжылдық жоспардың тапсырмалары кейбір себептермен орындалмады, Н.С.Хрущевтің отставкаға кетуінен кейін, КОКП Орталық Комитетінің 1965 жылғы пленумына дейінгі жылдары мемлекет ауылшаруашылығы материалдық-техникалармен жеткіліксіз жабдықталды. Экономиканы, ауылшаруашылық саласын жоспарлауда, қаржы бөлуде, несие беруде қателіктерге жол берілді. Ұзақ уақыт ауылшаруашылығынан алынған түсім таза табыс көлеміне қаралып, бұл саланы дамытуда жедел қарқын мен тепе-теңдік сақталмады. Сондықтан 70 жылдары “кіші тың” игеруде сортаң жерлерді жыртуға жол берілді, нәтижесінде Орал, Ақтөбе облыстарында 1,5 млн. гектар жер не егін егуге, не мал жаяуға жарамсыз болып қалды.

Сөз соңында айтпағымыз - Қазақстанда тың және тыңайған жерлерді көтеру қажеттіліктен туындаған емес, оған республиканың мүмкіншілігі де жоқ болатын. Солай бола тұрса да, мұндай халықтың әл-ауқатын көтеруден басқа, саяси шаралардың белгісі жатыр. Құнарынан айырылған жерлер табысынан шығыны көп совхоздар, шығымы нашар егістікті материалдық жағдайы аз өзгеріске ұшыраған ауылдар қалдырған бұл науқан өз қажеттілігін өзі теріске шығарды. Тың жердің бар берерін 3-4 жылда алып, 1958 жылдан кейін-ақ көтерілген тың жерлерден “онай әрі арзан астық алу” идеясы маңызын жойды.

Ә Д Е Б И Е Т Т Е Р :

1. Пономоренко Н.И. *Қазақстанда тың және тыңайған жерлерді игерудің халықшаруашылық маңызы*. /Лекция стенограммасы/. - Алматы, КМБ, 1955, 20- бет.
2. Шамшаатов И. *Тың және тыңайған жерлерді игерудің маңызы*. - Алматы, 1974, 2, 6-7-беттер
3. *Народное движение за освоение целинных земель в Казахстане*. - М., 59, С. 642.

Ж.ЖАНПЕИСОВА
кандидат исторических наук

К.ТЕНИСБАЕВ
кандидат исторических наук

КАЗАХСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ В ВОССТАНИИ 1916 ГОДА

Бұл мақалада 1916 жылғы көтеріліс кезіндегі қазақ интеллигенциясының либералдық тобының орны мен ролі сипатталады.

Начало XX века в России характеризуется интенсивным развитием капитализма. Казахстан как колониальная окраина империи втягивалась в систему капиталистических отношений, которая сопровождалась усилением колониального гнета. Экономическому закабалению масс шаруа способствовала переселенческая политика царизма. Об этом говорят следующие факты: если за период 1893 года по 1905 год у коренного населения была отмежевано около 4 млн. десятин, то в период с 1906 по 1912 гг. 17 млн. десятин земли, а всего к 1917 году у казахского населения было отобрано 56 млн. десятин. В переселенческий фонд царизм изымал у казахов уже освоенные, пастбищные, а также пригодные для земледелия земли.

В 1914 году Россия вступила в первую мировую войну. Колониальные окраины Российской империи были втянуты в эту войну в качестве поставщиков различного сырья и материалов, а с 1916 года как поставщик рабочей силы. В годы войны усиливается не только экономическое закабаление в крае, но также ужесточается и политическое унижение трудящихся края. Царизм во всех областях Казахстана ввел "чрезвычайное положение": запрещаются собрания, стачки, забастовки за выступления против царизма, устройства стачек и побуждение к ним, виновные подвергались к смертной казни. Была введена военная цензура на корреспонденцию, в специальном секретном циркуляре предписывалось подавлять малейшие выступления трудящихся военной силой.

В этих условиях был опубликован царский указ от 25 июня 1916 года "о реквизиции", "инородческого" населения для создания "оборонительных сооружений" в районах действующей армии. По Казахстану предстояло мобилизовать 400 тыс. человек. Указ царя послужил поводом к национально - освободительному восстанию 1916 года.

В восстании 1916 года казахская интеллигенция заняла неоднозначную позицию. Представители казахской демократической интеллигенции: Алиби Джангелдин в Тургайской области, Адильбек Майкотов в Атбасарском уезде, Токаш Бокин в Семиреченской области приняли активное участие в восстании, однако значительная часть казахской национальной интеллигенции не только не вступила в ряды восставших, но и стремилось не допустить вооруженного выступления казахов против карательных отрядов царизма. Чем объяснялось позиция этой части интеллигенции? В данной статье мы делаем попытку ответить на этот вопрос.

В начале XX века многие представители казахской национальной интеллигенции получили высшее образование в столичных вузах и других центрах Российской империи. Будучи студентами они вели активную общественно-политическую деятельность. Формирование их политических взглядов происходило под влиянием различных партий, в частности конституционно-демократической партии. Однако, в программе кадетов не предусматривалось предоставление политической независимости колониям России, видимо это послужило одной из причин попытки создания "Киргизской конституционно-демократической партии", но она не была зарегистрирована как самостоятельная партия. Это скорее всего объяснялось политикой царизма, которая не могла допустить создания национальной политической организации в колонии. Видные представители национальной интеллигенции во главе с Алиханом Букейхановым являлись членами кадетской партии. В этой среде вынашивалась и зрела идея создания национальной автономии в рамках Российской империи. Казахская интеллигенция считала необходимым, развитие национального самосознания народа и в ходе своей практической деятельности закладывала зерна борьбы за национальную независимость.

Лидеры интеллигенции в целях сохранения этнической целостности казахского

народа считали, неразумной противостоять царской профессиональной технически оснащенной армии. Еще в 1913 году А.Байтурсунов писал, что само существование казахской нации стало острой проблемой. Исходя из этой позиции, передовая газета "Казах" от 8 июля 1916 года писала: "Легкомысленно уклоняться, ибо это повлечет разорение для населения. Сейчас - военное время, дисциплина твердая, в поисках за скрывающимися направится отряд, что приведет к разорению хозяйства населения и принесут несчастья семье, детям, жене, матери и отцу. Это ни к чему хорошему не приведет. Надо знать, что от поисков никуда все равно не уйти. Бегство приведет только к разорению хозяйства и оставит в наследство подозрение со стороны правительства к населению. Аксакалы и передовые граждане должны об этом толковать и разъяснять..."

Представители интеллигенции искали пути безболезненного выполнения указа и считали необходимым выработать программу мобилизации казахов с учетом их хозяйственной специфики. Вот что писал Тынышпаев М. в своем показании Туркестанскому генералу - губернатору "Если бы население было заранее подготовлено и знало о цели привлечения рабочих, если бы после этого была объявлена частичная мобилизация из первых, хотя бы некоторых возрастов или была бы примерно система, которая введена генералом А.Н.Куропаткиным /определенное количество рабочих на область, уезд, волость в пределах 19-43 лет по разверстке самой волости специально избранными для этой цели людьми/, если бы своевременно были приняты меры к парализованию злоупотреблений туземной администрации, то мобилизация прошла бы мирно и гладко. Чего можно было ожидать после этого от киргиз?"

С целью выработки такой программы действий в июле лидеры интеллигенции принимают решение об организации съезда представителей казахской общественности в г.Тургае. Он состоялся 7 августа 1916 года, перед делегатами Тургайской, Акмолинской, Уральской, Семипалатинской и Семиреченской области выступил Тургайский губернатор Эверсман. В своем докладе он разъяснил основные положения указа и порядок проведения мобилизации в крае. Председателем совещания был избран А.Букейханов, секретарями - М.Алмасов и М.Дулатов. На совещании были проанализированы причины неудач выполнения указа, а также определенные условия мобилизации населения на тыловые работы, прежде всего указывалось на следующее:

- а) надлежащая подготовка населения;
- б) частичная мобилизация в течении более или менее продолжительного времени по мере надобности;
- в) применение всевозможных льгот, необходимых для сохранения интересов хозяйства;
- г) участие уполномоченных от населения.

По предложению А.Букейханова, совещание приняло обращение к правительству с требованиями: во-первых, отсрочить призыв из северных уездов до 1 января 1917 года, а из южных до 15 марта 1917 г. и оставить в каждой семье одного работника призывного возраста при наличии полурабочника /младше 17 лет или старше 60 лет/, во-вторых, изменить состав приемных комиссии, включив в них представителя от каждого волости, дать отсрочку муллам, учителям, учащимся медресе. Были также и другие требования.

Осуществляя тактику разумного компромисса с колониальной империи лидеры интеллигенции рассчитывали, что победа Российской империи в войне облегчит путь казахского народа к достижению национальной автономии. И еще мы не можем отрицать чувства патриотизма у определенной части населения, который считали себя причастными к судьбе Российской империи. Часть которого они являлись. Еще за долго до издания указа, обсуждался его проект на странице газеты "Казах". публиковались мнения о привлечении киргизов к одбыванию воинской повинности, вопрос о желании или нежелании службой не рассматривался. Особый интерес вызывал вопрос пешими или в конном строе будут служить казахи.

Газета "Туркестанские ведомости" 28 июля 1916 года поместила резолюцию собрания интеллигенции в г.Тургае "Мы киргизы Тургайской области, считаем себя унизительным капать окопы и исполнять подобные работы в пределах военной действии. В течении веков мы привыкли воевать на конях. По сему просим организовать у нас особое конное наподобие казацких частей и направить на фронт".

В августе 1916 года газета "Казах" поместила обращение лидеров казахской национальной интеллигенции "К гражданам "Алаш": Отечественники-русский народ, единоверцы мусульмани, татарский народ, а также другие соседние народы горят в пламени пажара. Нельзя нам оствовать на стороне".

Представители национальной интеллигенции неоднократно обращались к царской администрации, Государственной Думе о прекращении физического истребления казахского народа, о создании необходимых жизненных условий для джигитов направлены на тыловые работы. Именно, при их содействии в Казахстан и Среднюю Азию был направлен по заданию Государственной Думы депутат А.Ф.Керенский для ознакомления с положением дел на местах. Общественные стали известны вопиющие факты карательных мер царизма против участников восстания. Например, население Джаркентского уезда за период между началом первой мировой войны и 1 января 1917 г. уменьшалось до 73%, Лепсинска до 47% , Верного до 45%. Особый трибунал 1 февраля 1917 г. приговорил к смертной казни 347 активных участников революционных события, около 170 человек были приговорены к каторжному труду, 129¹ - посажены в тюрьму. Физическое истребление народа, эмиграция сотни тысяч людей, вытеснения шаруа в безводные пустыни ослабили потенциальные силы казахского общества. Идеи лидеров интеллигенции о создании казахской государственности нашли свое некоторое воплощения в ходе восстания. По данным академика С.З.Зиманова "в некоторых зонах восстания создавались определенные политические организации со своим судом, военным и гражданским управлением налоговой системой. в ряде мест эти организации были названы ханствами. Таковыми, например, были Баганалинское ханство в Атбасаре, Кипчакское ханство в Тургае.

Ряд ханов были провозглашены в Семиреченской, Акмалинской и др. областях. В надежде на помощь в их борьбе они посылали своих представителей в Турцию, Афганистан и Бухару.

Восстания потерпело поражение. Это была борьба казахского народа против колониального гнета царизма за свою национальную независимость. Этой цели была подчинена общественно-политическая и практическая деятельность значительной части казахской интеллигенции. Создания казахской автономной демократической республики в составе Российской Федерации соответствовала существовавшим политическим и экономическим условиям края отвечало интересам казахской нации.

Наступила историческая время, когда необходима снять с этой части интеллигенции ярлыки "предателей" казахского народа, "Японский шпионов" и другие.

К.М.ЖЕТИБАЕВ

кандидат исторических наук

А.АЛМАХАНОВА

кандидат исторических наук

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СТАНОВЛЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

Бұл мақалада қазақ зиялыларының қалыптасу, өсу тарихы, әлеуметтік тыныс-тіршілігі туралы мәліметтер берілген. Сонымен қатар, Қазақстандағы ұлттық кадр-мамандардың өсуінің қиындықтары және бұрын ғылыми ортаға белгісіз болып келген деректер берілген.

В напряженные и решающие моменты истории, когда противоречия между старым и идущим ему на смену новым порядком достигают своего апогея, особенно отчетливо проявляются сущностные черты и предназначение той или иной социальной общности. Как не раз бывало в мировой истории, в такие периоды наибольшая активность присуща интеллигенции, хотя различные отряды ее могут находиться по разные стороны баррикад. Интеллигенция представляет собой социально активную и чуткую к переменам часть общества. Но каждый ее отряд или группа реагирует на происходящие события и сдвиги своеобразно своему положению и роли в системе производства и управления государством, распределения и обмена материально-духовными ценностями. Без понимания этого невозможно по-настоящему уяснить предназначение и роль интеллигенции, так как на сегодняшний день имеется огромное число определений этого понятия, которые по концептуальным признакам включает в себя два совершенно разных подхода к проблеме.

Первая группа исследователей традиционно определяла интеллигенцию как социальную общность, имеющую соответствующий образовательно-квалификационный уровень и занятую преимущественно умственным трудом.

Суть другой концепции заключается в том, что ее авторы за главное берут не характер труда интеллигенции, а ее функциональное назначение. Интеллигенция, считают они, отличается от других социальных групп и общностей только тем, что она управляет людьми и ответственна за совершенствование важнейших компонентов общественных сфер.

Не трудно видеть, что в основе обоих взглядов лежит динамика общественного прогресса. Но эти концепции, адекватно отражавшее положение вещей в начале и даже в середине XX века, вошли в глубокое противоречие с действительностью в предверии уже совсем близкого двадцать первого века. Отдавая должное проделанной работе нам, представляется, определяющим и главным эвристическая направленность. Иначе говоря, интеллигенция составляет как раз ту социальную общность в труде и образе жизни, гармонично сочетающей традиции и новаторство, причем творческое начало является главным. Благодаря этому она способна плодотворно развивать интеллектуальный потенциал общества и находится у истоков нового социального прогресса. Эвристичность как сущность и черта интеллигенции объективно предопределяет уровень ее знаний, профессионально-квалификационной подготовки, а также функциональные обязанности.

Казахи как народ сложились, по утверждению большинства исследователей, в XIV-XV веках. В его состав вошли многие тюркоязычные и иные племена, населявшие территорию Казахстана в древние и средние века, и каждый из них внес свой неповторимый сюжет и колорит в экономическую и духовную жизнь народа.

Ни один народ не вышел на сцену истории без собственной интеллигенции. И казахи, на наш взгляд, к моменту завершения как этноса, имели довольно многочисленный слой ее, и это позволило выдержать тяжелейшие испытания. Уже тогда, деятельность интеллигенции носила полуфункциональный характер, а воспроизводство новой социальной общности происходило наследственно: сын султана становился султаном, а сын бия-бием и т.д. Это, конечно, ограничивало доступ к интеллектуальной сфере других социальных групп населения.

Первый этап формирования и роста национальной интеллигенции продолжался до присоединения Казахстана к России. Это был тот отрезок времени, на протяжении которого

она реализовала свои сущностные силы в полном соответствии с потребностями региональной цивилизации и естественно-исторической среды. Второй этап охватывает XIX и начало XX века, когда силовое вмешательство царизма в ход естественно-исторического развития казахского общества вызвало тяжелые деформации и в кадровом и интеллектуальном потенциале народа, в составе и численности его интеллигенции, поскольку новации в общественном строе и хозяйственно-культурной сфере не подкреплялись адекватными мерами по их кадровому обеспечению. Уже тогда, жизнь отчетливо показала, что не только создание материально-духовных ценностей, но и воспроизводство интеллигенции не должно прерываться ни на миг. Рост интеллигенции крайне отставал от развития края. Специалисты требовались для развивающихся предприятий, для сельского хозяйства, не говоря уже о громадной потребности в учителях и врачах. Но тяга населения к образованию сдерживалась политикой царизма, боявшегося развития образования в колониях. Через интеллигенцию прошли и другие противоречия, раздиравшие огромный колониальный край, и в этом не последнюю роль сыграла известная политика "разделяй и властвуй". Некогда единая социальная общность оказалась раздробленной на многочисленные группы, каждая из которых в своем отношении к метрополии, в вопросах революции, национально-освободительной борьбы народа и его судеб занимала отличные друг от друга позиции.

Целую полосу в истории казахской национальной интеллигенции составляют семь десятилетий советской власти. С одной стороны, за эти годы в Казахстане вырос крупный отряд специалистов с высоким уровнем профессионально-квалифицированной подготовки, но с другой - диктат правящей партии и ее идеологии, сопровождавшийся репрессиями, не позволил интеллигенции до конца раскрыть свои созидательные возможности, выполнить в полном объеме свое историческое предназначение-быть настоящим лидером в совершенствовании общества и управлении людьми. Однако, тут необходимо оговориться, что до середины 20-х годы представители интеллигенции активно вовлекались в созидательную работу. Это облегчалось тем, что политика и практика советской власти в то время соответствовали возрождению народа, его устремлениям, что естественно, не могло не импонировать прогрессивной части интеллигентов. Но в условиях Казахстана этот курс прерван ставленником Сталина-Голощекиным, который сразу же начал гонения на А.Байгурьенова, М.Дулатова, Ж.Аймауытова и других писателей. Ни в конце 30-х годов, когда провозглашалась "победа социализма в основном", ни в конце 50-х годов, когда была деректирована "полная и окончательная победа социализма", национальная интеллигенция еще не сложилась как социальная общность. Она продолжала оставаться малочисленной. Так, в 1959 г. среди 309,3 тысячи специалистов с высшим и средним образованием, занятых в народном хозяйстве республики, насчитывалось всего 58,2 тысячи казахов - это 18,5 процентов. Из 100 казахов лишь 16 занимались преимущественно умственным трудом, основная часть которых работала в системе народного образования и партийно-государственного управления.

Медленный рост специалистов казахов явился следствием тяжелого голода 1921-1922 и 1931-1933 годов, двух воин-гражданской и второй мировой. Невосполнимый ущерб интеллектуальному и кадровому потенциалу народа нанесли сталинские репрессии, пик которых пришелся на 1929-1931, 1937-1938, 1951 годы. Они исковеркали судьбы тысяч специалистов. Только за пятнадцать дней, в феврале-марте 1938 года, был расстрелян 631 человек, в основном цвет казахской интеллигенции. Отрицательное влияние оказало сверхцентрализация в управлении всеми сторонами жизни республик, в том числе и культурно-духовной сферой. Здесь господствовали шаблон, схематизм и формализм. Как правило, не учитывались национальные особенности, потребности и возможности республик. Вследствие этого сельская молодежь оказывалась в неравном положении при поступлении в вузы и техникумы. Вовлечению ее в вузы и техникумы препятствовало проведение вступительных экзаменов на русском языке, в частности по русской литературе. В 50-е годы например, выпускники казахских школ, поступая в КазСХИ или мединститут, писали сочинение по русской литературе на русском языке. Да и профессорско-преподавательский коллектив вузов и техникумов долгое время оставался русскоязычным. Так, в 1951-52 учебном году численность казахов в профессорско-преподавательских коллективах педагогических учительских институтов составляла всего 31 процент, а к концу 50-х годов еще меньше 21 процент.

Не менее существенным фактором, задерживающим процесс формирования национальной интеллигенции, было карликовое существование казахстанских вузов и

техникумов, численность студентов в которых также долгое время определялась центром. Приблизительно до середины 60-х годов количественный рост институтов, техникумов и училищ в Казахстане мало соответствовал своему назначению. Например, в 40-е годы в каждом вузе республики обучалось в среднем по 500-600 студентов, тогда как в Грузии - до 1.5 тысячи, а на Украине - до 900 студентов. В среднем число обучающихся в расчете на один техникум или училище не превышало 200-300 человек. Кроме того в послевоенные годы наблюдался высокий отсев обучающихся из-за отсутствия общежитий, материальной необеспеченности семей и т.д.

Неизбежным итогом такого положения явилась длительность процесса формирования национальной интеллигенции. Нам представляется, что завершился он только на рубеже 60-70-х годов - ведь к этому периоду национальная интеллигенция стала представлять солидную общность в составе казахского населения. По данным переписи 1970 года доля интеллигенции среди занятых казахов составляла 25 процентов против восьми в 1936 году. Это был один из самых высоких показателей по Союзу ССР. Если она раньше состояла из практиков, то к 70-м годам более половины ее имело профессиональное образование, также сложился крупный отряд национальной и инженерно-технической интеллигенции (40,6 тысячи человек), работников планирования и учета (55,7 тысячи), медицинской интеллигенции (23 тысячи). Общая же численность специалистов-казахов с высшим и средним специальным образованием, занятых в народном хозяйстве, превысила 173 тысячи человек. Примерно столько же казахской молодежи обучалось в вузах и техникумах. Это не означало, что на рубеже 60-70-х годов казахская национальная интеллигенция как по количеству, так и по качественному составу вполне покрывала потребности республики в кадрах специалистов.

Итак, понадобилось почти полвека для формирования национальной интеллигенции. Но в то же время нельзя закрывать глаза на то, что в современный переходный период ухудшаются социально-экономические условия деятельности представителей умственного труда. Из науки, культуры, других его сфер идет сильный отток людей в систему силовых структур. Правительство республики должно изыскать средства для предотвращения этих самоубийственных для общества процессов. Опыт многих стран убедительно показывает, что интеллектуальный труд, его высокий потенциал являются одним из мощных источников прогресса и процветания.

ОТКОЧЕВКА И УСТРОЙСТВО КАЗАХОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН

Қарақалпақстандағы қазақ диаспорасы тарихи ұзақ мерзімде қалыптасқан. Осы тарихи оқиғаның белгілі кезеңдерінің бірі совет өкіметі тұсындағы ауыл шаруашылығын коллективтендіру кезеңі. Мақалада осы тарихи жағдайда қазақ шаруаларының көрші Қарақалпақстанға жаппай көшуі, оларды жаңа жерлерде қабылдап орналастыру мәселелері көрсетіледі.

Как известно, в 20-30 гг. XX в. имел место обильный приток казахского населения в сопредельные с Казахстаном государства. Коснулось это и Каракалпакии, граничащей с Казахстаном. Так, на 1 июня 1933 г. в Республике Каракалпақстан находилось 3358 азахских хозяйств с населением 13687 чел. Согласно плану Каракалпақского правительства, утвержденному СНК РСФСР 8 октября 1933 г. было решено устроить в сельском хозяйстве 1215 хозяйств; в кустарной промышленности и других работах - 1243 хозяйств; возвратить в Казахстан 900 хозяйств. К концу года уже 1413 хозяйств было вовлечено в существующие колхозы, а 1283 хозяйств организованы в 22 самостоятельных колхозах [1]. В этих целях было израсходовано 122,2 тыс. рублей: на землеустройство - 31 тыс. рублей; жилищное строительство - 45 тыс. рублей; приобретение рабочего скота - 44 тыс. рублей; приобретение инвентаря - 4,2 тыс. рублей [2]. Кроме этого правительствами РСФСР, Казахской АССР и Каракалпақской АССР выдавались средства и на организацию детдомов и обустройство беспризорных детей.

Всего в 1933 г. на обустройство беспризорных детей было израсходовано 218 тыс. рублей, выделенных СНК КазАССР (50000 рублей), СНК РСФСР (100000 рублей), из местного бюджета (68000 рублей) [2].

Несмотря на то, что некоторые из откочевщиков самостоятельно возвращались в Казахстан, сосредотачиваясь на станциях Журун, Эмба, Ақтөбе, Ақбулак, Аральск, число казахских хозяйств продолжало возрастать. На 10 января 1934 г. по некоторым данным, в Каракалпақском АССР находилось 3875 хозяйств с населением 15616 чел. [3]. Зимой 1933-1934 гг. казахское население Каракалпақской АССР возрастало не только за счет откочевавших из Казахстана, но и из-за притока казахов из Туркмении и Узбекистана, куда они ранее откочевали из Казахстана. В частности, откочевщики прибывали из Пары, Ильялы, Куня-Ургенча Туркменской ССР и Гурлена, Мангита Узбекской ССР [3].

Так, если к концу января 1934 г. количество хозяйств откочевщиков в Каракалпақской АССР составило 4705 (17152 чел.), то к середине марта 1934 г. около 5000 (более 20000 чел.). Увеличение числа казахов-откочевщиков происходило, как отмечает А.Кальменев (работник постпредства ККАССР в РСФСР) в своем письме от 15 марта 1934 г. Исаеву: "...за счет прибытия из Узбекистана и Туркмении... из-за отсутствия помощи этих республик по устройству, а во-вторых (по-моему), эти хозяйства прибывают по пути возвращения в Казахстан, ждут открытия навигации по Аральскому морю и могут хлынуть в Казахстан. Задержать их возвращение может только своевременное развертывание мероприятий каракалпақскими организациями по их устройству. Условия к тому созданы союзным правительством и СНК РСФСР: 1) отпущено 500 тонн джугары на продовольствие; 2) открыт кредит за счет резерва СНК СССР в размере 1 млн. рублей. Контингент детей по детским домам на 1934 г. был увеличен на 600 чел. и в дополнение к этому отпускается из резервного фонда СНК РСФСР порядка 174 тыс. рублей. ...СНК РСФСР удовлетворил наше ходатайство об освобождении оседающих хозяйств Каракалпақской АССР от местных налогов и сборов в течение 3 лет." [4].

Однако, думается, из-за увеличивающегося притока казахских хозяйств и возникающих при этом трудностей в их обустройстве, не все откочевщики оказывались устроенными, в результате часть откочевщиков уходила за пределы республики (в Тахта-Купырском, Ходжейлинском, Турткульском районах), а также переходила из района в район внутри Каракалпақской АССР. Учитывая эти обстоятельства Президиум Средне-

Азиатского Экономического Совета 26 апреля 1934 г. принял постановление "О хозяйственном устройстве казахов-откочевщиков", в котором указывалось: "Запросить Председателя СНК ККАССР тов. Аvezова о предпринятых Совнаркомом конкретных мерах по устройству казахов-откочевщиков, прекращению откочевки и эффективному использованию отпущенных правительством РСФСР средств. Обязать тов. Аvezова лично заняться вопросом казахов-откочевщиков. Поручить СНК ККАССР:

а) проверить использование спущенных в районы кредитов и представить в СредазЭКОСО объяснения о производимых изменениях в распространении кредитов по отдельным мерам;

б) принять меры к прекращению откочевки из районов Кара-Калпакии в Туркмению и обратно в Казахстан. командировать в районы откочевки специальных людей для проведения агитационно-массовой работы и оказания практической помощи устраиваемым;

в) установить причины откочевки 214 хозяйств из Тахта-Купырского района в Казахстан;

Во избежание разнобоя иметь по всему Хорезмскому оазису единый план мероприятий по хозустройству (приграничные районы Кара-Калпакии и Ташаузского района Туркмении, которая вплотную занялась хозустройством).

Поручить СредазГосплану на основе опыта Туркмении представить этот план на рассмотрение Президиума СредазЭКОСО к 5 мая с.г.

Отмечая, что за последнее время в ряде районов Средне-Азиатских республик (заявление артели "Бирлик" на Вахшстрое) появляются всякого рода уполномоченные якобы для организации возвращения ранее откочевавших казахских хозяйств обратно в Казахстан, а по существу занимаются вымоганием денег с казахского населения, зачастую уже устроенного на разных работах, поручить СНК Средне-Азиатских республик предложить всем районным органам после предварительной проверки документов не считать таких людей за официальных представителей, если на их документах нет визы правительственного органа соответствующей республики и задерживать таких лиц для выяснения их полномочий". [4].

Таким образом, весной 1934 г. увеличился приток в Каракалпакскую АССР казахов-откочевщиков из соседних среднеазиатских республик. Так, к маю 1934 г. только в одном Ходжейлинском районе находилось 16661 хозяйство (68951 чел.); неустроенными оставалось 9661 хозяйство (35791 чел.). "Их положение угрожающее, смертность с каждым днем увеличивается. Продукты, средства отсутствуют. Работать в сельском хозяйстве и промышленности не хотят, настаивают на выезде в Казахстан. Средств на отправку нет. С каждым днем увеличивается счет откочевки из Туркмении, Узбекистана, полагаем отправить в Казахстан через Аральское море. Необходима помощь Казахстана продуктами и деньгами. Просим содействия." - так характеризовал положение казахских хозяйств секретарь Ходжейлинского райкома ВКП (б) Валиулин, обращаясь в Казкрайком ВКП (б) [4]. Однако, думается, из-за невозможности как вывезти откочевщиков из Каракалпакии, так и трудностей в обустройстве находящихся в Казахстане "возвращенцев", СНК КазАССР просил принять меры по прекращению откочевки из районов Каракалпакии, в частности запретить Ходжейлинскому району отправлять откочевщиков в Казахстан [4].

В этих условиях конкретные предложения, направленные по сути на спасение людей от голода, выдвинул СНК Каракалпакской АССР в докладной записке зампреда СНК ККАССР Логинова и секретаря обкома ВКП (б) Алиева "О положении казахов-откочевщиков Казахстана на территории ККАССР", отправленной в ЦК ВКП (б) Жданову, СНК РСФСР Рыскулову, где отмечается что сосредоточено по данным районов и уполномоченного ППУ 10399 хозяйств с количеством елоков в 45221 чел., не занятые в производстве и обречены на голодное существование. Удалось разместить в существующие колхозы 996 хозяйств и организовать самостоятельные колхозы-ТОЗы из 1861 хозяйств, в рыболовецкие артели - 123 хозяйств, более 200 чел. работают на Кыз-Кеткене, а 7542 хозяйств откочевщиков остаются неорганизованными. Представленный нами план мероприятий по хозустройству на 1934 г. СНК РСФСР в объеме 5 млн. руб. сокращен до 1 млн. руб. На эту сумму можем устроить максимум 1500 хозяйств (на каждое - 500 руб.). Имеет место массовый приход казахов-откочевщиков из Узбекистана и Туркмении. ...Такое массовое движение казахов-откочевщиков в Каракалпакию объясняется их желанием выехать в Казахстан, почему они и концентрируются на пристанях Аму-Дарьи и у Аральского моря (Ходжейли, Кантаузяк, Кунград, Муйнак, Караузяк), то есть Каракалпакия становится основным пунктом для перехода из Узбекистана и Туркмении в Казахстан и кроме этого это движение происходит потому, что до самого последнего

времени в Узбекской и Туркменской республиках казахские хозяйства совершенно не обеспечивались продпомощью и хозустройством. Подтверждением такого факта является скопление на пристанях, 26 апреля с.г., Ходжейли 250 чел., по Кунграду 300 чел. и по Караузыку 294 чел., которые потребовали их немедленного вывоза в Казахстан. На май нами спущен наряд ... на 5738 хозяйств, с количеством едоков 21200 чел., из расчета - организованным в колхозы по 6 кг джугары и проса на одного чел. и для неорганизованных по 3 кг на едока в месяц. Даже при таком ничтожном снабжении выделенных фондов нам не хватит даже на июнь месяц и мы будем вынуждены сократить контингент снабжения до 5000 хозяйств. Положение казахов-откочевщиков чрезвычайно тяжелое (массовые случаи смертности, кишечных заболеваний, только в районе Ходжейли по данным ГПУ и районных организаций за 1 месяц зарегистрировано 200 смертных случаев). В силу необеспеченности казахов-откочевщиков увеличилось воровство, создается прямая угроза уничтожения урожая местных дехканских посевов.

Положение детдомов тоже неудовлетворительное. Ассигновано на год на эти цели - 697 тыс. руб. (345 тыс. из местного бюджета, 200 тыс. по линии СНК РСФСР и 152 тыс. - ссуда по линии сельхозбанка).

Несмотря на наши неоднократные требования отпустить для детей пшеничной муки, риса, мяса до сих пор этот вопрос положительного разрешения не получил - дети питаются исключительно джугарой.

Исходя из изложенного Обком ВКП (б) и СНК ККАССР, принимая на себя всю ответственность за дальнейшее обслуживание и хозяйственное устройство казахов-откочевщиков, просит ЦК ВКП (б) и СНК РСФСР, а так же Средне-Азиатское бюро ЦК ВКП (б) и казахские организации обеспечить проведение следующих первоочередных мероприятий:

1. Закрепить за Каракалпакией хозяйственно устраиваемые 2757 хозяйств и 2357 чел. детей, которых мы обязуемся целиком и полностью обслужить в своей работе с дополнительным отпуском средств на 1935 г.

2. Остальные хозяйства, в количестве 7000, состоящие из 30000 едоков направить в добровольном организованном порядке в Казахстан, для этой цели мы обязуемся организовать 2 пункта, откуда должны направляться казахи в Казахстан (Ходжейли, Кантаузяк), с соответствующим обслуживанием, организацией общественного питания, санитарно-медобслуживанием и т.д.

Одновременно Казахстан должен подготовить приемочные пункты точно также, с устройством общественного питания, с соответствующим санитарным и прочим обслуживанием на станции Аральское море. (Вся работа должна быть проведена до закрытия навигации). Возложить на Госречфлот плановую перевозку казахов-откочевщиков в Казахстан."

3. Ассигновать для переброски в Казахстан откочевщиков необходимые средства из расчета 500 рублей на каждое хозяйство (питание, проезд по Аму-Дарье до Аральского моря и др.). Выделить фонды на продовольственное снабжение для отправляемых казахов откочевников в количестве 7000 хозяйств, 30000 чел., из расчета по 8 кг на каждого едока - фонд в размере 500 тонн (на 2 месяца), а также на помощь остающимся в пределах Каракалпакии (3000 хозяйств - 15000 едоков) - 200 тонн (до 1 января 1935 г.).

Выделить наряд на снабжение детей детдомов рисом, мясом, крупой, жирами, сахаром и чаем по установленным нормам, с учетом имеющегося контингента. По этим контингентам в республике фонды совершенно отсутствуют. Кроме того выделить во втором и третьем кварталах для детдомов 2000 пар детской обуви.

При положительном разрешении вопроса об отправке откочевщиков обратно в Казахстан необходимо обеспечить их своевременным финансированием, а также посылку специальных работников из Казахстана для приемки и отправки казахов-откочевщиков." [5]. Согласно постановлению Совета Труда и Оборонны от 16 июня 1934 г. перевозке из Каракалпакской АССР в Казахстан подлежало 7000 хозяйств откочевщиков (30800 чел.: взрослых - 21500, детей - 9300). По данным Наркомфина РСФСР необходимые на перевозку этих хозяйств расходы выражались в следующем: стоимость проезда от пристани Ходжейли до пристани Аральское море взрослого - 29 р., ребенка - 8 р. 40 к., то есть на перевозку 30800 чел. - 701620 рублей. Поскольку они должны разместиться в Актюбинской и Южно-Казахстанской областях, то исходя из среднего расстояния от железнодорожной станции Аральское море до пунктов размещения в 500 км и учитывая стоимость проезда по железной дороге для взрослого - 30 р. и ребенка 9 р., перевозка по железной дороге обходилась еще в 728700 рублей. Тем самым транспортные расходы на

перевозку 7000 хозяйств откочевщиков из Каракалпакской АССР в Казахстан составляли 1430320 рублей. По данным наркомвода через Аральское море в месяц возможно было перевести 6000 чел., то есть перевозка должна была осуществляться в течение 5 месяцев. Поэтому на продукты питания (в день 400 г хлеба, 60 г крупы, 17 г растительного масла) необходимо было 902400 рублей. Стоимость одежды на 40% хозяйств (по 3 комплекта на одно хозяйство: сапоги, брюки, белье, пиджак) - 672000 рублей. Вся же сумма составляла 3004720 рублей [5].

Поскольку контингент хозяйств, возвращающихся из Каракалпакской-АССР был сокращен до 3000 СНК КазАССР 22 августа 1934 г. внесло следующие изменения в план устройства "возвращенцев" из Каракалпакии:

1. По Южной области вместо 3150 хозяйств оставить 980 хозяйств, из них в свекловичные районы - 630 хозяйств (Меркентский 230 хозяйств, Аулие-Атинский 400 хозяйств) и в хлопковые колхозы Пахта-Аральского района 350 хозяйств.

2. По Алма-Атинской области вместо 1450 хозяйств оставить 870 хозяйств: свекловичные районы Талды-Кургана - 300 хозяйств, Каратасский - 250 хозяйств, Илийский - 320 хозяйств.

3. По Актюбинской области снять 1200 хозяйств, в связи с этим снять организацию питательного пункта на станции Эмба.

4. По промпредприятиям и совхозам оставить следующее количество хозяйств:

а) Наркомтяжпрома - 418 хозяйств; б) Турксиба - 332 хозяйств; в) Наркомснаба - 150 хозяйств; г) Строительства Наркомхоза - 150 хозяйств; д) Совхозы скотоводтреста (Чилик) - 100 хозяйств.

5. Предложить уполномоченному СНК тов.Байдавлетову, Алматинскому и Южно-Казахстанскому облисполкомам развивать массовую работу среди возвращающихся хозяйств об устройстве их в указанных районах, предприятиях и совхозах.

6. Предложить Меркентскому, Аулие-Атинскому, Илийскому, Талды-Курганскому и Каратасскому райисполкомам отпущенные средства на устройства откочевщиков и оседания по районным планам... обратиться на устройство в первую очередь возвращающихся хозяйств из Каракалпакии и переселенцев в свекловичные колхозы.

7. В связи с неотпуском средств на переброску хозяйств, пребывающих из Каракалпакии, возложить расходы по переезду от станции Аральское море до мест устройства, в части хозяйств, устраиваемых в промпредприятиях и совхозах на эти организации за счет планов и смет по приглашению рабсилы." [6].

Для организации возвращения из Каракалпакии откочевщиков был утвержден штат в количестве 7 единиц: уполномоченный СНК КазАССР, помощник уполномоченного, счетный работник и 4 агента [6].

Уполномоченному СНК КазАССР по переброске хозяйств из Каракалпакии Байдавлетову неоднократно указывалось: "...отправлять в Казахстан только действительно неустроивших откочевщиков, не ставя перед собой задачу обязательного выполнения предопределенной контрольной цифры." [4]. Тем самым часть казахских хозяйств обустроивалась на территории Каракалпакской АССР.

Таким образом, в 20-30 гг. имел место обильный приток казахского населения в Каракалпакскую АССР. При этом, в начальный период массовых откочетов из Казахстана часть откочевщиков самостоятельно обустроивалась в Каракалпакии, а другая уходила на территорию Туркмении, Узбекистана и далее. Как указывалось, первоначально меры направленные на организацию их возвращения, а так же обустройство в местах расположения были недостаточными. Находясь в катастрофическом положении и желая вернуться в Казахстан через Аральское море откочевщики концентрировались в Каракалпакии. Трудности же, возникавшие при обустройстве в Казахстане населения, как самостоятельно возвращающегося в прежние места жительства, так и переселяемого из соседних республик уполномоченными правительством КазАССР, не позволяли вывезти всех откочевщиков из Каракалпакской АССР. В связи с этим основной упор при проведении организованного вывоза хозяйств откочевщиков делался на возвращение в первую очередь оставшихся без средств к существованию. В Казахстане их в основном устраивали в создаваемых в те годы хлопководческих и свекловичных совхозах и колхозах.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1.Центральный Государственный Архив Республики Каракалпакстан (ЦГАРКК), ф.50, оп.1, д.108, л.83.
- 2.Центральный Государственный Архив Республики Казахстан (ЦГАРК), ф.1179, оп.1,д.110, л.17.
- 3.ЦГАРКК, ф.50, оп.1, д.108, л.100-105
- 4.ЦГАРК, ф.1179, оп.1, д.110, л.15-24, 179.
- 5.ЦГАРКК, ф.50, оп.1, д.108, л.49-58.
- 6.ЦГАРК, ф.30, оп.3, д.928, л. 9-14.

МАЛҒА ҚАТЫСТЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАР МЕН ЫРЫМ-НАНЫМДАР

В данной статье на основе привлечения обширных материалов по этнографии рассматриваются народные традиции, обычаи и верования казахов, связанные со скотоводством.

Халқымыздың тарихын зерттеу және оның өзіндік ерекшелігін ескеріп, тарихтың жаңа бетін ашу үшін қазақтың мал шаруашылығына байланысты ежелден қалыптасқан әдет-ғұрыптары мен ырым-нанымдарын зерттеу қажет. Халықтың тұрмыс-тіршілігі мал шаруашылығымен байланысты болғандықтан малмен байланысты бірер пікірлерді ортаға салып, пікірлескім келеді.

Сонау соңғы қола дәуірдің өзінде ұсақ малдың адамдардың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде елеулі орын алғандығы белгілі. Өйткені, малдың етімен, сүтімен, терісімен және жүнімен адам өз қажеттілігін қанағаттандырып отырған. Қой малын ерекше қастерлеу осы себептен болса керек. Бұған тіпті, андронов мәдениетінің өзінде кездесетін элементтер дәлел.

Жамбас, мойын омыртқа, асықты жілік, жауырын сияқты қойдың сүйектеріне байланысты әдет-ғұрыптар қазақта күні бүгінге дейін сақталған. Бұған дәлел - шамандық салтпен және наныммен ұштасқан қазақтың "қалжа" деген ырымын айтуға болады.

Қалжа - ежелден ана мен жас нәрестеге арналған наным мерекесі. Қазақ дәстүрі бойынша сойылған қойды түгелімен асып, әйел босанған үйге әкеледі. Қойдың тұтас асылған мойны ыстық қалында босанған әйелге беріледі. Ол пышақсыз мойын етін түгелімен тістелеп қана жеп тауысады. Мойын сүйектерінің жігін бұзбастан тазалап мүжілі де, қалған сүйектердің тесігінен ағаш өткізіп, баланың қырқы толғанша кереге басына іліп қояды, кейін аяқ баспайтындай, ит ішекмейтіндей етіп жерге көміп тастайды. Олай етпесе, баланың былқылдақ мойны қырық күн түгелі, одан кейін де бекімейді, ал қойдың мойын етін жеп тауысса, тез бекітіні көрінеді.

Сондай-ақ қазақта баланы бесікке салу ғұрыпында да қой сойылады, осыған байланысты басқа үлкен мерекелі салттар бар. Мұндай әдет-ғұрыптар халықтың тұрмысымен тығыз байланысты. Мысалы, сәбиді бесікке салған күннен бастап халықтың оны тұрмыстық тіршілікке баули бастайтынын мына бір шумақ өлеңнен аңғаруға болады:

Әлди, әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат бөпем,
Жылама бөпем, жылама,
Жілік шағып берейін,
Көк ата иттің құйрығын
Жіпке тағып берейін.

Бұл жерде сәбидің шаралық қасиеті халықтың өндіріс ортасымен қатынаста қалыптасуын аңғаруға болады.

Қазақтың мал шаруашылығына байланысты әдет-ғұрыптары мен ырымдарына діни көзқарас та өз ықпалын тигізген.

Мұны біз әр түлік малдың мифологиялық киесі (пірі) бар деген нанымнан байқаймыз. Мысалы:

Жылқы - Қамбар ата (жылқышы ата).
Түйеде - Ойсыл кара.
Қойда - Шопан ата.
Сиырда - Зеңгі баба.
Ешкіде - Сексек ата.

Халық осы малдың шығу тегін шешуге де әрекет еткен. Мысалы:

Жылқыны - желден,
Түйе - тұзды тақырдан,
Қой - аспан мен оттан,
Ешкі - тастан.

Егер біз жоғарыда келтірген пікірімізді жекелей байланыстырып талдау жасасак, онда негіздің бары байқалады. Мәселен, жылқы желдей есіліп, ер азаматқа қанат болса, ірі қара малды күнде бірнеше рет судан айдап өтсе де, тұмсығын судан алмай сүзіп өтеді. Ал, түйе шөлге төзімді келсе, ешкі таста жадырайды, ойда өзін дүниенің билеушісіндей сезінеді.

Халықта, сондай-ақ, осы малға байланысты салттар да бар. Мысалы, аяғы ауыр (жүкті) әйелдер бала көтеретін уақытымыз көпке созылып кетеді деп түйе етін жемеуге тырысады. Ал, босанатын уақыты бітіп, әлі босанбаған әйелдер нәрестенің жарық дүниеге келуін тездету үшін жатқан түйенің мойнынан аттап өтетін болған.

Малды теуіп, бастан ұру қазақ үшін кінәлі қылық. Малдың сүйегін басуға болмайды. Бұл айтылған жағдай жылқы, қой және түйе тұлкітері жайында.

Ал, сиыр мен ешкі мұндай қадырдан ұзақ болған. Керісінше, әр жолаушы бұларды бір шықпыртып, олардың денесіндегі "қырсықты" қуып шығаруға тиісті болған.

Ауыл қыстауға қайтқанда, жаз жайлауға көшіп келгенде әруақтарға арнап құрбандық шалып, олардан тыныштық пен бақыт сұрап отырған. "Аруақ ырза болмай, тірі байымайды" деген ежелгі көне діндердің бірі шаман болған. Бұған байланысты оттың пәле-жаладан алыстағыш қасиеті бар деп сенген. Сондықтан да қыс жайлауынан көшерде бүкіл малдарын және көш керуенін екі оттың арасынан айдап өтіп, қыстауға қайтып келгенде, отпен және түтінмен тағы да аластап отырған.

Діни мерекелер кезінде құрбандыққа әр түрлі мал шалынған. Шалынатын малдың жасы, түсі, жынысы және түрі маңыз-мағынаға ие болған. Мәселен, құрбандыққа шалынатын, не шалынған қара шұнақ лақ пен қоңыр тоқтының онша маңызы болмаған. Ең көп тараған құрбандық мал - үш-төрт жастағы маңдайында ақ дағы бар қой, яғни - боз қасқа немесе сары басты қой - ақ сарбас болған. Өте ерекше жағдайларда ел ішінде құрбандыққа боз бие сойылатын болған. Мәселен, көп реттерде жеті атадан соң ру қатынасын анықтау үшін боз бие сойылып, онда қыз алысуға рұқсат етілген.

Ертеректерде, мысалы, әскери жорықтан қайтқанда немесе зарықтыра күткені ұл болғанда, құрбандыққа ақ түйе де сойылған. Бұл ғұрып XIX ғасырдың аяғына дейін сақталып келді.

Жалпы құрбандық шалуға сұр түсті малды көп жұмсаған. Себебі бұлар халық түсінігі бойынша мал иелерінің құты болған, ал құрбандыққа шалынатын мал түсінің сары болуы, біздіңше, бұтсыз көк аспанға тәубешілік етумен байланысты болса керек, өйткені екеуінің түстері бір-біріне жақын. Егеменеді еліміздің көк туы да осымен байланысты болуы мүмкін.

Халық түсінігінде егіз туған малдың да орны басқаша болған. Қазақ егіз қозыға қуанып, ал егіз бота, егіз бұзау және егіз құлын туса, оған онша қуана қоймаған. Өйткені бұл мал иесі үшін бақытсыздыққа бастайтын жай делінеді. Егер егіз бота, бұзау не құлын туа қалса, онда бұлардың біреуін (егіздің сыңарын) үй иесі өзінің жақындарына беріп отырған.

Қазақта мал шаруашылығында малдан төл атып, аман-есен өсіріп сақтау - негізгі іс болған. Тұрған жерінің табиғи жайларын, жаратылысын жақсы білетін мал иелері малдың күйлеуін және толдейтін уақыттарын өз дегендеріне бағындыруға тырысқан. Мысалы, қойлар көктемде ерте қоздамау үшін қошқарларға қазан айының аяғына дейін "күйек" деп аталатын қойлардың мезгілсіз қошқардан шығуын сақтайтын киізден тігілген жапқыш жапқан. Күйекті қошқарға байлау мен алу көп балалы әйелдерге жүктелген, себебі, қозылар да көп болады деп ырымдаған.

Күйек алу науқаны не сәрсенбінің, не бейсенбінің сәтінде басталып, көбіне түнде тек қана ауыл ішінде болған. Себебі, күйек қай жерде алынса, қой сол жерде қозылайды деген ұғым бар. Үй иесі қошқарды ұстап тұрып, күйекті шешіп жатып, Шопан атадан қысыр қойдың болмауын, егіз қозылардың көп болуын, төлдің көбінің ұрғашы болуын тілеген. Шешілген күйектер үй иесінің табалдырығының оң жағына үйілген, осылай еткенде бұл үйден еш уақытта байлық кетпейтін көрінеді.

Қазақтың ең қорқынышты сенімі - тіл-көз. Тіл мен көз тимеу үшін жаңа туған ботаны екі аптаға дейін ешкім көрмеуі керек. Егер басқа біреу оймаған жерден ботаны көріп қалса, "тіл - көзім тасқа" деп ботаға түкіруге тиісті болған.

Белгілі орыс тарихшысы және этнографы Г.Н.Потаниннің айтуынша, қазақтар малдары мен жандарын тіл мен көзден сақтау үшін тұмар таққан. Сүтті төгуге болмайды. Егер сүтті төгіп алса, онда он саусақтарын сүтке малып алып, ренжімесін деп аруақтарға басын июге тиісті болған. Сүт төгілген жерге топырақ салып, жауып, адам аяғымен баспайтын етеді. Сүтті құн батқаннан кейін үйден шығаруға болмайды. Сүттен істелген тағамдарды да, әсіресе айлы және жұлдызды түнде сыртқа шығару күнә. Ал, бұларды

шығарған жағдайда, олардың беті жабық болуы керек. Кейбір әйелдер сүтке ағаш көмірінің бір түйірін салатын болған, мұндай ырым көрші өзбек халқында да бар. Бұлай етілмесе, сүтті сиырлардың желіні ауруға шалдығады деп есептеген.

Қазақ халқында сүйекті қасиеттеу ежелден болған. Мысалы, үйдің төбесіне қойдың кәрі жілігін іліп қойса, ол малдарды ұры-қарыдан, ит-құстан сақтайды-мыс. Осыған байланысты ел арасында бір аңыз да бар. Базарға бара жатқан қайын атасына келіні бір түйіншек беріп, жолда ашпай үйге қайтып алып келуін өтінеді. Қайтар жолда қайын атасы түйіншекті шешсе, ішінде қойдың сүйектері жатыр екен. Келінінің қылығына ренжіген атасы бұл сүйектерді лақтырып жібереді.

Бұдан кейін шалды бірден ұрылар қамап алып, заттарын тартып алады. Ұрылардың басшысы шалдан "Қырық күзетшің қайта кетті?" деп сұрайды. Тек сонда ғана шал қырық сүйектің қасиетін түсінеді.

Ал, кейбір балгерлер жауырынның жарықтарына қарап, адамның келешегін болжайтын болған. Онда да ол тек қана қойдың жауырыны болуға тиіс. Қорыта келгенде, мал атауына байланысты әдет-ғұрыптары мен сенім-нанымдарды жан-жақты зерттеу ісі бүгінгі таңның талабы деп ойлаймыз. Себебі, халық тарихы мен оның асыл қазынасы осы әдет-ғұрыптары мен ырымдарда жатса керек.

Жоғарыда атап өткен пікірлерді талдасақ - халық тарихының көне дәуірден басталғандығы мәлім бола түседі.

Осыған орай, халықтың төрт түлікке берген бағасында да терең тарихи пікірлер бар сияқты. Мысалы, түйе - салтанат, жылқы - мақтан, қой - қазына, сиыр - қанағат, ешкі - жоқтың күні.

Неге түйені - салтанат деген, себебі, түйе - түлік басы. Бай бол, кедей бол, көшкенде түйелі көш қана көштің сәнін кіргізеді. Содан болса керек халықта: "Нар жолында жүк қалмас" деген мәтел бар. Ал, шұбаты - дертке шипа.

Жылқы - ер қанаты, ал оның қазы-қартасы, жал-жаясы-дәм төресі. Дастархан көркі: мақтан дегені осы.

Ал, қойың болса, қонақ келсе біреуін сойып қажетіңнен шығасың. Тары секілді өсімтал түлік. "Қой - қазына" деген осы.

Жазғы ағы айран, шалаптан аспайды. бір үйдің қажетіне ғана қатық болады, сол үшін ел сиырды қанағат деген.

Ал, ешкі тек шайлық қана, сол үшін ел "ешкі - жоқтың қасы" деген.

Қазақ халқының тарихы туралы ойларымызды зерделейтін болсақ, мал шаруашылығына байланысты ежелден қалыптасқан әдет-ғұрыптары мен ырым-нанымдардың алатын орны ерекше.

Себебі тұрмыспен байланысты өрбіген әдет-ғұрыптар арқылы халықтың тарихын тануға болады.

шығарған жағдайда, олардың беті жабық болуы керек. Кейбір әйелдер сүтке ағаш көмірінін бір түйірін салатын болған, мұндай ырым көрші өзбек халқында да бар. Бұлай етілмесе, сүтті сиырлардың желіні ауруға шалдығады деп есептеген.

Қазақ халқында сүйекті қасиеттеу ежелден болған. Мысалы, үйдің төбесіне қойдың кәрі жілігін іліп қойса, ол малдарды ұры-қарыдан, ит-құстан сақтайды-мыс. Осыған байланысты ел арасында бір аңыз да бар. Базарға бара жатқан қайын атасына келіні бір түйіншек беріп, жолда ашпай үйге қайтып алып келуін өтінеді. Қайтар жолда қайын атасы түйіншекті шешсе, ішінде қойдың сүйектері жатыр екен. Келінінің қылығына ренжіген атасы бұл сүйектерді лақтырып жібереді.

Бұдан кейін шалды бірден ұрылар қамап алып, заттарын тартып алады. Ұрылардың басшысы шалдан "Қырық күзетшің қайта кетті?" деп сұрайды. Тек сонда ғана шал қырық сүйектің қасиетін түсінеді.

Ал, кейбір балгерлер жауырынның жарықтарына қарап, адамның келешегін болжайтын болған. Онда да ол тек қана қойдың жауырыны болуға тиіс. Қорыта келгенде, мал атауына байланысты әдет-ғұрыптары мен сенім-нанымдарды жан-жақты зерттеу ісі бүгінгі таңның талабы деп ойлаймыз. Себебі, халық тарихы мен оның асыл қазынасы осы әдет-ғұрыптары мен ырымдарда жатса керек.

Жоғарыда атап өткен пікірлерді талдасақ - халық тарихының көне дәуірден басталғандығы мәлім бола түседі.

Осыған орай, халықтың төрт түлікке берген бағасында да терең тарихи пікірлер бар сияқты. Мысалы, түйе - салтанат, жылқы - мақтан, қой - қазына, сиыр - қанағат, ешкі - жоқтың күні.

Неге түйені - салтанат деген, себебі, түйе - түтік басы. Бай бол, кедей бол, көшкенде түйесі көш қана көштің сәнін кіргізеді. Солан болса керек халықта: "Нар жолында жүк қалмас" деген мәтел бар. Ал, шұбаты - дертке шипа.

Жылқы - ер қанаты, ал оның қазы-қартасы, жал-жаясы-дәм төресі. Дастархан көркі, мақтан дегені осы.

Ал, қойын болса, қонақ келсе біреуін сойып қажетінен шығасын. Тары секілді өсімтал гүлік. "Қой - қазына" деген осы.

Жазғы ағы айран, шалаптап аспайды, бір үйдің қажетіне ғана қатық болады, сол үшін ел сиырды қанағат деген.

Ал, ешкі тек шайлық қана, сол үшін ел "ешкі - жоқтың қасы" деген.

Қазақ халқының тарихы туралы ойларымызды зерделейтін болсақ, мал шаруашылығына байланысты ежелден қалыптасқан әдет-ғұрыптары мен ырым-нанымдардың алатын орны ерекше.

Себебі тұрмыспен байланысты өрбіген әдет-ғұрыптар арқылы халықтың тарихын тануға болады.

Қ.САТТАРОВ

филология ғылымдарының докторы,
профессор

**ТАШКЕНТ ОАЗИСІНДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ХАЛЫҚ ӨДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІН
ЖИНАУ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫНАН**

В статье рассмотрены история сбора и пути изучения фольклора казахов проживающих в Ташкентском оазисе.

Қазақ халық өдебиеті үлгілері ерте дәуірде адам баласы халық болып құралмай, тайпа-тайпа болып, ру-руға бөлініп жүрген кезде пайда болған. Оның төркіні Орталық Азия мен Қазақстан Республикасы, Кавказ, Шығыс Түркістан, Орал тау бөктері мен Сібір жерлерін мекендеген түрік халықтарының ауыз өдебиетімен тығыз байланысты. Біздің заманымызға дейінгі ІҮ ғасырда өмір сүрген жауынгер, мәдениетті тайпалар гүн, сак, қарлұқ, үйсін, қаңлы, түрік-сір (сіргелі), дулат т.б. мемлекет ретінде тарихқа танылған. “Қаңг” немесе “Қаңгюй” мемлекетінің астанасы Ташкент екенін тарихшылар дәлелдеп жүр [1]. Бұл тайпалар бір-бірімен экономикалық, мәдени, қоғамдық қарым-қатынаста болды. Олар мал шаруашылық пен көкөніс-егіншілік, диканшылық, майда өнеркәсіп заттарын ауыстырып отырудың нәтижесінде тіршілік еткен.

Ташкент Тәуке ханның билігінен кеткеннен соң Имамқулихан оның әскерін Аспара өзені мен Қаратау төңірегіне дейін шегіндіріп, өзінің баласы Искендер ханды Ташкенттегі орталыққа басшысы етіп тағайындап кетеді. Ташкенттің жергілікті халқы (қазақтар-Қ.С.) Искендер ханның әйелін өлтіреді, ал Хан қолға түспей қашып кетіп, осы күнгі Бостандық ауданындағы Искендер деген таулы жерге келіп жасырынады. Бұл оқиғаны естіген Имамқулихан қатты ашуланып: “Клянусь, то (по взятии города Ташкента) я произведу такое избиение населения, что, пока кровь врагов не дойдет до моего стремени я не прекращу их истребления” деген екен [2].

Тарихи деректер мен құжаттарға сүйенсек, қазақ тайпаларының көпшілігі, әсіресе, Үйсін, Қаңлы, Сіргелі, Шанышқылы, Дулат, Қатаған, Жалайыр Ташкент оазисіндегі ең ежелгі тұрғындары екендігінде күмән жоқ. Бұл аймақта этнонимдеріне байланысты жүздеген топонимдер осы күнге дейін сақталып, баспасөз, карта беттерінен орын алған, мысалы, аты аңызға айналған Ташкент қаласындағы мазараттар мен күмбездер: Шопан Ата, Төле би, Ғайып Ерен-Қырық Шілтен, Шаштөбе, Зенгі Ата, Ақсақ Ата, Заркент Ата (Паркент ауданында), Сексен Ата т.б. Аудандар: Сіргелі ауданы (Ташкент қаласында), Қыбырай ауданы (Ташкент облысында), қалалар: Тойтөбе қаласы (Қазақтың Үш Жүзі енші алысқан жер-аныздар мен шежірелерде айтылады), Сіргелі қаласы (Ташкент қаласында), Күшлік қаласы (Найман мемлекетінің ханы Күшлік ханмен тығыз байланысты) т.б. Бірінші және екінші Сіргелі станциясы (Ташкент облысында), Ауылсоветтер: Ұялы ауылсоветі (Ташкент облысы, Төменгі-Шыршық ауданында), Қараманас (Қаңлы) ауылсоветі, (Ташкент облысы, Бостандық ауданы), Қыбырай (Дулат) ауылсоветі (Ташкент облысы, Қыбырай ауданында), Жалайыр ауылсоветі (Ташкент облысы, Зенгі Ата ауданында) т.б. Ташкент облысына қарасты ауылдар мен қыстақтар: Бостандық ауданына қарасты - Бақа (Қаңлы), Сары Қаңлы, Қызыл Қаңлы, Қараманас (Қаңлы), Қарабай (Қаңлы), Ақберді (Қаңлы), Шакшам (ру атымен аталады), Жоғары Шыршық ауданына қарасты - Дархан (Шанышқылы), Жүнсіз (Шанышқылы), Бока (Шанышқылы), Айтбозым (Сіргелі), Сығалы (Сіргелі), Сұрым (Шанышқылы), Жалайыр, Қыпшақ, Ошақты, Қатаған, Сәмсерек (Шанышқылы), Шуылдақ (Шанышқылы), Ағанай (Шанышқылы), Қарақалпақ (Шанышқылы), Тоғызак (Шанышқылы), Жаңбыршы (Шанышқылы), т.б. осы сияқты этнотопонимикалық атаулардан өтіп әкімшілік орындарына да ауысты. Орталық Азия территориясы адам атадан бері халықтар мекен еткен жер. Сол замандарға сай көне тарихи мәдениетіне, фольклор және этнологиялық ескерткіштеріне бай өлке, жоғарыда аталған тайпалардың мекені болған. Ташкент оазисінде ерте дәуірлерден бері адам баласының өмір сүруі тарихи дәлелденсе де олардың жан санағы ХІХ ғасырдың соңына дейін белгісіз болып келген. 1897

жылы тұңғыш рет халық санағы өткізілген. Онда жалпы халық саны белгілі болғанымен Орталық Азия ұлттарының құрамы толық анықталмаған. 1990 жылы болып өткен халық санағы бойынша Өзбекстанда тұратын қазақтар саны 870 мың, Ташкент облысында 300 мыңнан астам, Ташкент қаласында 72 мың қазақтар тұрады [3].

1961-1962 жылғы статистикаға қарағанда, Өзбекстан республикасында 723 қазақ тілінде оқитын мектептер бар. Ташкент облысының өзінде 205 мектепте сабақтар қазақ тілінде жүргізіледі. Ол мектептердегі оқушылардың саны 19 мың 589 болған [4].

Бұл қазақтар бұрыннан келе жатқан өздеріне тән салт-дәстүрін сақтап, жеті атасына дейін (әке, бала, немере, шөбере, шөпшек, ебелек, туажат) тағы басқаларды ұмытпау, өз руынан қыз алмау сияқты өзіндік ерекшеліктерін, әдет-ғұрып, салт-санасын, қазақтың өзгешелігін, ұлттық тілі мен рухани азығы болған ауыз әдебиетінің мол қазынасын осы бүгінге дейін сақтап келеді. Қазақтың ежелгі ауыз әдебиеті Орхон-Енисей, Шу, Талас бойынан табылған тас-танбаларында да кездеседі. Түрік қағаны (Білге-Қағанның) оның туысы Күлтегіннің (ҮІІ ғасыр соңы, ҮІІІ ғасырдың басы) қабірлеріне қойылған тастарда, Тоныкөктің ескерткіштерінде түрік тайпаларының ескі жоқтау өлеңдерінен, мақал-мәтел, жұмбақ, аңыз-эпостарынан үзінділер кездеседі. Бұл фактілі туынды қазақ халық әдебиетінің пайда болуы мен жиналуы және хатқа түскен кезі ерте дәуірлерден басталатындығын аңғартады.

Өзбекстан республикасы территориясында тұратын қазақтардың ауыз әдебиетін, музыка, фольклорын, этнологиялық үлгілерін жинап, олардың тілдік ерекшеліктерін зерттеуге көп көңіл бөлген ғалымдар: А.А.Семенов, Ә.Диваев, С.Аманжолов, С.Асфандияров, Ә. А.Шмидт, Ә.Х. Марғұлан, Б.Кенжебаев, Ф.Мүсірепов, Ө. Тұрманжанов, М.Жармұхамедов, К.Сейдаханов, Т.Бекхожина, Б.Ысқақов, Ж.Бұғыбаевтардың аттарын атауға болады.

Сөз зергері Ф.Мүсірепов “Қазақстан жеріндегі өзбектердің, Өзбекстан жеріндегі қазақтардың әдеби. музыкалық фольклоры да жиналып, зерттелмеген. Мәселен. Өзбекстан жерін ежелден бері жайлап келе жатқан көп қазақтың көңіл бөлуге тұрарлық рухани дүниелері жоқ деп ешкім де айта алмаса керек. Мәселе соған көңіл бөлуде. ғылыми тұрғыдан талғап, татымдысын жұрт игілігіне айналдыруда” [5]- деген пікірі алдын-ала көрегендікпен айтылған. Демек, қашан да халық бар жерде оның фольклоры да болады. Сол өнер құбылысының сырын аша білуде. “Өзбекстан қазақтары өз арасынан небір дүлдүл шешен, ақын адамдарды да, қара қылды қақ жарған бишілер мен әділ даналарды да шығарған. Окінішке орай, олардың мұрасы әлі күнге дейін жиналмай, иеліксіз қала берген” [6]- деген пікірлер мен жақсы ой түйіндерді көптеп келтіруге болады. Демек, Ташкент оазисіндегі қазақтардың ауыз әдебиеті бұрыннан-ақ көптің көкейіндегі мәселе еді.

Ташкент оазисіндегі қазақтардың ауыз әдебиетін жинау жөніндегі біздің алғашқы комплексті фольклор экспедициямыз 1968 жылдың шілде айында Ташкент қаласының оңтүстік шығыс жағындағы І-Сіргелі станциясынан басталды. Шыршық өзенінің жағалауына орналасқан территориялық, экономикалық жағынан Жоғары Шыршық, Орта Шыршық, Калинин аудандарына (қазіргі Зенгі Ата ауданына) біріккен І-Сіргелі және ІІ-Сіргелі станциялары. Бұзаушы, Иік, Мамыт, Жүнсіз, Балта, Қазақтөбе, Араншы ауылдарын, Қарасу каналының екі жағалауындағы Жұмабазар, Токымбай, Қырықсадақ, тау бөктеріндегі Жамбыл колхозы, Қорсай ауылы, Сәмсерек, Жайылма, Қаратұқым, Жаңабазар, Тоғызак, Сексен Ата деп аталатын ауылдар мен қыстақтарды аралап жүріп, ел аузындағы қазақ халық әдебиеті мен этнофилологиялық үлгілері жинала бастады.

Низами атындағы Ташкенттің мемлекеттік педагогика институтының 1968 жылғы шілде айының 14 жұлдызынан бастап, 290-С бұйрығы бойынша Ташкент облысындағы қазақтардың ауыз әдебиетін жинау экспедициясы тұңғыш рет сапарға шықты. Біздің тұңғыш фольклор экспедициямызға қатысқан студент филологтар Құрбан Әшіров, Сабыр Әлиасқаров, Махмұд Жаңбырбаев, Құдияр Ыбыраев, Сержан Ескендіров, Нұрғали Қойтбаев, Боран Мәуленов, Зупар Ысмайлов, Оспан Тұртаев, Максума Алпысбаева, Тұрды Атақұлова, Баршын Шалқаровалардың аттарын құрметпен атаймыз. Бұл студенттер жинаған қазақ фольклорының үлгілері биыл (114-жинақ рет санымен) архив қазынасына айналды. Әрбір студенттің өзі жинаған ауыз әдебиет үлгілері жинақтарға енген кезде жинаушының өз атымен жазылып, кейде фольклор экспедициясының жетекшісі Қ.Саттаровтың аты-жөнімен бірге түсінікте атап көрсетіледі.

Халық әдебиетінің майда жанрлары мақалдар мен мәтелдер, жұмбақтар, ертегі, аңыз-әңгімелер мен салт-әдетке байланысты терме, толғау және тарихи жырлар халық таланттарының айтуы бойынша жазып алынды. Халық ауыз әдебиетін көп білетін халық

таланттары Жолдасбек Бұғыбаев, Рабиға Әшилова, Замира Саттарова, Жәнігүл Байбосынова, Шындәулет Өтебаев, Мақаш Бекберген, Нұрғали Өткелбаев, Түймеқожа, Әбдіресіл Ахметұлы, Қожахан Иматулы, Жолдас Абдуллаұлы т.б. атауға болады.

Біз кездесіп әңгімелескен, ауыз әдебиетінен құнды деректер мен үлгілерін жаздырған ақын, жыршы, жырау, әнші-ақын, күйші, ертекілер Қалдыбек Әлікұлұлы, Өмірсерік Қалдыбайұлы, Смайыл Қарабасұлы, Орал Қалдыбайұлы, Ибраһым Жақыпұлы, Қожақан Иматулы, Ешмұхамет Нарқозыұлы, т.б. аты-жөнін атап кейбіреулерінің қысқаша шығармашылық өмірімен таныстырып өткіміз келеді.

Ибраһым Жақыпұлы (91 жаста, Ташкент облысы, Зеңгі Ата ауданына қарасты І-ші Сіргелі станциясында тұрады). Қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерін өте көп білетін ақсақал, Ибраһым атанын айтуы бойынша Майлықожаның екі термесі, “Тыным мен Жарасбайдың әңгімесі”, Будабай ақынның шығармалары мен өмірінен тын деректер және оның “Әйеке туралы жоқтау” өлеңін берді. Будабай ақынның ауыл арасында айтылған жеке шумақтары да бар. Ақмолла (Мұфтахитдин) Мұхамедияровтың “Жиналып ер құны үшін келдік мұнда” деп аталатын өлеңін жазып алдық. Ибраһым ақсақалдың өзі шығарған және ел арасындағы өсиет сөздерді де жаздырды “Ей, тілім келсе, сөйле өзіңе хас”, “Әйелдер туралы терме”, “Өсиет сөз”, “Көңіл айту”, “Мұхтар Әуезовке арналған жоқтау өлеңі”, “Қадірден хат жолдадым Қалдыбегім” атты өлеңдері мен тын деректер, шежірелер жаздырды.

Ибраһым Жақыпұлының өмірі мен еңбектері туралы Нәзір Қадировтың “Бақыттың өзі келмейді” (“Бахитнинг узи келмайди” атты кішірек кітап (1968 ж.) жарыққа шыққан. 1980 жылғы марқұм Ибраһым Жақыпұлының қайтыс болуына бір жыл толуымен байланысты І-ші Сіргелі сатанциясындағы үлкен көшелердің бірін Ибраһым Жақыпұлының атымен атаған. Ол көшенің бірнеше бұрылыстары, өткелдері мен тұйықтары да Ибраһым Жақыпұлының атымен аталады.

Ташкент қаласында туып-өскен қазақтың халық ауыз әдебиеті қамқоршыларының бірі - Жолдасбек Бұғыбайұлының атын ерекше атауға болады. Жолдасбек Бұғыбайұлы ақын, жазушы, аудармашы, үлгілі ұстаз, халық ағарту саласында көп жылдық еңбегімен көзге түскен педагог, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы азамат. Жолдасбек Бұғыбайұлы “Өзбекстан Республикасына еңбегі сіңген мектеп мұғалімі” деген құрметті атаққа ие болған. Сол сияқты “Халық ағарту ісінің озат қызметкері” значогімен, “Еңбек Қызыл Ту орденімен” (1973 ж.) нағардталған.

Жолдасбек Бұғыбайұлы 1910 жылы Ташкент қаласында туылған. Өзбекстан Республикасы Жазушылар одағы комитеті жанындағы Қазақ секциясына 1932 жылы мүше болған. Ж.Бұғыбайұлы 1932 жылы “Егіс жыры” және 1932 жылы “Егіс екпінi” атты кітаптары жарық көрген. Өзбекстан республикасы Мемлекеттік баспасынан 1937 жылы “Табыс” әңгіме және өлеңдер жинағы, 1938 жылы “Шыршықтың шын ұлдары” балаларға арналған кітабы жарияланды. Ж.Бұғыбайұлының журналистік қызметі де ерекше. Ол Бұхара облысы Кенимех ауданының “Коммунистік еңбек” атты аудандық газетінде редактор, Ташкент облысының Жоғары Шыршық, Орта Шыршық, Төменгі Шыршық аудандық газеттерінде редактор болып қызмет атқарған. Ж.Бұғыбаев - аудармашы. 1961 жылы Өзбекстанда өткізілген қазақ әдебиеті мен өнерінің қарсаңында өзбек халық ертегісі “Оханрабоны” қазақ тілінде “Сырлы тас” деген атпен аударып, баспадан шағарған.

Жолдасбек Бұғыбайұлы қазақ ауыз әдебиетін үздіксіз жинаған, талмай еңбек еткен жан. Филология ғылымының докторы Оразгүл Нұрмағамбетова: “Бұл жөнінде Оралдағы Тілеужанов Матжанның, Маңғыстаудағы Бекарыстанов Зердебайдың, Солтүстік Қазақстаннан Нұртазин Ахметжанның, Ташкент облысынан Ж.Бұғыбаевтың аттарын атап өтуге болады”, - деген пікірі де жеткілікті.

Ташкент төңірегіндегі қазақтар арасынан күлдіргі әңгіме үлгілері де көп жазып алынды. “Лепірмеші мен Көпірмеші”, “Қожанасыр әңгімелері”, “Саудагер, қасап, баққал, қазының оқиғасы” тағы басқаларды атауға болады. “Саудагер, қасап, баққал, қазының оқиғасы” атты өлеңмен жазылған күлдіргі әңгімені Ташкент облысы, Төменгі Шыршық ауданына қарасты Қорғаншы Қыстағының тұрғыны Тазабек Смайловтан жазып алған Қыдырәлі Саттаров. Бұл күлдіргі, сықақ өлеңнің бір нұсқасы 1921 жылы Ә.Диваев та жазып алған екен [8]. “Саудагер, қасап, баққал, қазының оқиғасы” атты күлдіргі әңгіме Ташкент төңірегіндегі қазақтар арасына өте көп тараған. Осы күлдіргі әңгімені әнші-ақын Құтбай Дұрбайұлының әндетіп күлкі ретінде айтып отырғанын да талай рет естігенбіз. Ташкент қазақтарының ауыз әдебиетінде бұрыннан айтылып келе жатқан “Саудагер, қасап, баққал, қазының оқиғасы” атты күлдіргі әңгіме өзбек драматургі Хамза Хақимзада Ниязидің “Майсараның ісі” комедиясына да әсер-ықпалы бар екені жайында Қ.Саттаровтың кандидаттық еңбегінде салыстыра зерттелген [9].

Қазақ ауыз әдебиеті үлгілері Ташкентте қазақ тілінде шығып тұрған “Үш жүз” (1917ж.), “Бірлік туы” (1917 ж.), “Жаңа бұрылыс” (1920 ж.), “Ақ жол”(1920-1925 жж.), “Сәуле” (1923-1924 жж.), “Терме” (1924 ж.), “Жас қайрат” (1924 ж.), “Шаншар” (1925-1927 жж.) т.б. журналдарда жарияланып келеді. Мысалы, Ташкент қаласында “Сәуле” атты қазақ тілінде айына бір рет шығатын білім, әдебиет журналында “Ескі сөздерден”, “Әдебиет беті” деп аталатын бөлімдерінде “Досбол бидін сөзі”[10], “Қазақтың жұмбақтары” [11], “Бесік жыры” [12] т.б. осы сияқты халық әдебиетін жариялап тұрған. “Ел арасында осындай ескі әңгімелер көп көрінеді. Теріп, жазып жіберушілер болса әркімнің өз атынан “Сәулеге” басылып тұрады”[13],- деп жинаушыларды қызықтырып, үгіт-насихат етіп отырғаны байқалады.

Біздің фольклор экспедициямыздың ұйымдастырылуында жол-жорық көрсетіп, ақыл-кеңес беріп, жиналған материалдардың зерттелуі мен жинақтарда жарық көруі үшін ғылыми бағыт берген академик Әдкей Марғұланға, профессор Бейсенбай Кенжебаевқа, профессор Натан Маллаевқа шын көңілден рахмет айтып, алғыс білдіремін.

Атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып ауысып келе жатқан халық поэзиясын жинау үшін көп жылдар бойы ауыл-ауылға барып, айтушы, орындаушы халық таланттарымен талай уақытын бірге өткізген. Тағдыр бізді түз-дәмдес еткен азаматтарға шын көңілден құрмет білдіріп, ризалық тілек айтқым келеді. Сондай-ақ, неше жылдар бойы көптеген студент-филологтармен көбінесе жаяу ел аралап бірге жүріп, бірге тұрған, қазақ ауыз әдебиетін жинауда жалықпай, барлық күш-жігерімен көмек берген қыз-жігіттерге шексіз алғыс айтамын.

Ә Д Е Б И Е Т Т Е Р :

1. Катанов Н.Ф. Этнический обзор турецко-татарских племен. Казань: 1894, с.13.; Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.-Л.: 1948, с.145.; Бартольд В.В. Истории культурной жизни Туркестана. Л.: 1927; Бернштам А. Социально-экономической строй орхон-экисейских тюрок. Л.: 1946, с.81; Қазақ ССР тарихы. I том. Алматы: 1957, 64-69-б. В.В.Восторов, М.С.Муқанов. Родоплеменный состав и расселение казахов. А.-А.: 1968,с. 29.
2. Мухамед Юсуф Мунши. Мухим-ханская история. Ташкент: 1967, с.86;
3. “Лениншіл жас” газеті, жұма, 26 шілде, 1991 жыл, N 143 (12680);
4. Ташкент облыстық мұғалімдер білімін жетілдіру институтының қазақ тілі мен әдебиеті кабинетінің 1961-1962 оқу жылындағы есебінен алынды.
5. Ғ.Мүсірепов. Өнер туыстығы. Кітапта: Суреткер парызы. Алматы: 1970, 417-бет.
6. Рахманқұл Бердібаев. Түбі бір туысқан. “Лениншіл жас” газеті, N23, сейсенбі, 25 июль, 1968 жыл.
7. О.Нұрмағамбетова. Қазақ фольклорын жинау, зерттеу жайы. Кітапта: Қазақтың қазіргі халық поэзиясы. Алматы: 1973, 81-бет.
8. “Саудагер, қасап, баққал, қазының оқиғасы” атты сықақ өленді Ә.Диваев 1921 жылы жазып алған қолжазба Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапхана қорында 1167-папканың 5-дәптерінде сақталып тұр.
9. Қыдырәлі Саттаров. Ташкент қазақтарының ауыз әдебиеті. Филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. Ташкент-Алматы: 1973, 164-172-беттер.
10. “Сәуле” журналы, Ташкент, 1924, N6, 10-бет.
11. “Сана” журналы, Ташкент, 1923, N1, 120-бет.
12. “Сана” журналы, Ташкент, 1923, N16 49-бет.
13. “Сәуле” журналы, Ташкент, 1924, N4, 16-бет.

ДРАМАТИЗМ ПРОЗЫ

Мақалада әдеби тектердің өзара байланысы, көркемдік ауыс-түйістері, бір-біріне тигізер ықпалы сөз етіліп, осы құбылыстың белсенді мүшесі драматизм ұғымының табиғаты таразыланған, оның көркемдік-эстетикалық қызметі мен қолданылу ауқымы жайында кейбір пайымдаулар бар.

Казахская проза XX века прошла сложную трансформацию: видоизменяясь то в сторону беспристрастного, спокойного, размеренного повествования, то в сторону субъективации постижения, усиления лиризма, то в плане углубленного драматического осмысления действительности. В научно-критической литературе имеются исследования, раскрывающие эпические и лирические формы синтеза родов, позволившие создать достаточно системную картину их развития. Вместе с тем, не менее важная грань литературного процесса - связи прозы и драмы - оказалась вне поля зрения академической науки. Нынешнее состояние изучаемой проблемы таково, что осмысление художественного драматизма в казахской прозе, вне выходов в теорию вопроса не даст оцутимых результатов. Это обстоятельство определяет цели и задачи исследований в этом аспекте: соединить общеэстетический, теоретический, литературно-критические подходы к драматизму как одному из действенных категорий художественного творчества. Такой подход обуславливает необходимость осветить эстетическую природу художественного драматизма, раскрыть суть основных разногласий о драматизме, определить художественно-эстетические функции драматизма в структуре прозаического произведения.

Драматическое как общеэстетическая категория пронизывает все аспекты литературного творчества: драматизация материала, сюжета, действия, характера, диалога, монолога - вот неполный перечень преломления драматизма бытия в художественном тексте. Возникновение таких жанров как драматическая повесть, рассказ, связано с усилением драматического начала в образной структуре каждого из них. Пока не следует усматривать в этой тенденции ведущие и основополагающие линии развития национальной прозы, поэтому попытка изучить сопутствующие ей явления вполне уместна. Ссылки на драматическое как на самостоятельную художественно-эстетическую категорию, несмотря на различие подходов, признание ее специфики, зачастую без конкретизации ее содержания, имеются, но они недостаточно системны и научно не разработаны. Думается, что очень широкое и частое использование слова "драматизм" во всех почти областях информации размывает литературоведческое толкование данного термина, что побуждает рассматривать правомерность использования его в широком или узком, общем или специфическом значениях. Термин "драматическое" встречается еще в "Поэтике" Аристотеля, замечен в эпоху Возрождения и Просвещения, а в XIX веке стал формироваться как эстетическая категория, в казахстанской науке он не всегда фиксировался в соответствующей терминологии, что не содействовало уточнению драматизма.

В современной литературно-критической работе "драматическое" характеризует не только законы художественного творчества и искусства, не только родовые и жанровые особенности литературы, но и отдельные элементы художественного образа. Определение возможных "границ" драматического с учетом тех реальных возможностей и способов воплощения драматизма в искусстве слова также крайне важно. Известно, что понятие как некая итоговая форма мышления и как процесс познания не всегда и не полностью совпадают. Именно поэтому изучение содержания драматического в аспекте фиксируемых им способов познания, детерминированные логикой исследуемого материала не всегда удачно.

Анализ любого уровня организации искусства в конечном счете сводится к установлению законов, управляющих процессами на этом уровне. Наукой сейчас осознана мысль, что свойства явлений и процессов на любом уровне организации есть либо конечный результат предшествующей эволюции, либо само свойство этой эволюционной

самоорганизации. Известно, что обновление научного знания происходит по принципу соответствия, когда новые научные теории не отвергают традиционных подходов, а становятся их предельным случаем, часто существенно дополняя, уточняя и обобщая их. Система исходных понятий в любой научной дисциплине - основа ее эмпирического и теоретического инструментария, где должны быть содержательные, взаимосогласованные, избыточные, непротиворечивые понятия.

Если взять в основу положение о том, то литература является самоорганизующейся системой, то ее поведение из большого числа компонент будет определяться поведением в основном одной неустойчивой переменной, которая получила название "параметр порядка" [1]. Здесь определяющей ролью обладает принцип подчинения, один из наиболее неустойчивых переменных процесса. Использование параметра порядка и принципа подчинения в настоящее время становится универсальным методом описания систем со многими степенями свободы вблизи точек неустойчивости. Этот метод не только описывает процесс упорядочения, но и свойства конечного упорядоченного состояния. Параметр порядка и принцип подчинения своеобразно действуют в художественной литературе. Видимо, пока можно вводить в оборот такие понятия как бимодальность (нахождение системы при одних и тех же значениях параметров в разных состояниях), область недоступности (система не может находиться ни при каких значениях параметров внутри бифуркационной области), катастрофа (резкий переход из одного состояния в другое при непрерывном изменении параметров), гистерезис (зависимость резкого изменения поведения от предыстории процесса), дивергенция (когда две системы, мало отличающиеся по состояниям в начале, при одинаковом характере изменения параметров могут оказаться в состояниях, сильно отличных друг от друга) [2]. По мнению современных ученых, с принципом устойчивости и неустойчивости в художественной литературе связаны важные моменты [3]. Смысл этого принципа примерно таков: люди способны длительное время наблюдать только устойчивые состояния, неустойчивые быстро распадаются. Следовательно, если неустойчивое по своей природе явление будет долго держаться, то это превратится в необычное, парадоксальное явление. Но в этом нет противоречивости с принципом устойчивости, просто сила, стабилизирующая неустойчивость, мало заметна или специально замаскирована. Для определения сущности драматизма следует учитывать эту мысль: "Неустойчивость какой-либо ситуации проявляется в том, что ей грозит распад, который обусловлен возможностями одного из сторон получить лучший для себя результат путем одностороннего выбора своей стратегии" [4]. Когда в детективе совершено преступление, то преступник оказывается в неустойчивом состоянии: с этого момента его жизнь на свободе не совместима с существующим уголовным кодексом. Продолжительность сохранения неустойчивости зависит и от хитрости, изворотливости преступника, и от действий органов правосудия и сыска. Автору здесь представлена большая возможность выбора во времени и пространстве, в совмещении устойчивых и неустойчивых положений.

Символ тайны также часто используется литературой, ибо она также неустойчива по своей природе: одни хотят сохранить ее, другие стремятся ее раскрыть, третьи пытаются использовать ее в своих целях и т.д. Тайна является сокрытием некоторой информации, а обладание ею дает определенные преимущества, поэтому борьба вокруг сокрытия - раскрытия приобретает драматический характер. Таким образом, стабилизация неустойчивого положения в литературе делает невероятное вероятным.

В казахской прозе часто встречается и такая форма неустойчивости: имеется некоторая ценность (честь, богатство, власть, близкие), существование которой угрожает опасность разного рода, но благодаря личным качествам героев, удается сохранить устойчивое положение.

Другая форма драматизма связана с фрустрацией (разочарование). Абай в начале эпопеи узнает убийц Камки и Кодара, но глубокий смысл сути их смерти он узнает лишь в конце своей жизни, частый повтор эпизода смерти этих безвинных героев призван для обозначения внутренней неустойчивости Абая. Здесь автор часто использует фрустрацию между личностями, что углубляет драматизм их положений.

Широко представлена в национальной прозе неустойчивость социально-нравственного плана, которую можно условно назвать "человек не на своем месте" - "человек со стороны". Драматизм человека, выпавшего из своего круга, или наоборот, оказавшегося в чужой среде, сознательно отказавшегося от многих вещей, довольно объемно представлен в прозе. Ситуация сознательного переворачивания социального положения, когда начальник превращается в подчиненного, богатый в бедного также создает неустойчивость, активно используемую литературой.

Таким образом, неустойчивые состояния выполняют функции параметра порядка и подчиняют себе многие элементы произведения. Было бы оправданным взять в качестве меры степени драматического напряжения произведения отношение числа фрустрированных связей к общему числу связей. Анализируя это число в ходе развития события можно выявить положения максимума и минимума драматизма. Неустойчивые состояния в художественной литературе создают напряженные ситуации, приводящие к резким переходам, колебаниям, стохастичности. То, что М. Жумабаев, Ж. Аймауытов, М. Ауэзов целенаправленно создавали в своих произведениях определенные неустойчивые настроения, очевидно, драматизм здесь создается и за счет смещения чувств (печаль, гнев, сострадание, равнодушие). Хронологическая последовательность событий рассказа "Судьба беззащитной" показывает тяжелую и трагическую историю из жизни казахского захолустья. автор все события соединяет и сплетает таким образом, что они утрачивают свою житейскую тягость. Все вставки в сюжет имеют цель погасить, смягчить то непосредственное впечатление, которое исходит от этих событий и сформировать другое, более глубокое, подчас противоположное ощущение. То, что автор всячески стабилизирует неустойчивое состояние гостей, приводит к усугублению неустойчивости жителей этого дома. Драматизм ситуации создается за счет перемещения устойчивых и неустойчивых состояний. Бегство гостей - катастрофа, к которой привели количество гостеприимства и суть тайных помыслов путников.

В "Грех Шолпан" М. Жумабаева, в рассказе М. Ауэзова "Красавица в трауре" происходит резкий скачок из одного состояния в другое, по качеству противоположное первому. "Женщина и чувства" - эта пара противоположностей, символизирующих статическое, неизменное и подвижное, постоянно меняющееся. Анализ показывает, что авторы создают драматизм там, где наблюдается резкий переход от одного состояния в другое. Шолпан сначала не хочет быть матерью - в одно мгновение превращается в страстную просительницу у бога ребенка, Каракоз в финале резко меняет свои ориентиры и т.д.

В драматизации сюжета прозаических произведений большую роль играет колебательный характер степени остроты ситуации, его напряженности и непредсказуемости. Писатели циклически меняют степень драматизма ситуации. В случае иерархической организации неустойчивости в сюжетном развитии литературного произведения становится возможным режим, напоминающий режим хаоса. Чем больше неустойчивых состояний, тем агрессивнее они хотят стать устойчивыми, превращая таких в состояние фрустрации. В таких положениях, где преобладают неустойчивые состояния, требуют пересмотра многие устоявшиеся тезисы, в частности представления о причине и следствиях, здесь малые причины приводят к большим последствиям.

Закон контрапункта часто используется в драматизации прозы. Одновременное существование до конца не проявившихся, но отчетливо контрастирующих противопоставлений создают принцип "теза - антитеза" важных идей: мотив траура и красоты ("Красавица в трауре"), противоположность внешнего облика и душевного мира героя (хрупкость, детскость Газизы и ее моральная сила), противопоставление начала и финала сочинения ("Грех Шолпан").

Основа прозы, проникаясь свойствами драмы, расширяет возможности жанра. Совокупность динамических свойств содержательных элементов драматизма прозы определяет ее способность к постановке в театре, в использовании кино и телевидении.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Хакен Г. Синергетика. - М., 1980. - 404 с.
2. Евин И.А. Синергетика искусства. - М., 1993. - 176 с.
3. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. - М., 1986. - 431 с.
4. Розен В.В. Цель. Оптимальность. Решение. - М., 1982. - 210 с.

ЭПОСТАҒЫ БАТЫРЛАР БЕЙНЕСІ

В статье раскрывается генезис уподобления батыров в казахском героическом эпосе хищным животным - волку, тигру, льву и другим.

Әлем фольклорында эпостың екі маңызды қыры айрықша аталады. Ол мазмұны, толықтығы жағынан энциклопедиялық сипат танытса, түр жағынан поэзияның тұңғыш жемісі деп есептеледі. Эпос өзінің көлемі, көркемдігі, идеясы т. б. жағынан ғасырлар бойы сансыз ғалымдар назарын аударып келеді. Қазақ эпосындағы батырлар образын бейнелеу тәсілі, ерекшелігі өз алдына бір дүние. Солардың бірі - батырлар бейнесін әр түрлі хайуанатқа меңзеп теңеу. Бұл жай көркемдік қажеттілігінен ғана болмаған, қайта астарлы мәні бар құбылыс.

Қазақ эпосынан батырлар бейнесін (жағымды кейіпкер) хайуанатқа теңеуді табу қиын емес. Мысалы, "Қамбар батыр" эпосынан Қамбарды "сұңқар", "аш бөрі", "қаранар" т.б. деп теңегенін көреміз. Ал, арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты деген теңеу мысалдар жиі кезігіп отырады. Эпостағы тағы бір жәйт, жау батырларына да мұндай теңеулер қолданыла береді. Мысалы, Қобыланды батыр бір соғыста ауыр жараланып, жалғыз қалғанда іздеп келген баласы Бөкенбайға Шошай ханның осал жау емес екенін аңғартады.

Көк шекпенді көк бөрі,
Қызылбастан хан Шошай,
Менен туған ұл болсан,
Бөкенбай қалма артынан [1].

"Алпамыс" эпосында Тайшық хан Алпамыстың өш алуға келе жатқанын түсінде көреді. Түсінде Алпамыс екі көзінен от жанып, қаһар шашып келеді екен. Шошып оянған хан қол астындағыларға былай дейді:

Құрсаулы қара нар келіп,
Қарсы қарап шабынды,
Бір арыстан өзіме,
Шабатұғын көрінді.

Бұл екі мысалда эпоста жау батырларының мықтылығы да әсіреленіп бейнеленетінін көрсетеді.

Батырларды хайуанатқа теңеп, мадақтау тәсілін сонау VII-ғасырдағы Түрік империясының әйгілі тас жазбаларынан да көреміз. Мысалы, тонигок жазбасында мынандай жолдар бар:

Әкем Қағанның қосыны бөрілей,
Жаулары қойдай бопты [2].

Ал, XV-ші ғасырда қағаз бетіне түскен, Түркі тайпаларының эпосы "Оғызнамада" батырлар кейіпкерлерін хайуанатқа теңеу тәсілі көзге түседі. Қырқыннан жаңа шыққан Оғыз бейнесін:

Аяғы Оғыздың аяғы,
Белі бөрінің беліндей,
Жауырыны бүлгынның жауырынындай,
Кеудесі аюдың кеудесіндей,
Тұла бойы түгел түк басқан.

деп суреттелген [3].

Батырларды хайуанатқа теңеу тек қазақ эпосында ғана емес, басқа елдердің эпосынан да орын тауып отырған. Қырғыз халқының атакты "Манас" эпосында Манасты былай теңейді:

Арқасында баланың,
Қара-көк жалы көрінді,
Қара сағыр қабыраны,
Қатпалында шабыны,
Көсеу құйрық көк арыстан,
Он жағында қабынды.

ЭПОСТАҒЫ БАТЫРЛАР БЕЙНЕСІ

В статье раскрывается генезис уподобления батыров в казахском героическом эпосе хищным животным - волку, тигру, льву и другим.

Әлем фольклорында эпостың екі маңызды қыры айрықша аталады. Ол мазмұны, толықтығы жағынан энциклопедиялық сипат танытса, түр жағынан поэзияның тұңғыш жемісі деп есептеледі. Эпос өзінің көлемі, көркемдігі, идеясы т. б. жағынан ғасырлар бойы сансыз ғалымдар назарын аударып келеді. Қазақ эпосындағы батырлар образын бейнелеу тәсілі, ерекшелігі өз алдына бір дүние. Солардың бірі - батырлар бейнесін әр түрлі хайуанатқа меңзеп теңеу. Бұл жай көркемдік қажеттілігінен ғана болмаған, қайта астарлы мәні бар құбылыс.

Қазақ эпосынан батырлар бейнесін (жағымды кейіпкер) хайуанатқа теңеуді табу қиын емес. Мысалы, "Қамбар батыр" эпосынан Қамбарды "сұңқар", "аш бөрі", "қаранар" т.б. деп теңегенін көреміз. Ал, арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты деген теңеу мысалдар жиі кезігіп отырады. Эпостағы тағы бір жәйт, жау батырларына да мұндай теңеулер қолданыла береді. Мысалы, Қобыланды батыр бір соғыста ауыр жараланып, жалғыз қалғанда іздеп келген баласы Бөкенбайға Шошай ханның осал жау емес екенін аңғартады.

Көк шекпенді көк бөрі,
Қызылбастан хан Шошай,
Менен туған ұл болсаң,
Бөкенбай қалма артынан [1].

"Алпамыс" эпосында Тайшық хан Алпамыстың өш алуға келе жатқанын түсінде көреді. Түсінде Алпамыс екі көзінен от жанып, қаһар шашып келеді екен. Шошып оянған хан қол астындағыларға былай дейді:

Күрсаулы қара нар келіп,
Қарсы қарап шабынды.
Бір арыстан өзіме,
Шабатұғын көрінді.

Бұл екі мысалда эпоста жау батырларының мықтылығы да әсіреленіп бейнеленетінін көрсетеді.

Батырларды хайуанатқа теңеп, мадақтау тәсілін сонау VII-ғасырдағы Түрік империясының әйгілі тас жазбаларынан да көреміз. Мысалы, тонигок жазбасында мынандай жолдар бар:

Әкем Қағанның қосыны бөрілей,
Жаулары қойдай бопты [2].

Ал, XV-ші ғасырда қағаз бетіне түскен, Түркі тайпаларының эпосы "Оғызнамада" батырлар кейіпкерлерін хайуанатқа теңеу тәсілі көзге түседі. Қырқынан жаңа шыққан Оғыз бейнесін:

Аяғы Оғыздың аяғы,
Белі бөрінің беліндей,
Жауырыны бұлғынның жауырынындай,
Кеудесі аюдың кеудесіндей,
Тұла бойы түгел түк басқан.

деп суреттелген [3].

Батырларды хайуанатқа теңеу тек қазақ эпосында ғана емес, басқа елдердің эпосынан да орын тауып отырған. Қырғыз халқының атақты "Манас" эпосында Манасты былай теңейді:

Арқасында баланың,
Қара-көк жалы көрінді.
Қара сағыр қабыраны,
Қатпалында шабыны.
Көсеу күйрек көк арыстан,
Он жағында қабынды.

Мандоп мырза да өзінің “Жәңгір” эпосындағы байырғы Моңғол эстетикалық идеясы” деген мақаласында батырлар бейнесін хайуанатқа теңеудің үлгілерін көрсеткен. Осыларға қарағанда, жағымды образдарды хайуанатқа теңеу эпостың маңызды көркемдік тәсілі болып саналған. Осылайша жыртқыш та жырынды хайуанаттарды өздері табынатын батырлармен салыстыра теңеу маңызды дәстүрге айналған.

Адамзат жаратылыстық орта, тіршілік шарт жағдайын өз түсінігінше таныды. бейнелеу сөздерді де өздеріне неғұрлым таныс құбылыстардан іздеді. Мұндай тәсіл әр елдің өзінің мәдениеті мен әдебиетінен көрініп отырады. Мәселен, балық қыз деген бейнелі тіркес, аңыз тек теңіз бойындағы халықтарда болады. Ұзақ заман егіншілікпен шұғылданған Қытайда “Ше Жі” (жер тәңірі мағынасында) [4] деген киелі образ пайда болған. “Лай мерген” деген бейне аңшылық кәсіппен шұғылданған евенкі ұлтынан ғана туады. Сайып келгенде, әр ұлт өз ортасында, өз жағдайында, өз тіршілік заңдылығын бейнелейді. Керісінше, балықшыны атқа мінгізіп, бүркіт салдырып, аң аулатсаңыз, немесе малшыны қайыққа отырғызып, тор жайдырып, балық аулатып қойсаңыз, күлкіге қалар едіңіз. Өйткені, әрбір кәсіптің өз ерекшелігі көрсетілуі қажет. Осы тұрғыдан қарағанда, қазақ халқының көркемдік ойлау жүйесі сахара дүниесімен байланысты екені байқалады. Әсіресе, батырлық эпос пайда болған аласапыран дәуірлер, аспандағы ұшқан құстар, жердегі жүрген аңдар, тегеурінді екпінмен көк тілген қыран, жырынды, жойқын күштің иесі теңбіл жолбарыс, азуын айға білген айбарлы да адуын арыстан, жыртқыш, үйірлі көкжал бөрі, қара жердің қайығы-бура, арқа бермес бір мойын бұқа, алған бетінен қайтпайтын қабан т.б. образы қазақ ұлтына ұнамды болатыны табиғи.

Эпостағы көптеген батырларды хайуанатқа теңеу тәсілі де ұлттық психикаға сай келетін тәсіл. Бүгін бұған тосырқай қарағанымызбен ақиқат бізге мынаны ұғындырды: көне замандағы атақты хан және әйгілі батырлардың көбі хайуанатқа теңеп ат қойған. Мысалы X-ғасырда қазақтың найман тайпасының қағаны “Білгі бұқа қаған”, оның орынбасары “Бай бұқа қаған” деп аталған. XI-ғасырдағы әйгілі Қарахан патшалығы қос хан түзімін жүргізген. Азуын айға білген айбарлы да адуын арыстан, жыртқыш ханы “Бақыра қара қаған” деп аталған [5]. Осылар сияқты Египеттегі “арыстан денелі адам” тас мүсіні және гректің арыстан тұлғалы сфингтің бейнесі де жоғарыдағымызға дәлел болар. Сайып келгенде, көшпелі тұрмыстың жаратылыстық ортасы жаугершілік заманда жасаған адамдарға жыртқыш хайуанаттар табиғи түрде ой салған. Олар өздерінің атының хайуанатқа теңелуін мақтаныш еткен.

Көне замандағы адамдарға хайуанаттың образы жағымды эстетикалық сезім тудыратыны қалай? Бұл мәселе туралы төменде қасқырды мысал қылып талдамақшымыз.

Қазақ эпосында батырларға теңелетін әр түрлі хайуанат ішінде қасқыр бейнесі көп кездеседі. Батырларды қасқырға теңеудің екі себебі бар. Бірі көне дәуірдегі адамдардың төтемге табынуының қалдығы, енді бір себебі қасқырдың мінез-құлтығы жаугершілік дәуіріндегі адамдарға ерекше болып көрінуінен.

Төтемге табыну алғашқы қауымдағы адамдардың рухани тірегі. Орта ғасырдың алғашқы мезгілінде көкжал бөрі түріктерге төтем болғандығын тарих ғылымы әлдеқашан анықтаған. Сондықтан, бұл туралы тоқталмаймыз. Біздің қызығып отырғанымыз - батырларды тудырған немесе батырлық эпосты гүлдендіріп дамытқан жаугершілік дәуірде төтем болған көкжал бөрінің атқарған ролі.

Алғашқы қоғамда адамның әруағы, әр заттың жаны болады деген ұғым пайда болған. Сол кезде адамдар табынған төтем айбарлы және қасиетті саналған. Осыдан төтемдіктің әруағы ел қорғайтын қасиетті образға айналған. Ал, тайпалық дәуірге өтіп, тайпалар арасында соғыс-қағыс оты тұтанғанда, төтемдік сезім бұрынғы бұлыңғыр бейнеден бір тайпаның немесе біреудің қорғаушысы мен жарылқаушысына айналған. Түркі тілдес тайпалар өзінің күшейіп, билік жүргізген дәуірінде, көкжал бөріге табынып, оны төтем тұтқан. Төтемдіктің сипаты дами келе түркі тілдес тайпалар оны ұранына айналдырған. “Алтынменен түсірді, бөрі басын байраққа” деген құбылыс түрік тайпалардың белгісіне айналғандығы аңғарылады [6]. Сондай сипат “Оғызнамада” күн сәулесінен пайда болған бір көкжал бөрі суреттеледі. Көкжал бөрі Оғызды үнемі жеңіске бастап отырады. Оғыз жорыққа шыққан сайын ықыласпен:

Мен сендерге болдым қаған,
Алындар жақ пен қалқан.
Таңба бірге болсын береке,
Көк бөрі болсын ұран,- дейді екен [7].

Қазақтың көне жырларында мынадай шумақтар да кездесіп отырады:

Бөрі басы - ұраным,
Бөрілі менің байрағым.
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозыл кетер қайдағым [8].

Қазақ фольклоры мен көне салттардағы ұран сөзіне талдау жасау аса маңызды. Оның мәні тек сөзді жалаң мағынасында ғана емес, астарындағы ұлттық төтемге табыну мен әуаққа табынуда жатыр. Ал, батырлық эпостағы ұран төтемдіктің де, батырлықтың да қасиетін көрсетеді. Өйткені эпоста көне заман адамдарының төтемге құдіретті күш ретінде сенгендігі баса жырланады. Батырлық эпостан біз мынадай бір тебін көреміз:

Көкжал бөріні өзінің қорғаушысы деп сеніп, бөрі байрағын көтеріп, бөрі ұранын шақырып, жауға қарай жорытқанда бөрі төтемі өздерімен бірге қан майданға келеді деп ойлайды. Сондай-ақ, әскерлерге бөрінің өжеттілік қасиеті де дарығандай болып сезіледі. Мысалы, қазақ эпосындағы теңеу түрінде қолданылатын көкжал бөрі үнемі ұнамды образ ретінде алынып, батырдың жауға жалғыз шапқандығы қайтпас қайсарлығы мен жанкешті ерлігін бейнелеуге қызмет етеді. Мәселен, "Қобыланды" эпосында:

Жалғыз өзі батырдың,
Жойып кетіп барады.
Қойға тиген қасқырдай,
Сойып кетіп барады.

деген жолдар дәл осыны білдіреді. Сондықтан, құдіретті де күшті көкжал бөрі ел жүрегінде жеңімпаздық бейнесі болып көрінеді. Осының өзі адамдарға эстетикалық сезім береді. Ал, қазақтың әдет-ғұрпында және фольклор шығармаларында көкжал бөріден имену үрдісі байқалады. Мәселен, малшылар бөрінің атын тергейді. Атап қойсақ, пәлеге қаламыз деп түсініген. Сөйтіп, бөріні қасқыр ("қас қыл" деген сөзден келген), итқұс, шұнай деп атаған. "Оралдың әңгімесі" деген халық аңызында жылқышыға тиген қасқыр қазы, ақылшы болып, оны неше түрлі қиян-кескі апаттан құтқарып, жылқыларын қорғаған.

Жыртқыш аңдар арасында әлсіздері күштіге жемтік болады. Бұл жыртқыш аңдардың табиғи тіршілігінің қағидасы. Көкжал бөрі өзінің жансөбилдігі, жыртқыштығы және алымдылығы арқылы жан бағады. Егер бөріде мұндай ерекшелік болмаса, өзі басқаларға жем болатындығы табиғи. Осындай табиғи заңдылыққа сай, аласапыран дәуірде, әлсіздер күштіге жем болған қатігез қоғамда, ру-тайпаларға қашан да талап-тараждың, езгінің хауіп төнеді де тұрады. Қоғамның мұндай қатігездігі адамдардың жыртқыш аңдарды керемет тұтуын тудырған. Сол кездегі адамдар өзінің тайпасынан көкжал бөрідей аузы, арыстандай айбатты, алған бетінен қайтпайтын ер жүрек батырлардың шығуын аңсаған. Эпостағы батырларды "қаланың аузын қан қылды, қақланың аузын шаң қылды" деп суреттеу, бір жағынан батырдың қаһармандығын білдірсе, екінші жағынан қатігездігін де көрсетеді. Мысалы "Ер Тарғын" эпосында, Тарғын Ақжүністі алып қашып, ханзада ханның ордасына келеді. Ханзаданың талабы бойынша, Тарғын Шаған өңіріндегі қалмақтарға сұрапыл шабуыл жасап, олардың жерін тартап алады. Мұнда көбінесе батырлар сылтау болсын-болмасын басқа тайпаларға қырғидай тиеді. Бұның мақсаты бір ғана, тек бағындыру, шауып алу және тұтқынды құл қылу. Міне, қатал қоғам адамдарды желіктіріп, көкжал бөрі сияқты олжаға әуестендіргені болса керек.

Қазақтардың бағзы заманнан келе жатқан көкпар ойыны алғашында ат-үсті соғысқа жаттығу әрекеті еді. "Көкпар" деген сөз "Көк бөрі" деген екі түбір сөзден келген. Осыған қарағанда, көкпар ойыны әуелі бөрінің адамдарға берген әсері сияқты. Бөрі өзінің алғырлығымен жемтік түсіргенде, шапшаңдығы адамдарды сүйіндірген. Осыған елдер әдейі еліктеп үйренген. Атпен шауып бара жатып жердегі көк лақты іліп алып қашады. Немесе, осы "жемтікке" бөрідей ұмтылып келіп, тартыса түседі. Мұның дәлелін тағы мынадай мысалдан көреміз: қазақтар жауырыны жерге тимеген палуанды, құралайды көзге атқан мергенді қасқырға теңейді. Теңелгендер мұны данқ, мақтаныш көреді.

Сайып келгенде, батырлық эпостағы жағымды кейіпкерді жыртқыш аңға теңеу тәсілі хайуанаттардың танданарлық күшіне, жасқанбас қайсарлығына, алғырлық әрекеті мен жыртқыштық қасиетіне еліктеуден туған. Жұртқа аян, Қобыландының шешесі Қобыландыға екі қабат болғанда жолбарыстың (немесе арыстанның) жүрегімен немесе аюдың етімен жерігін басады. "Шеризат" қиссасындағы Шеризат дүниеге келісімен арыстанды емеді. Біраз еміп алып, арыстанды екі қолымен басына көтеріп алып ойнайды. Мұнда ананың жолбарыс, арыстан жүрегіне немесе айдаһардың өтіне, аюдың етіне жерік болуы, оның құрсағында жатқан баланың қандай болатынын меңзеп тұрғаны анық.

Бұлай жырлау жана туған баланың болашақта елін-жұртын қорғай алатын арыстандай айбатты, жолбарыстай жүректі батыр адам болуын аңсағандықты білдіреді. Мал шаруашылығымен шұғылданатын қазақ халқы батырларды мадақтап, хайуанатқа теңейтіндігі осыдан.

Бұл арада ескере кететін нәрсе, батырларды жыртқыштарға теңеу - ұлттық мәдениетте еркеше эстетикалық көркемдік маңыз алады. Өйткені, батырды жыртқыш аңға теңеу бұл мәдениет сатысындағы ұлттарға ешқандай жағымсыз мағына бермейді. Керісінше, қасқыр, арыстан, - тіпті қабан т.б. хайуанатқа теңелсе, онда ел оны даңқ санайды.

Ә Д Е Б И Е Т Т Е Р :

1. "Қызақ қиссалары". 2-кітап, 511-941 беттер. Қытай ұлттар баспасы. 1984 жыл. Пекин.
2. "Асыл арналар". 83-бет. Алматы. 1984 жыл.
3. "Оғызнама, махаббатнама". 19-16 беттер. Алматы. 1986 жыл.
4. Жер жаратушы мен ел жаратушысы бір болып жаралған тәңір. Кейін "Отан", "Мемлекет" мағынасына айналған.
5. "Қытай аз ұлттар әдебиеті". 22-бет.
6. Арлан-арыстан, бақыра-бура.
7. "Тарихи шежіресі" түрік кітабы. 50-бет.
8. "Білім және еңбек". 1984 жыл. Алматы 20-бет Қаржаубай мырза тағы Монғолиядағы қазақ бақсыларының жын шақыратын жолдарын келтірген:
  - Бөрі, бөрі, бөрі ием,
  - Кел жебеуші бөрі ием.
  - Ұмай ене, шашты Әзиз,
  - Еміп өскен бөрі ием.

- Арлан, арлан бас бөрі,
- Алты құлаш сиі бөрі.
- Алтай көкжал жас бөрі,
- Азулы туған қас бөрі.

ОМАРОВ - ТАЛАНТТЫ СЫНШЫ

Дан многосторонний анализ творческой деятельности видного литературного критика, публициста и общественного деятеля И.Омарова. Показан его вклад в развитие современной казахской литературы.

Соңғы 15-20 жылдың көлемінде қазақ әдеби сынының тарихын зерттеу саласында көңіл қуантарлықтай ауқымды істер атқарылды. Бұл тұрғыда белгілі сыншы, зерттеуші профессор Т.Кәкішев "Сын сапары", "Оңаша отау", "Қазақ әдеби сынының тарихы", филология ғылымдарының докторы Д.Ысқақовтың "Сын семсер", "Сын шын болсын" секілді кітаптарын айтуға болады. Демек қазақ әдебиет тану ғылымы, қазақ әдеби сынының тарихын ғана емес, теориялық мәселелерін де өз шама-шарқынша зерттеп келеді. Осы арқылы әдеби сынның эстетикалық принциптеріне қазақ сыншылары да талдау жасап, оған өз білім-парасатымен белсене атсалысуда.

Қазақ әдеби сынының тарихында сынның жанрлық ерекшеліктерін арнайы зерттеген еңбектер саусақпен санарлықтай, тіпті оның кейбір түрлері туралы ауыз толарлықтай әңгіме айтылмады десе де болады. Бұл қазақ әдеби сынының қордаланып қалған күрделі проблемаларының бірі. Сондықтан да мұндай проблемалар күн тәртібінен түспеуге тиіс. Туған әлдебітімізде әдеби сын барлық жанр тұрғысынан толысып, өркендегенін зерттеушілер анықтап, дәлелдеп отыр. Өкінішке орай, қазақ әдебиет танушылары сын жанрының жалпы проблемаларын зерттеу мәселесінен аса алмай келе жатыр. Қазір олардың алдында әдеби сын түрлерінің әрқайсысының даму эволюциясын жеке дара зерттеу мәселесі тұр. Себебі, әдеби сынның кейбір түрлері шарықтап дамып кетті де, ал енді екінші бір түрінің дамуы керісінше, баяулап қалды. Қалай дегенде де, дамыған әдеби түрін жеке-дара зерттеушілер зерттемейінше, әдеби сынның теориялық мәселелері туралы жинақталған қорытынды пікір айту қиын.

Ал, қазақ әдеби сынының даму тарихына үңілсек, алдымен айқулақтанып алыстан көзге шалынаатыны - портреттік сын мақалалар. Қазақ әдеби сынының жанрлары соқтықпалы санқилы тар сұрлеулерден өтті. Портреттік сын мақаланың дамуы да әрқилы болып келеді. Оның алғашқы үлгілері "Дала уалаятының газеті", "Айқап", "Қазақ" газет-журналдарында көрініп, бірте-бірте қалыптаса бастады. Осы аталған басылым беттеріндегі портреттік сын мақалалардың талабына толық жауап бере алмайтын еңбектердің бүтінде әбден толысып, кемеліне келген қазақ портреттік сын мақалаларының бастау көзі болып тұрғандығы сөзсіз.

Портреттік сын мақалалардың алғашқы үлгісіне К.Ысқақовтың, А.Байтұрсыновтың т.б. қаламгерлердің еңбектері жатады. "Қазақ" газетіне жарияланған "Қазақтың бас ақыны" атты мақаладан кейін арада он жылдан астам уақыт өткенде Ж.Аймауытовтың "Мағжанның ақындығы" атты мақаласы жарқ ете қалды. Осы екі мақаланың ішінде, әсіресе соңғысының портреттік сын мақалаға жататынына ешкім күдік келтірмейді. Ендеше, қазақ портреттік сын мақаласының классикалық үлгісінің туған уақыты ХХ ғасырдың 20-жылдарының алғашқы кезеңі дей аламыз. Бұның өзі кездейсоқ жай емес. Уақыт талабының жағдай қыспағынан туған шара. Олай дейтініміз, қазақ төңкерісінен кейінгі жылдардан басталған ұлтжанды қазақ интеллигенциясы мен кеңес идеологиясын жақтаушы интеллигенттер арасындағы түрлі келіспеушіліктер мен пікір қайшылықтары 20-жылдардың орта шеніне қарай барынша асқына түскендігін айғақтайды. Әлгі талас-пікірдің жалпы қазақ әдебиетінің дамуына ортақ проблемалар төңірегінде болмай, жеке-кеген жазушылардың шығармалары төңірегінде өрбігендіктен де, сол тұстағы қазақ әдебиетінде портреттік сын мақалалар қаулай түсті. Бірақ, сол сын мақалалардың идеялық бағыты мен саяси-әлеуметтік астары бірдей деңгейде болған жоқ. Ал, Ж.Аймауытовтың "Мағжанның ақындығы туралы" портреттік сын мақаласының бітім-болмысы өзге қаламгерлердің портреттік сын мақалаларынан мүлдем өзгеше болды. Жүсіпбек Аймауытовтың осы аталған мақаласы сипаты жағынан портреттік бола тұрса да, проблемалық сын мақалалардың жүгін көтере алды. Сондықтан да 20-жылдары жалпы қазақ әдебиетін танудың ортақ проблемаларын қозғаған сын мақалалар жазылмады деген пікірдің біржақтылығы сезіліп қалады.

Айрықша ескеретін мәселе, 20-жылдардан кейінгі уақытта проблемалық сын мақалалардың орнын портреттік сын мақалалардың ауыстырған кезі болған емес. Демек, портреттік сын мақалалар әдебиеттің ауыр жүгін көтеріп, соның арқасында қазақ әдеби сынының дамуына бағыт сілтеп, даңғыл жолға түсуіне ықпалын тигізе білді. Біз бұл пікірімізді Ж.Аймауытовтың өңгімеленіп отырған "Мағжанның ақындығы" деген мақаласына сүйсініп айтып отырмыз.

Портреттік сын мақалаларды А.Байтұрсынов, С.Сейфуллин, М.Жұмабаевтың сын мақалаларына байланысты Ғ.Тоғжанов та жазған. Бірде артық, бірде кем, бірде дұрыс, бірде бұрыс сөйлеген уақыт тамырын дәл баса алмай, талтүсте адасқан Ғ.Тоғжановтың әлгі мақалалары жеке адамдардың шығармашылығына арналғанмен қазақ әдебиетінің таптық сипаты туралы қозғай алды. Ал, таптың әдебиет төңірегіндегі айтыс-таластары сол кездегі қазақ әдеби сынының ортақ проблемасы болатын. Олай болса, Тоғжановтың портреттік сын мақалаларында да әдебиеттің жалпы идеялық бағыты белгілі бір дәрежеде сөз етілді. Бұған қарап Ғ.Тоғжановты Ж.Аймауытовтың дәстүрін жалғастырушы немесе соның әдеби сынындағы өнегелі ісін алға жылжытушы деп қарай алмаймыз. Себебі, Ғ.Тоғжанов өзінің портреттік сын мақалаларында жалпы әдебиеттің ортақ мәселелерін қозғауға біртабан жақын тұрғанымен, бұл тұрғыда айқын бағыт ұстай алмады. Ұлттық әдебиеттің мүддесін жоғары коқтың келелі мәселелерден тысқары тұрды. Міне, оның Ж.Аймауытовтың портреттік сын мақалалары арқылы жалпы әдебиеттің күрделі сауалдарына жауап беретін озық тәжірибесін жалғастыра алмайтыны осыдан. Негізінен алғанда, портреттік сын мақалалардың дамуы, қалыптасуы әлі толық танылып болмаған нәрсе. Әдебиет сыны - жанрдың бұл түріне әр дәуірде, тіпті әрбір жылы әлденеше рет қайталанып, соғып отырады. Қазақ әдебиетіндегі көрнекті ақын-жазушылардың қатары қалыңдап, олардың шығармашылық жолы өркендеген сайын портреттік сын мақалалардың да саны өсіп, міндеті күделілене түскен.

30-50 жылдардағы әдеби сының даму тарихынан бұның жарқын мысалын көптеп кездестіреміз. Бұл аталған кезеңдерде портреттік сын мақалаларды өндіріп жазушы бірнеше талантты сыншылар есімі анықталды. Олар М.Қаратаев, Е.Исмаилов, Б.Кенжебаев, М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Т.Нұртасин, Б.Шалабаев, т.б. Портреттік сын мақалалардың дамуы көп жағдайда әдеби сының жаңа жас буын кадрлармен үнемі толысып отыруына тікелей қатысты болды. Басқасын былай қойғанда, тек 50-60 жылдардың кезінде қосылған жаңа буын І.Омаров, З.Қабдолов, А.Нұрқатов, Р.Бердібаев, М.Базарбаев, Р.Нұрғалиев, С.Қирабаев, Н.Ғабдуллиндердің өзі портреттік сын мақалаларға ерекше көркемдік сапа қосты.

Осы көп тізімнің ішінен І.Омаровтың есімін айрықша атап айтқан жөн. І.Омаров - талантты сыншы. Ол әдебиеттің күрделі проблемаларын жеке тұлғалардың творчествосы арқылы жеткізуді мақсат тұтқандардың бірі. Яғни, бір кездегі Ж.Аймауытов қалыптастырған сыншылық дәстүрлі 50-60 жылдардың ішінде қайта түлетіп жаңғыртқан сыншы.

Көрнекті әдебиет сыншысы, публицист, қоғам қайраткері І.Омаровтың қазақ мәдениетінің үлкен жанаушыры, қоғам қайраткері болуымен қатар қазақ әдебиетінің мәселелері жөнінде туған әдебиеттің даму процестері жайындағы сындарлы ой-пікірі публицистикалық сын еңбектері хақында кезінде аузы дуалы қазақ зиялыларының біразы төп-тәуір қоғамдық өлі қалыптастырды. Сонымен қатар, сыншының "Әдебиет туралы ойлар" (1962), "Оқырман көзімен" (1967), "Серпін" (1970), "Шабьт шалқары" (1973), "Әдеби тоғамдар" (1988) атты кітаптары жайында да, республикалық мерзімді басылымдар бетінде де әр кезде, әр түрлі көлемде сын мақалалары мен рецензиялары жазылып отырылды.

Шындығында да көрнекті сыншының еңбектері әлі толық зерттелген жоқ. Зерттеу былай тұрсын, оның өмірбаяны, азаматтық, адамгершілік тұлғасы туралы ой-пікірлер де жинақталып, оқырмандар қолына табыс етілген емес. Тек қана жазушы Ж.Молдағалиевтің "Жомарт жүрек" деректі повесінде оның өнердегі өнегелі өмірінен көп мәліметтер береді. (А. "Өнер", 1990.) Қазақ мәдениетіне сыншының қоғам, мемлекет қайраткері ретінде қосқан үлесін әр кезде тиіп-қашып айтқанмен, сол үлестің де дерегі анықталып, түсі түстелген емес. Көрнекті жазушы Ғ.Мүсіреповтың "Лиястан қалған әдеби мұра әлі түгел жиналып болған жоқ. Лияс туралы айтылар сөз де түгел айтылып болған жоқ, ол да кезінде жинақталып айтылар, әзірше жалғыз-ақ ескерте кетерім: марқұм І.Омаров әрі кен, серпінді мемлекет қайраткері, әрі толық ойлы, адал да әділ әдебиет сыншысы еді" - деп көкейіндегі ойын ақтарып салды [1]. Жоғарыдағы айтылған мәселелерді елеп-ескеру, әрі І.Омаровтың қазақ халқының мәдениетін, қазақ әдеби сының өркендетуіндегі еңбегінің ауқымдылығы, сол ауқымды жұмыстың әлі күнге ғылыми бір жүйеге түспегендігі бізді келелі мақсаттың соңына түсуге жетелейді. Ол мақсат - І.Омаровтың әдеби-сыншылық, публицистикалық мұрасын түгел жинақтай отырып, жан-жақты зерттеп, ғылыми жүйеге түсіру.

Дегенмен, сыншы талантының өзіндік орны бөлек. Жазушы шығармаларын оқырман ретінде оқи отырып, зерделі ой түйіндері арқылы ақын-жазушыларға, әдебиетші қауымға, өнер қайраткерлеріне бағыт беріп, шығармашылық талантын тану арқылы ғылыми баға беру де оңай жұмыс емес. Қаламгердің құдіретті талантын, халыққа таныту - сыншы еңбегінің ой-толғамдарымен іске асып жататын табиғи дарын. Белгілі сыншы Тұрсынбек Кәкішев "Қазақ әдебиеті сынының тарихы" деген оқу құралында қазақ әдебиеті сыны мен ғылымының тарихи белестерін үш кезеңге бөліп қарастырған. "Бірінші кезең - қазақ әдебиет сынының туу дәуірі, қазақ әдебиеті сынының туу процесі Қазан төңкерісіне дейін созылған. Екінші кезең - қазақ әдебиеті сынының жанр ретінде қалыптасу және әдебиеттану ғылымының туу дәуірі. Бұл процесс 1917-1937 жылдардың арасын қамтиды. Үшінші кезең - қазақ әдебиет сынының өсіп-өркендеу және әдебиеттану ғылымының қалыптасу дәуірі 1938-1985 жылдар аралығы" - деп, пайымды да, парасатты ой-толғамдарын ғылыми негізде көрсете білген. Екі бөлімнен құралған тартымды оқулықтың бірінші бөлімінде "Қазақтың сыни-ой-пікірінің оянуы және әдебиет сынының тууы" туралы ой-толғамдарын байқатса, екінші бөлімінде "Қазақ сынының жанрлық қалыптасуы және әдебиеттану" туралы сының көркемдік ерекшелігі жайлы құнды пікірлерге ерекше тоқталалды. Автор "Сын - өнер, өнер болғанда өте қиын өнер. Белинскийден бастап бүгінгі белгілі сыншыларға дейін сыншы дарыны өте сирек кездесетін талант екенін, сыншы болу ең қиын да, жауапты әлеуметтік-эстетикалық міндет екенін" ескертеді [2]. Сонымен бірге "Сынды тек қана сынау құралы" деп түсіну қателік. Сынның ең әуелгі және негізгі міндеті - әдемілікті, сұлулықты, жарастықты, парасаттылықты, көркемдікті қастерлеу, жақсыға қуану, жаманға қамығу, гүлденер өнерге қолғабысын тигізу, теріс жолдан сақтандырып, оңға бастау, бағыт-бағдар сілтеу" - деп ой түйеді [2].

Белгілі сыншы Т.Кәкішевтің талант тағдырына ерекше қарайтынын оқулықтың өнбойынан байқайсыз. Әсіресе, "Жазушы" баспасы сын жинақтары мен ғылыми-зерттеу жұмыстарына едәуір көңіл аударғанына назар аударып, соның нәтижесінде беделді сыншыларымыз М.Қаратаев, С.Қирабаев, Р.Бердібаев т.б. секілді елге танымал ғалым-сыншылар еңбегіне де ерекше мән береді. Соңғы жылдары шыққан "Қазақ халқының әдебиеті", "Жайсаң жандар", "Өнердегі өнегелі өмірлер" жинақтарына ерекше мән бере отырып, өнер қайраткерлерінің талантына көңіл аударады. Әсіресе, "Өнер" баспасы "Өнердегі өнегелі өмірлер" циклі бойынша Қалибек, Жүсіпбек, Серке, Садық Керімбаев, Бакытжан Байқаламов, Шәкен Айманов, Ілияс Омаров жайлы деректі ғұмырнамалар шығарып, өнер қайраткерлерін еліне таныстыра бастады" - [2] деп сыншы Т.Кәкішев өнер иелерінің талантын бағалай отырып, қуанышпен ой-толғайды.

Белгілі жазушы Жайсаңбек Молдағалиевтың "Жомарт жүрек" деректі повесінде қазақ халқының белгілі сыншысы, көрнекті қоғам қайраткері І.Омаров жайлы деректемелер берілген. Белгілі сыншы әрі қоғам қайраткері І.Омаров 1967-70 жылдары Қазақ ССР Мәдениет министрі болып істеген. Табиғи таланты жан-жақты дамыған І.Омаров қазақ әдебиеті мен көркем өнерінің тарихы, жай-күйі жөніндегі көптеген публицистикалық әдеби-сын еңбектерінің авторы бола жүріп "Қазақ ССР тарихының" толықтырылып екінші рет басылған басылымның (1949) жалпы редакциясын да басқарады. Қоғам қайраткері ретінде елге танымал болған І.Омаровтың табиғи талантын ерекше байқатқан әдеби сын мақалалары болды. Оның ұшқыр қаламынан туындаған "Әдебиет туралы ойлар" (1962), "Оқырман көзімен" (1967), "Серпін" (1970), "Шабыт шалқары" (1973), "Әдеби толғамдар" (1988) атты қомақты жинақтары жарық көрді. Бұл жинақтарда қамтылған сын мақалалардың, жол жазбалардың, деректемелердің, публицистикалық мақалаларға тән ерекшеліктері сыншы талантының құдіретін байқатады.

Табиғи талант - өнер иесіне тән. Қазақ әдебиетінің шығар биігін алдын-ала болжай білген талантты сыншы І.Омаровтың әрбір сын мақалаларын кезінде оқырман қауым қызыға оқып, талап-талғамын арттырып, өнер шыңына батыл шығуға талпынды. Белгілі сыншы М.Қаратаев "Ізденіс іздері" деген әдеби-сын мақалалар жинағындағы "Сыңға қолдау, сыншыға қамқорлық керек" деген мақаласы арқылы сыңға ерекше мән береді. "Сыншы атаулының нақты ролін қадағалап айтқан А.В.Луначарский былай депті: "Сонымен, сыншы дегеніміз үлкен қауымның өнер дүниесіне жіберген емшісі екен. Ол - суреткер мен көпшілік арасын байланыстырушы... Ол - көркем сұлулықты мүмкін қарар тез, барлық ынта жігермен өмірдегі ерлікке, игілікке айналдыруға ынтызар оқушы. Ол айрықша - талантты" [7]. Сыншы талантына ерекше мән берген академик М.Қаратаевтың ой-толғамы сыншы еңбегінің құрделілігіне назар аудартады.

І.Омаров таланты да, дарынды сыншылардың қатарына жатады. Дегенмен ол туралы сын еңбектер аз жазылса да, оның талантынан туындаған сын-мақалалар халықтың ой-өрісін дамытып, әдеби талғамын дамытуға көп себепкер болғандығы айқын.

Қазақ әдебиеті сыны мен ғылымның тарихи белестерінің үшінші кезеңінде, әсіресе қазақ әдебиет сынының, өсіп-өркендеу және әдебиеттану ғылымының қалыптасу дәуірінде белсене еңбек еткен қазақ әдебиетін дамытуға зор үлес қосқан талантты сыншы І.Омаровтың табиғи дарынына ерекше мән беріп, оның еңбектерін ғылыми тұрғыда зерттеуге тұрарлық.

Ә Д Е Б И Е Т Т Е Р :

- 1.Омаров І. "Әдебиет туралы ойлар" (сын мақалалар). А. ҚМ.К.Ә.Б. 1962.
- 2.Көкішев Т. "Қазақ әдебиеті сынының тарихы" (оқу кұралы) А., "Санат", 1994, 3-б.
- 3.Омаров І. "Оқушы көзімен" (сын мақалалары). А., Жазушы, 1967.
- 4.Омаров І. "Серпін" (сын мақалалары). А., "Жазушы", 1970.
- 5.Омаров І. "Шабыт шалқары" (сын мақалалары). А., "Жазушы", 1973.
- 6.Омаров І. "Әдеби толғамдар". А., "Жазушы", 1988.
- 7.Қаратаев М. "Ізденіс іздері" А., "Жазушы", 1984. 249-б.

КІТАБИ АҚЫНДАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖАЙЛЫ

Показан значительный вклад казахских поэтов-книжников в развитие национальной литературы и дана научная оценка их творчества.

Қазақ әдебиеті тарихы әртүрлі саясаттың шеңберіне сыймаған тұстарын ойланбай қырқып тастап, жұлып алып, лақтырып тастаудан әбден жұлмаланған, сілкіленген, әр жерінен бір беттері қалған ескі кітапты елестетеді...

Дінді жақтады, соны уағыздады деп ұланғайыр мол дүние - діни дастандарды жаратпады. Өткен күннің "ұр да жық" батырларын, озбыр би, жауыз хандарын дәріптеді" деп тарихи жырлар, "орыс мәдениетін түсінбеді, өткенді көкседі" деп тәуелсіздікті жырлаған ірі ақындар лақтырылды. "Шығыстан көшіріліп алынған, тәрбиелік мәні жоқ, тіпті, оны қазақ әдебиетінің шығармалары деп атауға болмайды" деп кітаби ақындар ысырылып тасталды. Осылардан кейін XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы сан-салалы бай әдебиетіміз сидиып шыға келді. Әр кезеңдегі партия қаулыларынан кейін "сыналған кемшіліктерді жою жолында" талай қазыналар қоқысқа тасталды. Қазақ әдебиетінің тарихы қайта жазыла берді. Міне, сол көптің көзінен таса, көңілінен аластатылған шығармалардың бірі - XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетіне ерекше түр мен мол туынды берген кітаби ақындар шығармалары.

Кітаби ақындар деген атауға қазақ әдебиеті тарихында қандай түсінік берілгеніне біраз назар аударайық. Бұлар кімдер, негізгі ерекшеліктері, ұстаған бағыттары қандай? Бұл ақындар қазақ әдебиеті тарихында зерттеушілер тарапынан қандай баға алды?

Қазақ әдебиеті тарихында кітаби ақындарды нақты зерттемесе де әр кезеңде қайта оралып соғып, оларға бағалы пікірлер айту М.Әуезов еңбектерінен көптеп ұшырасады.

"1836-1870 жылдар арасында Ораз молда, Мұса молда, Майлықожа, Мәделі, Шәді төре, Жүсіпбек қожа, Мақып Қалтаев, Қашафуддин, Әріп және басқа ақындар болған. XX ғасыр басында олардан қалған мұра 120 поэма еді" [1]- деп үлкен бір шоғырдың барлығына, олар туғызған мол дүниеге жөн сілтейді, оларды өзі жазған қазақ әдебиеті тарихына енгізбейді. Ол туралы өзі былай деп түсінік береді: "Бірақ, бұл жазылып отырған әдебиет тарихында мақсат қылған нәрсеміз ең әуелі қазақтың нағыз өз әдебиетін ашып алу болғандықтан, дін ағымымен туып, жат жұрттың үлгісі сияқты болып көшіп келген әдебиетін әзірше қозғамаспыз емеспіз"[2].

Біздің ойымызша, М.Әуезовтің бұл пікірі ақындардың әдебиет тарихынан шығарып тастауға лайында емес, сол кездегі саясатқа орай сақтық жасағаны, тарихқа енгізбесе де, осындай бір қомақты дүниеге ізденушісі табылар күн болса деп қалдырған бағыт-бағдары іспетті.

Әдебиеттегі осы бір кезеңнің өңіндік ерекшелігін А.Байтұрсынов та өз оқулығында нақтылап түсіндіруге тырысады.

Ахмет Байтұрсынов олар өмір сүрген кезеңді діндар дәуір әдебиеті деп атайды. "Діндар дәуір әдебиетімізге араб, парсы әдебиетінен үлгі алып, соларды еліктегеннен пайда болған. Ділмар дәуір орыс әдебиетінен өнеге көріп, үлгі алып, соған еліктеуден пайда болып отыр" [3]. Өзі саралаған екі бағыттың бастау алар көздерін ашып көрсетеді. "Бастапқы жазба әдебиеттің бас мақсаты - дінді жаю, дінді күшейту болды"[4] деген сөздері қазақ әдебиеті тарихында жазба әдебиеттің көш басшылары кітаби ақындар дегенге саяды.

Кітаби ақындар кімдер, несімен ерекшеленеді деген сұрақты әдебиетті зерттеген үлкен ғалымдарымыз көзден тыс қалдырмағанға ұқсайды. Коммунистік партияның ұлт саясатының қаны тамып тұрған кезеңдерде де қазақ әдебиеті тарихындағы ерекше шоғырлар туғызған әдебиетті ойға алып, халық көлесіне жаратуға күш салған, партия саясатына қарсы да келмей, әдебиетті де жоғалтып алмау үшін өз еңбектерінде қайта айналып соғып отырған ғалымдарымыздың еңбектерін аттап өтуге хақымыз жоқ. (Филология ғылымдарының докторлары, профессорлар Б.Кенжебаев, Ы.Дүйсенбаев, ҚР ҰҒА-ның корреспондент-мүшесі Р.Бердібаев.)

Саясаттың ықпалымен Шығыс әдебиетін үлгі тұтқандығын кемшілігі деп көрсеткен тұстар кездеседі. Бірақ, біз оның бәрін көрін шашқан улы саясаттың салқыны деп қарадық, сол еңбектер біздің ізденуімізге көп көмегін тигізгенін атап өтуіміз керек. Кітаби ақындар

туралы "Қазақ әдебиетінің тарихында" мынадай анықтама берілген: "Кітаби ақындар деп аталып жүргендер - мұсылманша оқып, хат танып, шығармаларын кітаби тілмен жазып, діни араб, парсы сөздерін орынсыз қолданған, сол сияқты татар тілінің элементтерін сөзге көп кіргізген ақындар" [5].

Анықтаманың дұрыс, дұрыс емесігі туралы емес. сол тұста осы ақындардың аттарын еске салуының өзі құнды дерек көзі ғой. "Бұл ақындардың еңбегінің сөзсіз құндылығы - олар қазақ әдебиетінің тақырыптық, сюжеттік арнасын кеңейтіп, оны Шығыс әдебиетінің үлгілерімен толықтыру ісіне себін тигізді. Алайда, сұрыптап ала алмайды. Себебі өздері дінге сенді, діни қағидаларды уағыздауды міндет етті" [6]. Көріп отырғанымыздай, бұл ақындар шығармашылығына баға бергенде, кемшілігі деген тұсында, шын мәнінде, сол ақындардың негізгі мақсатын, шығармашылығының мәнін ашып көрсетіп отыр. Себебі бұл ақындар XIX ғасыр соңы мен XX ғасырдың басындағы "соқтықпалы, соқпақсыз" заманның өкілдері де. оған берілген баға коммунистік партияның цензурасынан сүзіліп шығып отыр емес пе?

Сөзіміздің дәлелін коммунистік партияның Орталық комитетінің 1946 жылы август (тамыз) айында шыққан екі қаулысының мазмұнынан табуға болады. 1946 жылы 14 августте "Звезда" және "Ленинград" журналдары туралы қаулысында Зошенко мен Ахматова шығармаларын басқаны үшін журнал редакторлары ауыстырылып, жазаланды. "Зошенконьң пасық, жалақорлық шығармаларына, Ахматованың түкке тұрғысыз бисаясаттық өлеңдеріне үнемі орын беріліп келеді" [7] деп кінә тағылды.

"Звезда" редакциясы сияқты "Ленинград" журналының редакциясы да шетелдік атаулының бәріне бас июшілік рухына белшесінен батқан бірқатар шығармаларды жариялап, ірі қателер жіберді. Журналдың басшы қызметкерлері біздің журналымыз мейлі ғылыми журналдар болсын, мейлі көркем әдебиет журналы болсын, бисаясаттық бола алмайды деген ленинизм қағидасын естен шығарды" [8].

Осы қаулыдан кейін "шетелдік атаулының бәріне бас июшілік" дегеніңіз үлкен саяси қате болып есептеледі. "Батыстан да алма, Шығыстан да алма, тек орыс әдебиетінен алынсын" деген үстем ой жүзеге асырыла бастады. Оны 1946 жылы 26 августте шыққан ВКП(б) Орталық комитетінің қаулысы анықтанқырап, нықтап орнықтыра түскені көрінеді. Тарихи жырлардың да, өткенді жырлаған ақындардың да, кітаби ақындардың да қокысқа тасталып, жапырағын жайған мол саялы әдебиет сидиып, жатанаптанан қалуына осы қаулылар тікелей әсер еткеніне еш дау жоқ.

Қаулы мазмұнына қараңыз. "Искусство істері жөніндегі комитет пен драма театрларының қызметіндегі ірі кемшілік - олардың тарихи тақырыптағы пьесаларды қоюмен шамадан тыс әуестенушілігі болып отыр. Осы күні театрларда қойылып жүрген ешқандай тарихи және тәрбиелік маңызы жоқ бірқатар пьесаларда патшалардың, хандардың, төрелердің өмірі дәріптеледі.

Театрлардың шетелдік буржуазиялық авторлардың пьесаларын қоюы, шынында, совет сахнасын реакцияшыл, буржуазиялық идеология мен моральді насихаттауға беру, совет адамдарының санасын совет қоғамына қас көзқараспен уландыруға әрекет жасау, сана мен тұрмыста капитализмнің қалдықтарын жандандыру болып табылады", - деп советтік сананы қалыптастыру жолдарын қарастырып, оның шешімін де өз ішінен табады. Қаулының 9 пунктіне қараңыз. "9. Одақтың және автономиялы республикалар театрларының репертуары өте тапшы екендігін және жергілікті драматургтердің сонау бұрынғы заманның тақырыптарымен әуестеніп кеткендігін еске ала отырып, Искусство істері жөніндегі комитетке совет драматургиясының ең жақсы шығармаларын СССР халықтарының репертуарына енгізу шараларын көру міндеттелсін" [9].

Совет драматургиясының ең жақсы шығармалары деген желеумен тек қана орыс әдебиетінің жетекшілігін көтеріп жібергендігі айдан анық. Осы қаулылардан кейін тарихи тақырыпқа да, Батыс, Шығыс әдебиетінен ізденуге де жол жабылды да, оның ызғары, әсіресе кітаби ақындарға тигені түсінікті. Осы уақытқа дейін әдебиет тарихында көпке танымал бола алмай жүргендігі кітаби ақындар шығармаларының нәрсіздігі емес, ғалымдарымыздың салғырттығы да емес, қоғамды билеген саясаттың әсері деуіміз қандықтан. Сөйтсе де кітаби ақындар шығармашылығына көптің назарын аударған құнды-құнды пікірлерді сол кездің өзінде батыл айтқан ғалымдарымыздың есімдерін мақтанышпен атауымыз керек-ақ. Сол ақындарға берілген шынайы бағаны Р. Бердібаев еңбектерінен көптеп кездестірдік.

"... тамаша нақыл насихаттың, шыншыл әлеуметтік шақырулардың адам мінезін түзеу ниетімен туған ғажап ғазалдардың, дәмді дастандардың авторы - кемеңгер ақын

Майлы, кезінде ондаған кітап шығарған, көп өнерпаз қауымға ақылшы аға болған шайыр Шәді, реалистік жазба мәдениеті биік жырларымен күллі қазақ көлеміне танылған Молда Мұса, Шығыс шығармаларын өлкесіне таратқан Ораз Молда, дүлдүл өлеңмен алдына жан салмаған Базар жырау, кезінде Жамбылдың пір тұтқан ақындарының бірі - Құлыншақ, дастан дегеніңізді десте-дестесімен таратқан Нұралы, Фирдаусидің өшпес дастанын қысқа мерзімде қазақшаға түсірген Тұрмағамбет. татымды термелердің жүйірігі Шораяқтың Омары, артына ақындық дәстүр, ұмытылмас үлгі қалдырған Сыр бойының қос Жүсібі, әрі батыр, әрі ақын Мәделі, өмірде де, өнерде де Сері Акберді, қазақ даласын қиссамен камтамасыз еткен Жүсіпбек тұлғалары тізіледі" [10] дегенінде ғалымның бұл ақындар творчествосын терең білгендігін ғана емес, соларға деген ыстық ықыласын да аңғарасын.

Ғалым Ы.Дүйсенбаев та өз еңбектерінде кітаби ақындар туралы жақсы пікірлер жазды [11].

Қазақ әдебиетінің тарихында "Қазақ әдебиетінің Шығыс әдебиетімен байланысы" тарауында белгілі ғалымдар З.Ахметов пен М.Бөжеев сынды ағалар кітаби ақындар шығармашылығына байланысты пікірлер айтады. Бұл ғалымдардың пікірлерінің бағалылығы сонда - жабұлы жатқан мол дүниеге жол сілтеп, солардың біржола жоқ болып кетпеуіне ықпал етті.

Кітаби ақындар шығармашылығының ерекшеліктеріне кеңірек тоқталып, сол асылдарды халық көлесіне таратуға күш салған ғалым Б.Кенжебаев ағамыз екені қазақ әдебиетінің тарихын білетін азаматтардың бәріне аян. Қазақ әдебиеті тарихында "кітаби ақындар" деп танылып кеткен ақындарды ғалым: "Бұлар жаңаны (жана идеяны), ағартушылық идеясын жақтады" [12] дей келіп, бұл ақындарды "Ағартушы ақын-жазушылар" деген пікір айтады. Және сол пікіріне орнықты дәлелдер келтіреді. "Ағартушы ақын-жазушылардың негізгі шығармалары заман, халық, дүние-тірлік, халықтың тұрмыстық, әлеуметтік хал-жайы, мұң-тілегі туралы", - дейді ғалым бұл ақындар туралы. Оларға таңылып жүрген атау "кітаби" деген сөздің дұрыс еместігін былай түсіндіреді: "Кітаби" деген атау ертеде христиан діндарлары арасында дини кітап - "Інжіл" ережелерін бұлжытпай орындауды жақтаған, уағыздаған адамдар жөнінде қолданылған. Оны біздің ХХ ғасыр басындағы ақындарымыз жөнінде қолдану мүлде орынсыз. Кітаби ақын, жазушы деген атау біздің ғалымдарымыз бұл топқа жатқызып жүрген ақын-жазушылардың идеялық көзқарастарын, не көркем әдебиеттік бағыт-әдісін аңғартпайды, кәсібін, кітап бастырып шығарумен айналысқанын ғана аңғартады" [13]. Бұл пікірдің дұрыстығына және осы ақындардың кітаби ақындар деп аталып, шет қақпай көруіне Радловтың пікірі әсер еткен сияқты, қазақ әдебиеті туралы айта келіп: "Халық шығармаларын қарапайым халықтың ауызша таралған өлеңдері мен әңгімелері құрайды, сондықтан да оған қазақ халқының ислам діні әсері тие қоймаған шығармалары жатады. Кітаби өлеңді шығарушылар- молдалар, сауатты қазақтар. Олардың сөз оралымдарында исламның, кітаби тілдің әсер-табы айқын сезіледі" [14] деп, бұл ақындардың шығармаларын "Кітаби өлеңдер" деген атау беріп, қазақтың төл әдебиетінен бөліп қарайды. Жоғарыда байқағанымыздай, осы бөлектеу барлық ғалымдардың пікірлерінде басты назарда тұрады.

Бұл ақындар шығармашылығына ғұлама ғалым М.Әуезов әр кезінде қайта оралып соғып отырады. Соның ішінде әсіресе, осы ақындардың негізгі ерекшеліктерін - қоғамдық наразылықтың жыршылары - деген аса құнды баға беруді атап өту парыз. "Жері кетуші, көп алым-шығын төлеуші, сәудегердің жылмың (достовический) капиталдың сорғысында боп (бұзауы ақша ап) қалушы, жем болушы сол көпшілік болатын. Ол жаналықтан бірде-бір игілік көрген жоқ. Бірақ барлық ауыртпалықты, қорлық пен езгіні көруші сол болады. Міне, Мұрат пен Шортанбай - өлкедегі қоғамдық наразылықтың жыршысы боп шығады" [15]. Кітаби ақындар туралы Ә.Оспанов, Н.Келімбетов, А.Қыраубаева, Б.Әзібаева сынды ғалымдар да пікір білдірді. Бірақ кітаби ақындардың нағыз болмысы қазақ әдебиеті тарихында әлі анықталмай жатқан соны дүние.

Ә Д Е Б И Е Т Т Е Р:

1. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. А.1959.
2. Әуезов М. Әдебиет тарихы. А.1991.
3. Байтұрсынов А. Шығармалары. А.1989.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. 2-том. 1-кітап.
5. ВКП(б) Орт. Ком. қаулылары.
6. Бердібаев Р. "Гүлстанның бұлбұлдары". А.1970.
7. Дүйсенбаев Ы. Қазақтың лиризмасы.
8. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиетінің тарихы. А.1993.
9. Радлов В.В. Ел қазынасы - ескі сөз. А.1994.
10. Әуезов М. 20 томдық шығ. жинағы. 15-том. А.1984.

ҚАЗАҚТЫҢ КҮЛДІРГІ ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Дан анализ казахским народным юмористическим рассказам, высказано мнение о возможности выделения их в отдельный литературный жанр.

Күлдіргі әңгімелер - халық ауыз әдебиетінің сарқылмас қазынасы. Халық арасында ауызекі әңгіме түрінде таралған күлдіргі әңгімелер өте көп. Ел ішіндегі от ауызды, орақ тілді небір шешен де ділмар кісілердің орайы келген жерде тартынбай, табан астында тауып айтқан небір сөздері бар. Бүгінде осындай авторы белгісіз күлдіргі әңгімелер ғана жиналып, кітап болып шықпай, әдебиет және өнер қайраткерлерінің де реті келген жерлерде айтқан үтқыр жауап, ұтымды ойлары, қара қылды қақ жарар аталы сөздері де жинақталып жеке жинақ болып басылууда...

Қазақ халқы қашан да аталы сөзді ардақтай білетін халық, сол аталы сөздің иесін пір тұтқан халық. Сондықтан да неше бір ықылым замандардан бері қарай келе жатқан, тауып айтылған жүйелі сөздерді осы күнге дейін сақтап келеді. Өз қарақан басы үшін емес, ел мүддесі үшін айтылған сөздер әділетсіздікке қарсы күрестен туган.

Басқа ауыз әдебиеті үлгілері сияқты күлдіргі әңгімелердің авторы да халық. Яғни, халық арасынан шыққан адал жанды, ақ ниетті, адамгершілігі алаудадай, өз қалауын кез-келген жерде қаймықпай айта алатын қарапайым кісілер. Олардың есімдері уақыт өте келе "таныс бейтаныстар" болып қала берген [1].

Халық ауыз әдебиетіндегі күлдіргі әңгіме кейіпкерлерінің іс-әрекеті халықтың үшқыр ой-қиялының негізінен туған. Осы кейіпкерлердің іс-әрекетіндегі күлкілі жағдайлар әр уақытта нақты бір өмірде болған оқиғадан алынған. Күлдіргі әңгімелерде халықтың арман-тілегі, мақсаты, өнегелі өмір шындығының болмысы, қайғы-қасіреті, қуанышы, жалпы алғанда күнделікті тұрмыс-тіршілігі тұтас қамтылады. Ол әңгімелердегі шешен де өткір, тапқыр да ұтымды айтылған сөз жүйелеріне қарап, оны шығарған ортаның талантын тануға, байыппен бағалауға болады. Тапқырлыққа, жүйріктік пен шапшаңдыққа құрылған күлкілі мысал әңгімелердің ел ішінде еш уақытта ескірмей, ұзақ жылдар бойында ұмытылмайтын әңгіме болып келгенін ұлы ғалым М.О.Әуезов көрегендікпен айтқан болатын [2].

Күлкілі сөз - жалпы халық арасында кең қолданыла беретін қазақ ауыз әдебиетінің ерекше жанр үлгісі. Ол ойыншы, дарбаз (канатаход), масқарапаз (клоун), сат-сері, сайқымазақ т.б. халық театры өкілдерінің тәрбиеленіп шыққан ортасы. Қазақтың күлдіргі әңгімелері халық театрымен бір қатарда алғашқы қауым дәуірінен бері үздіксіз жалғасып келе жатқан құбылыс. Есте жоқ, ерте кездің өзінде адам баласы күлкілі сөз бен түрлі ойындарды ойлап тапқан. Ойынды орнына келтіріп ойнаушыларды "ойыншы" деп атаған. Ойыншыларға халықты күлдіру, көңілін көтеру үшін жай қарапайым қимыл жасап қою жеткіліксіз болды. Оған лайықты сөз тауып айтудан бастап, әзіл-оспақтың алғашқы элементі басталады, қашан да сөз тауып айтып, күлдіру кез-келген кісінің қолынан келе бермейді. Ал, Қожанасыр мен Алдаркөсе сияқты кісілер күлдіргі әңгімелер айтып, көпшіліктің көңілін көтерген.

Қазақтың фольклоршы ғалымдары күлдіргі әңгімелерді ел ішінен жинап, құрастырып, жариялап та келеді. Мысалы, Т.Әбдірахманов "Қожанасыр әңгімелері" (1965 ж.), Қ.Әбдіқадыров "Алдаркөсе әңгімелері" (1956 ж.), "Қожанасыр хикаялары" (1977 ж.), профессор Б.Кенжебаев "Тымпи" (1977 ж.), К.Сейдаханов "Өлген қазан" (1985 ж.), Б.Адамбаев, Т.Жарқынбекова "Ел аузынан" (Шешендік сөздер, ақындық толғамдар, аңыз әңгімелер) (1985 ж.), К.Саттаров "Күлдіргі әңгімелер" (1987 ж.), "Сөз тапқанға қолқа жоқ" (1988 ж.).

Қазақ, өзбек фольклоршылары мен ғалымдары М.О.Әуезов, М.Фабдуллин, К.Имомов, Р.Бердібаев, Т.Қожақеев, М.Рахмонов, Х.Раззоков, Б.Адамбаев, Т.Әбдірахманов, Ф.Иудлашева, Е.Тұрсынов, С.Қасқабасов, Қ.Саттаров, т.б. күлдіргі әңгіме жанрының атауы мен жеке жанр ретінде қалыптасуына байланысты зерттеулер жүргізген және жүргізіп келеді. Күлдіргі әңгімелердің басты ерекшелігі қоғамда орын алған алуан кемшіліктерді, адамдардың жағымсыз қылықтарын әшкерелеп, тапқыр да ақылды сөз тауып мойындатуында, өз заманының көкейкесті, өзекті мәселелерін дер кезінде қамтуында.

Тапқыр да шешен айтылған сөздер кімге арналып айтылған? Әрине, елдегі қарапайым халықты қанаушыларға, зорлық-зомбылық иелеріне. Олардың қиянатты істерін, ұятсыз қылықтарын, тоңмойын, жатылпашер жалқаулықтарын әрқашан бетіне айтып, сынап отырған. Тойымсыз, қанағатсыз саудагерлер мен дінді өз пайдасы үшін тиімді әдіске айналдырған қожа-молдаларды әшкерелеген.

Қазақ ауыз әдебиеті үлгілерінің бір саласы - сатира мен юмор. Күлдіргі әңгімелер ұлттық юмор мен сатира жанрының алғашқы бастауы тәріздес. Еңбекші халықтың ғасырлар бойғы өмір тәжірибесінде кездесетін қоғамдық құрылыстағы бостандық, бақыт, жарқын болашақ, еңбек, өсиет, ғимарат, жақсылық, жамандық, алдау, арбау, әділеттілік, намыс, ар-абырой, т.б. осы сияқты құбылыстар юморлық, сатиралық шығармалар арқылы жанды да әсерлі етіп беріледі.

Ертегі, айтыс жанрының қайсысын алып қарасақ та, күлдіргі әңгімелер іштей астасып, байланысып жатады. Уытты мысқыл, астарлы әжуаға толы әзіл-оспақ, сықақтардың ирония түрінде айтылып, біргіндеп сатираға ауысуы ең тиімді тәсіл. Сол себепті күлдіргі әңгімелерді ауыз әдебиетінің өзіндік ерекшелігі бар тәуелсіз дербес жанр деп айта аламыз.

Қорыта келгенде, қазақтың күлдіргі әңгіме жанры ежелгі замандардан келе жатқан мол мұра. Бүгінгі күнге дейін өз мәнін жоғалтпай, қашан да халықтың қиын-қыстау кезінде өткір тілімен, шешен сөзімен жол тауып кетуі үшін күлдіргі әңгімелердің қызметі аз емес. Күлдіргі әңгімелер өткір ойы мен шебер тілділігі арқылы жастарды өмірге бейімдеп отыратын қасиетімен ерекшеленеді.

Ә Д Е Б И Е Т Т Е Р :

1. Бердібаев Р. *Эпос - ел қазынасы. Халық ауыз әдебиетін жасаушылар мен димытушылар*. Алматы, Рауан, 1995, 282-бет.
2. Әуезов М. *Әр жылдар оңлары. Қазақтың Мемлекеттік қоркем әдебиет баспасы*. Алматы, 1959, 245-бет.

ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

В результате анализа двух стихотворений выдающихся поэтов - Абая Кунанбаева и Ахмета Байтурсынова установлены их идейно-художественное своеобразие и внутреннее созвучие, общность гражданской позиции, страстный призыв к народу проснуться от "духовной спячки" и невежества, а также благотворное влияние абаевской поэтики и стиля на творчество А.Байтурсынова и на дальнейшее развитие казахской поэзии.

Қазақ поэзиясының қайсыбір кезеңін алып қарасак та Абай дәстүрінің жалғастығын танып, оның қазақ әдебиеті тарихындағы үлкен құбылыс екеніне көз жеткіземіз. Өйткені, XIX ғасырдың II жартысындағы әдебиет әлемінде Абай ендірген өлең өрнегіндегі жаңашылдық өміршең дәстүрге айналды. Абай дәстүрі жайында айтқанда біз сөзді белгілі ғалым Рәбиға Сыздықованың мына бір пікірінен бастап сабақтауды жөн көрдік. "Абайды қазақ көркем сөзі мен әдеби тілінің жаңа кезеңін бастаушы, оларды жаңа сапаға көтеруші, сөз өрнегінің соны үлгілерін ұсынушы деп танығанда, сол жаңалықтардың әрі қарай жалғасуын іздейміз.

Абайды ұлы деп танытып отырған белгі - оның поэтикалық дәстүрінің, рухани қазынасының, көркем тілінің жалғастық тапқандығынан, өзінен кейінгілерге үлгі-эталон болғандығынан көрінеді. Бұл жайында жиі айтылып, көп жазылып келеді". - дейді ол.[1]

Өзіне дейінгі де, өзінен кейінгі де сөз зергерлерінен Абай шоқтығының биік түру себебінің бірегейі - Абайдың қайталанбас суреткерлік қолтаңбасы немесе шығармашылық контекст деген ұғымды айқын көрсетуінде жатыр. Соның бір айғағы ретінде Абайдың қазақ өлеңінің архитектуроникасында (құрылымында) үлкен бір өзекті өзгерістер жасауы: мүлде тын өлшемдер мен өрнектер әкелді, бұрын жоқ шумақ түрлерін ұсынды, шумақ пен шотырдың құрылымын құбылтты. Абай енгізген жаңалықтар (өлең құрылысындағы) сол мезгілдегі түбегейлі де өзекті саналық жаңартудың өзі болып шықты. Әрине, Абай жаңалықтары халық итілігіне қосқан келде көркем әдебиеттің кейінгі келер буынына дәстүрлі үлгі болып саналады. Өз халқына жаңа ой, таныммен келген Абай сияқты ерекше дарын иелері өлең өрнегінде өз ізін, өз соқпағын қалдырса, ол өз жалғасын тауып жатады. Сол сияқты жаңа буын да сол өзіне дейінгі жетістікті шығармашылық жолмен пайдалана отырып, заманы талап еткендей, өз туындысын қалдырып отыруы керек-ті.

"Оз творчествосының әлеуметтік сипаты, идеялық бағыты, бүкіл рухымен ғана емес, көркемдік қырларымен де Абай өзінен кейінгі қазақ поэзиясына қуатты әсерін тигізді". - деп профессор Қ.Жұмалиев атап көрсеткендей, Абайдан кейінгі қазақ әдебиеті Абайдың үлгісінде өсіп, өркендеді. XX ғасырдың бас кезінен бастап, күні бүгінге шейін өлең құрылысы, тілі жөнінде Абайдың әсерінсіз әдебиет тарихының қатарына қосылған қазақ ақынын табу қиын".[2]

Иә, ұлы ақынның көркемдік форма саласындағы жаңалықтарының әсерін азды-көпті көрмеген ақын кемде-кем. Біз бұл мақалада тыңға түрен салғандай Абай үрдісінің жалғасына назар аударуды мақсат тұттық. Мұнда Абайдың әдеби мектебі, өнегелі ортасы, шәкірттері... Біз мұның бәрін нендей мақсатта тарата-тәптіштеді деп ойлайсыз? Біріншіден, Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабайұлы, Ж.Аймауытұлы шығармашылығы нағыз әділет бағасына ие болып, өздерін туғызған халқына қайта оралуына байланысты "Абайдың әдеби мектебі" деп аталатын тақырып та әдебиеттанушыларға басы біріктіріліп, тиянақтап тексеріле қоймаған өзекті өріс, яғни әдеби мектеп өкілдері творчествосындағы саяси-әлеуметтік сарындық жаңаша ойлар мәдениетіндегі маман ғалымдар назарына іліге ме деп үміттендік" [3] деген пікірді қуаттай келіп, ұлы Абайдың атақты "Сегіз аяқ" үлгісімен жазылған А.Байтұрсынұвтың "Жиған-терген" өлеңіне назар аудардық.

Абайдың "Сегіз аяғы" өз кезіндегі өмір шындығын да, одан қалай шығудың жолын да, ел тілегінен туған өз басындағы күйінішін-сүйінішін де кеңінен толғап, дұрыс көрсеткен. Мұның бір жағы-сын, сықак болса, екінші жағы- өсиет, ғибрат болып келеді. Өйткені, өлең жүректің қанымен, арманды ойдың жалынымен жазылған. "Сегіз аяқ" құрылымы жағынан алғанда ырғақ пен ойға құрылған. Мазмұны тұрғысынан қарасак, мұнда таза лирикалық әуеннен гөрі бодандыққа айналған қауым мінін ашына отырып шенеу басым. Ойды сатиралық үгіппен астарлайды.

Ахмет Байтұрсынұвтың Абай шығармашылығымен тақырыптық-идеялық үндестігі бір

секілді. Ол жазған өлеңнің ұлы ақын өлеңімен бас сарыны сабақтас келетінін көру қиынға соқпайды. Мысалы, “Жиған-терген” өлеңінде ел жайын, халық тағдырын ойлап-тебіренуі, сыншылдығы жағынан ұлы ақынмен сарындас, өзектес келетінін аңдатады. Бұл өлеңнің “Сегіз аяқ” өлшемімен бір жағынан Абайға еліктеп, бір жағынан өнер жарысына түсе жазғандығы байқалады.

Бұл өлеңде қазақ қоғамының бірсыпыра көкейкесті мәселелері көтерілген. Елді, ел намысын ойлайтындардың аздығы, бірліктің жоқтығы, ел басшыларының зорлығы, т.б. жайлар туралы ой-тұжырым айтқан. Қоғам қалпы туралы ойлаған ақын:

“Әр жолды ойлап,
Ойыма бойлап,

Ұқтым тайыз, тереңді...”- дейді де, сөз ұғар, көңіл көзі сергек қауым алдында келер келеңсіз көріністер сырын ашады. Ұлы ұстазы Абайша ол: “Салынып дауға, сатылып жауға” қолы жеткен болыстықты аңсау, адамдарды алдап, мал жинап, кәсіп етіп жүрген арамза молдаларды, халық бойындағы енжарлық, бейқамдық мінездерді сынға алады:

“Ұйқышыл жұртты,
Түксиген мұртты
Обыр обып, сорып тұр.
Түн етіп күнін.
Көрсетпей мінін.
Оятқызбай қорып тұр.

Ақын мұнда “Обыр обып, сорып тұр”- деу арқылы халықты экономикалық қысымға, “Оятқызбай қорып тұр” - деген өлең жолдары арқылы Ресейдің отаршыл саясатының ұлттық сананы оятпай, қылт еткен ойды отап отырғандығы, елді рухани қысымға алып тұрғандығын айтады. “Жиған-терген” өлеңінде қазақ халқының басынан өткен қиыншылықтарды ақын кезең-кезеңімен берген:

I-ші кезең:

“Қараймын кейін,
орысқа шейін
Хан бағынты қазақты”.

II-ші кезең:

“Өгіздей өрге,
Өткелсіз жерге
Күнде айлап жеккенге”.

III-ші кезең:

“Салынып дауға,
Сатылып жауға
Болыстықты алысты.”

А.Байтұрсыновқа Ұлы ақынның әсері әрі өлең өрнегі жағынан, әрі мазмұны жағынан зор ықпал еткеніне осы өлеңі-ақ айқын дәлел бола алады. Бұл өлеңдегі айтылмақ ой ұлы Абаймен сарындас, әрі оны ой-пікірімен дамыта түскен. Ойды оятуға, сананы сергітуге, халықтың көкірек көзін ашуға арналған бұл өлеңде Абайдан басталған қазақтың мінез-қалпын суреттеуі әрі қарай дамытылған. Мұндағы әрбір сөз, әр тармағындағы салмақты ойдан үлкен тарихи шындықты байқаймыз. Қос өлеңнің өлшемі де, өрнегі де, арқауы да бір болғандықтан, бұл өлең “Сегіз аяқтың” сынары іспеттес. Мұнда екі ақынның бір-бірінен ауыстырып алған сөз қолданысы жоқ, бірақ ой сарыны, саяси-әлеуметтік шындықтың бет-пердесін түре ашатын бірегей үн бар. Соңғы 7-8 тармақтар Абай сөзіндей нақыл сөз, афоризм болып келеді.

Мәселен:

“Обыр болса камқорын,
Қайнағаны сол сорын”.

Көп соққы көрген, адал ойын өз тұсына ұғындыра алмаған Абай мен Ахмет оянбай жатқан оқырман қауымға қатар қынжылыс білдіреді. Ахмет те дәл Абайша толғап:

“Қымызға қанып,
Қызарып жанып,
Бай ұйықтайды мастықпен.
Шалап ішкен кедей мас,
Мына жұрттың түрі оңбас,”

- деп рухани езілуден қамсыз, бейғам қауымға баға береді.

Өлең соңында Абай жалғыздығын айтып, ащы қорытындыға келсе, Ахмет Байтұрсынов бұл ойды дамыта түсіп, сол дәуірдегі көзі ашық, көкірегі ояу азаматтарға сенеді. Елге қарата, оларды оятқысы, сергіткісі келеді:

“Қанған жоқ па әлі ұйқың,

Ұйықтайтын бар не сиқың”,- деп ашына жар салады. Ғұлама ойшылдың ақындық қуатын жалғастыра түседі.

Осы өлеңде шегелеп айтылған ой Ахмет Байтұрсыновтың бүкіл саналы өмірінде, саяси күресінде, әлеуметтік қызметінде ұзын арқау боп тартылып келе жатқан өзекті программалық мағына алады. Солардың бәрін жинақтап келіп, шерлі көкіректен бүрк еткізіп сыртқа лықсытқан жанартаудың лебіндей бұл өлеңді А.Байтұрсынов поэзиясының тұжырымдалған саяси платформасы деп қабылдауға болады. Ақындық “мен” атынан туған өлеңдердің өзінде сол “меннің” өз басындағы күй-жайын, қайғы-қуанышын, арман-тілегін, екінші-күйінішін жырлау арқылы әлеуметтік мүдде-мұқтаждары айтылады, қазақ халқының тағдыры, бүгінгісі мен ертеңгісі - Ахмет Байтұрсынов поэзиясының өзегі.

Ақынға Абай әсері ішкі мазмұны жағынан ғана емес, өлең түрі жағынан да әсер еткен. Қазақ өлеңінің құрылысындағы Абай жаналықтарының бірі - атакты “Сегіз аяқ” деп атаған 8 тармақты шумақтардан тұратын өлең болса, Абайдан кейін іле-шала сегіз аяққа бармаған ақын кемде-кем. Шәкәрімнен бастап. Сұлтанмахмұт та, Ахмет те, одан кейінгі Ілияс та жан толғанысын поэзия тілімен айтуға келгенде “Сегіз аяққа” жүгінген.. Өйткені “Сегіз аяқтық” композиция ақын толғанысын, көзқарасын, байламын, қысқасы, “жүрек жарасын” жырламаққа келгенде, ең бір қолайлы, сыйымды түр болып шығады. Сегіз аяққа құрылған өлең шумағы тезис және антитезистен тұрады: алдыңғы екі жұпты алты жол тезис, яғни баяндау, соңғы екі жол сол тезистен шығатын түйін, байлам, қорытынды, яғни антитезис. Антитезис Абайда көбінесе сентация (өнеге, нақыл сөз) болып келеді. Міне. Ахмет өзінің “Жиган-терген” атты шығармасын осы үлгіде жазған. Ақын Ахметтің бұл “Сегіз аяғы” да азаматтық ой-пікір толғауы, мазмұны - қазақ қоғамының хал-жайы, идеясы - әлеуметтік мүддені дiттеу. Мұнда Ахмет те Абайша әуелі ақынның сөзінің (еңбекке егіз..) әлеуметтік борышын құр шешенсімей, шындықты жырлау керектігін (Именіп көптен. Сақтық қып еппен. тасалама ойынды) айтып алады да, әрі қарай “Әр жолды ойлап, Ойыма бойлап, Ұқтым тайыз, тереңді”, - деп сол кездегі қазақ жұртының әлеуметтік жай-жапсарын, оның ел билеп отырған “бас адамдары мен ұжмақтың кілтін, алланың мүлкін арендаға алғандай болып, іс істеп жүрген молдаларды”, “қауым үшін қайғы аз” болып жүрген оқығандарын, қымызға мас болып ұйықтаған байын, шалапқа мас боп ұйықтап жатқан кедейін” қалам найзасының өткір ұшына алады. Бірақ, осындай уытты сөзді айтушы да, ұғушы да аз екенін айтып, “Моласындай бақсының, Жалғыз қалдым тап шыным” деп кеткен Абай сияқты Ахмет те “Қыс шінде бірер қаз, келгенменен қайдан жаз?” - деп мұнаяды. Бұл өлеңнің ой тұжырымынан сескенуі септені, ең уытты мына шумақты:

“Қазағым, елім,

Қайқайып белің

Сынуға тұр таянып.

Талауда малың,

Қамауда жаның

Аш көзінді оянып.

Қанған жоқ па әлі ұйқың,

Ұйықтайтын бар не сиқың?” - кезінде патша цензурасы

бастырмай келген еді.

Міне, А.Байтұрсыновтың ақындық азаматтық поэзиясы осындай: үні - әлеуметтік, идеясы - гуманистік-демократтық. Ахмет Байтұрсынов күрескерлігі - анық саяси күрескерлік. Мұны тудырған - сол заманның қатал шындығы. Ақын өзінің саналы әлеуметтік қызметінің туу басынан бастап патша үкіметінің отарлау саясатына, қазақ даласын жайлаған қайырусыз жолсыздықтарға, патша өкімдерінің қатал айуандығы мен солардың аузына қараған жергілікті болыс-билердің опасыз аярлығына, дүниеқоңыз байлардың топас тоңмойындығына, мейірімсіз тасбауырлығына қарсы күресті. Ал саяси күреске жалаң сөз, жадағай үгіт жүрмейді. Оған жұртты еліктіріп, өз соңынан ертемін деген кісі ең алдыменен ол күрестің мақсатын түсіндірер болар. Сондықтан өте күрделі іске басын байлаған ақын өз творчествосын тырнақалды туындыларынан бастап түгелдей осы бағытта өрбітеді.

Қорыта айтқанда, Ахмет Байтұрсынов поэзиясы қазақ өлеңінің реформаторы ұлы Абай мұрасының тікелей жалғасы. Оның түгелдей “Сегіз аяқ” үлгісінде жазған “Жиған-терген” өлеңі осынау даналық Абай туындысының қайта келген тағы бір сыңары іспеттес дәстүрлік жалғасы деп бағалануға лайық.

Ә Д Е Б И Е Т Т Е Р :

1. Сыздықова Р., Абайдың сөз өрнегі. А.1995. 185-бет.
2. Жұмалиев Қ., Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. А.,1960. 356-бет.
3. Сапаралин Б., “Қас қайсы, қаза қайсы, таза қайсы...”, Бес арыс.,А. 1992. 43-бет.

“ФАРХАД-ШЫРЫН” ДАСТАНЫНЫҢ ЖАҢА НҮСҚАСЫ

В статье приведены результаты типологического исследования дастана “Фархад-Шырын” (в казахской версии).

Жеті ғашықтың бірі Шығыс әдебиеті әлемінде өзіндік орны мен тарихы бар “Фархад-Шырын” көне замандардан келе жатқан мұра. Жырдың бастауы ауыз әдебиетінде жатыр. Қазақ ауыз әдебиетінде Фархад пен Шырын жайлы ертеке, аңыз, әпсана түрінде айтылатын мотивтер көп. Бұған бізге белгілі “Шырын-Шекер”, “Тас шебер” сияқты айтылып жүрген ертегілік сюжеттер дәлел бола алады.

“Фархад-Шырын” жырының жырлану тарихына көз жіберсек:

Ә.Фердауси “Хұсырау мен Шырын” атты эпик туынды жазды. Ә.Фердаусиден екі ғасыр кейін әзірбайжан халқының ұлы ақыны Низами Ганжауи жырлаған “Хұсырау мен Шырын” эпосы “Хамса”, яғни бес кітаптың біреуі еді.

Низами Ганжауиден бір ғасыр кейін Хұсрау Дехлеви “Шырын-Хұсырау” атты эпик туынды жазды. XIV ғасырда өмір сүрген ақын Күтб Низами Ганжауидің “Хұсырау мен Шырын” эпикалық туындысын еркін назира түрінде аударған. XV ғасырда хамсашылықпен тәжік ақыны Әбдірахман Жәми мен Орта Азияға танылған белгілі өзбек ақыны Әлішер Науаи “Фархад-Шырын” дастанын жазды.

Парсы-тәжік әдебиетінде XIV ғ. әзірбайжан ақыны Ориф Ардабилидің “Фархаднама” дастанын, екіншісі Хасан Саламидің “Шырын мен Фархад” дастанын жырлағанын айтуға болады.

XIV ғасырда түрік ақыны Ломий “Фархад және Шырын” жырын түрік тілінде қысқаша жырлады. Ұйғыр ақыны Низари /XVII ғ./ жырлаған “Фархад және Шырын” жырынан Науаидің әсерін көруге болады.

“Фархад-Шырын” жайлы Назым Хикмет драма жазды, өзбек ақыны Фазыл Юлдаш жырлаған /1872-1955 жж./ “Шырын-Шекер” жырында халық өңсаналары негіз болды. Бұл халық аузында айтылып жүрген жыр. Канал қазып жатқанда, Шырын өлді деген жалған хабарды әкелген кемпірді Фархад өлтіреді. Шырын мен Фархад үйленеді. Екі ғашықтың үйленуімен жыр аяқталады.

Жырдың аяқталуы халық арманымен астасып жатыр. Халық арманы алалдық пен ізгілік, әділдіктің үстем болуын көксейді. Еңбегімен тер төгіп, өнерімен еленген Фархадтың бақытты болуын қалаған, елім деген ерінің бақытын аңсаған халық мұраты бар. Өзегін жарып шыққан арманы мен аңсаудан туындаған қаһарманның өлімге қия алмайды. Бұл жырдың бір нұсқасы.

“Фархад-Шырын” жырының қазақтардың арасында жырлануына тоқталайық:

Солтүстік Қазақстан мен Жетісу өлкелерін. Сыр бойы мен Ташкент оазисін мекендеген қазақ арасындағы ақындар көп шығыс шайырларының шығармаларына айрықша назар аударып, олардан рухани нәр алып, оны өз халқының арасына кеңінен таратқан. Бұл ретте Бармақ, Оспантай Ораз молда, Мұсабек Байзақов, Мақыш Қалтаев, Кете Жүсіп, Әбдәзім Ахметов, Қарасақал Ерімбет есімдерін құрметпен атай аламыз. Олардың көпшілігі қолдарына домбыра алып, ел-елді аралай жүріп, үлкен той-жиындарда “Жүсіп-Зылиха”, “Ескендір”, “Ләйлі-Мәжнүн”, “Шахнама”, “Шырын қыз”, “Фархад-Шырын” т.б. шығыс дастандарын құмарта жырлаған. Олар бұл туындыларды қазақ халқы арасында таратуда назира үлгісін қолданған. Олардың көпшілігі бұларды қазақ тұрмысына ықшамдап немесе өзгертіңкіреп жырлаған. Сол үшін әр ақында өзіндік өрнек, өзіндік тәсіл мен шеберлік шешім тапқан.

“Фархад пен Шырын” жыры түрлі нұсқада аңыздан аңызға ұласып, жыр дастан күйінде бізге рухани қазына болып жетті. “Фархад-Шырын” жырының қазақша нұсқасы, поэтикалық құрылысы шебер, өз өрнегі бар. Бұл жырдың Әбдәзім Ахметовтен жазып алынған нұсқасы бар [4]. Сарқылмас қазына есебінде жырдың тағы да бір нұсқасы дүниеге келгенін көреміз. Бұл жырдың Науаи жырлаған жырдан анағұрлым қысқа болғанын “Беташар орнына” деген кіріспе бөлімінде айтып өтеді. “Қозы Көрпеш-Баян сұлу” жырында Қозы мен Баянды бір жерге жерлеген деген аңызға ұқсас “Фархад-Шырын” жырында да

Фархад, Шырын, Мехинбану бір жерге жерленеді. Фархадтың інісі Бахрам ағасының қайтыс болғанын естіп, әрмен еліне келген әкесін өлтірген Шеруяны жеңіп, бар байлығын алып, әрмен елінен қуып, оның орнына Мехинбанудың туысын хан етіп сайлайды. Өзі үш ғашықтың мазарына күзетші болып қалады.

Шығыс сюжеттеріне құрылған романдық эпостарының кейіпкерлерінде айтарлықтай өзгешелік бар. Қазақтың дәстүрлі романдық эпостарындағы Қозы, Төлеген, Мамыр, Қалқаман сияқты емес, Ләйлі мен Мәжнүн, Фархад, Шырынды төрт. бес жасынан бастап өнер білімге үйретеді. Олар оқыған, білімді, тас қашайтын, сурет салатын өнер иесі ретінде жырланады. Мысалы:

Ел қайран балаға аң- таң, дүние қайран,
Секілді күн айырылған шұғыласынан.
Атасы бұл сипатты көріп ұлын
Оқытты өнер білім гүламадан
“Білім ал, оқы” деді, тездеп үйрен
Әуелі сабақ білді “әліппеден”.- дейді.

Фархадты оқытқан мұғалімнің өзі дана, данышпан шебер түрінде суреттейді.

Шығыстан еніп, қазақ халқының арасына кең тараған аңыз әңгімелер қазақ тұрмысына жанастырылып, біршама өзгерістермен таралған. Орындаушылар кей ретте өз халқының тұрмысына, тіршілігіне бейімдеп, өңдеп, өзгертіп жеткізеді.

“Фархад-Шырын” дастанында қазақтың қалыптасқан дәстүрлі сюжеттері бар. Перзентсіздіктің зары, бала қуанышы, бесік жыры, Фархадтың жыл сайын емес күн сайын өсуі халық арманынан туындайды. Жастайынан айтқан ғашықтық сөзі, ел мүддесі үшін тауды бұзып, тасты қашап, арық қазып, су шығаруы негізгі сюжет желісі болып табылады. Бұл қазақ халқының арман-тілегі бар мақсатының бір саласы.

Шығыста Фархад пен Шырынның, Ләйлі мен Мәжнүннің, Ескендірдің бірнеше ұлттық варианттары белгілі. Бұлар бір жағынан өзара ұқсастықтан болса, екінші жағынан оларды салыстырып, көркемдік деңгейіне тереңдей түскенінде әрбірінің эстетикалық күшеюі қайталанбас бірегей туындылар екеніне көз жеткіземіз.

Ә Д Е Б И Е Т Т Е Р :

1. Өзбек әдебиеті тарихы. 2 том. (XV ғасырның екінші ярми. Тошкент, Ұзбекистон ССР “Фан нашриети”, 1978. 235-бет).
2. Сейданов Қ. “Қазақ өзбек әдебиеттері достығының тамырлары жайлы бірер сөз.” Ташкент, 1983. 22-бет.
3. Сағтаров Қ. “Қазақтың халық романдық эпосы” Алматы. “Сөзстан”. 1992. 238-бет
4. “Фархад-Шырын” дастанын қолжазба күйінде Әбдәзім Ахметовтен жазып алған ф.ғ.д., профессор Қ.Сағтаров.

С.Ж.ЖОРАБЕКОВ
соискатель

Д.С.ЧУКМАИТОВ
кандидат юридических наук,
доцент

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ОСВОБОЖДЕННЫХ ИЗ МЕСТ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

Мақала бас бостандығынан айырылып, жазасын өтеп шыққандардың жаңа әлеуметтік ортаға бейімделу мәселелеріне арналады. Осы еңбекте автор Қазақстанның бүгінгі жағдайында жазадан босанып шыққандарды әлеуметтік ортаға бейімдеу мен заң тәртібін реттеуді жетілдіру жөнінде тың пікірлер айтады.

Рост преступности в нашей стране в период перехода к рыночным отношениям вызывает особую озабоченность правительства, общественных объединений и граждан, поскольку она ослабляет процессы социально-экономических преобразований, замедляет переход к цивилизованным рыночным отношениям в обществе. В этой связи основополагающей и актуальной задачей государственных органов, всех заинтересованных ведомств и общественных формирований является выработка наиболее эффективных мер, способных обеспечить решительную борьбу с преступностью, предупредить развитие негативных тенденции ей способствующих, а также устранить порождающие их причины.

Необходимым условием дальнейшей работы по предупреждению преступности, в том числе рецидивной, на современном этапе является всестороннее исследование проблем преступности и выработка на этой основе рекомендаций и механизмов по ее предупреждению и их практической реализации.

В системе мер, способствующих решению этих задач, по нашему мнению, значительная роль отводится социальной адаптации лиц, отбывших наказания, в виде лишения свободы, особенно длительные сроки. Это подтверждается правовой статистикой, согласно которой ранее судимыми совершаются каждое пятое преступление, при этом треть рецидивистов совершают новое преступление в первой же год после освобождения [1-3].

На протяжении ряда лет проводимые научные исследования медиков, психиатров, социологов и юристов показывают, что при длительной изоляции от общества у значительной части лиц, совершивших преступления, происходит психологическое, нравственное, правовое отчуждение от социально полезных связей, выявляются психофизиологические и социально-психологические аномалии [4-8].

Все эти процессы усугубляются нынешним положением, сложившимся в пенитенциарных учреждениях, так как изменения, происходящие в экономической и общественно-политической жизни государства, самым непосредственным образом отразились на положении уголовно-исполнительной системы.

В настоящее время в пенитенциарных учреждениях Казахстана содержится более 74 тыс. человек [9], что составляет около 448 осужденных на 100000 населения [10]. Этот показатель существенно выше, чем в странах Западной и Восточной Европы, а среди республик бывшего Союза мы занимаем "почетное" после России второе место [11]. Это стало серьезной проблемой для размещения и занятости осужденных. Все без исключения учреждения работают в условиях значительного переполнения, нормы жилой площади на одного осужденного, предусмотренные действующим законодательством, не выдерживаются. Для того, чтобы разгрузить пенитенциарную систему, создать для указанного количества осужденных нормальные жилищные условия, количество пенитенциарных учреждений необходимо увеличить в три раза. Но на это у государство в настоящее время нет средств [12].

Крайне неудовлетворительно осуществляется текущее финансирование уголовно-исполнительной системы. В 1995 году вместо плановой потребности в бюджетных ассигнованиях в размере 3,6 млрд. тенге, фактически было выделено 1,8 млрд. тенге, в 1996 году вместе запланированных 4,5 млрд. тенге, фактически было получено 1,93 млрд. тенге.

Этих средств было недостаточно даже для организации нормального питания осужденных. Деньги на медикаменты и приобретение вещевого имущества практически из бюджета не выделялись. В то же время экономический кризис привлек к исчезновению традиционных рынков, производимых в пенитенциарных учреждениях товаров, лишив их важнейшего источника дохода. Из всей номенклатуры продукции, выпускаемой ранее предприятиями уголовно-исполнительной системы, около 40 % оказались невостребованными на рынке, более 30% представляют неконкурентноспособные изделия. В настоящее время заняты полезным трудом лишь 27 % [13].

Вследствие значительного ухудшения условий содержания, переполненности, плохого коммунально-бытового обеспечения, нехватки медицинской техники и лекарств во всех пенитенциарных учреждениях республики отмечается значительный рост заболеваемости спецконтингента туберкулезом, чесоткой и педикулезом. В 1995 году число осужденных больных туберкулезом активной формы достигло 9 тысяч человек, в 1996 году из 16 тысяч больных туберкулезом, 12 тысяч болели активной формой. Смертность от туберкулеза в пенитенциарных учреждениях превышает смертность от туберкулеза населения республики в 6 раз. Из-за недостатка средств в местных бюджетах в ряде учреждений закрываются общеобразовательные школы и профессионально-технические училища. В результате нарушаются конституционные права осужденных.

Все это отрицательно влияет на процесс перевоспитания осужденных, приводит к озлоблению и увеличивает степень криминогенной направленности спецконтингента из-за неверия в способность государственных структур обеспечить минимальные стандартные правила обращения с заключенными. приняты I Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, состоявшимся в Женеве в 1995 году и одобренные Экономическим и социальным Советом в 1957 году, отражающие те минимальные условия, которые ООН считает приемлимыми в обращении с осужденными.

Как показали исследования, проведенные автором в пенитенциарных учреждениях Южно-Казахстанской области, из 297 освобожденных, отбывших длительные сроки лишения свободы, только у 8,2% к моменту освобождения сохранилась семья, 84% при освобождении на лицевом счете имели сумму менее 200 тенге, 42,5% на момент освобождения являлись злостными нарушителями режима, 6,1% отбывали наказание за преступление, совершенных местах лишения свободы, 25,9% не признавали себя виновными в содеянном, 51,4% были освобождены по отбытии срока наказания, т.е. пробыли в местах лишения свободы от 5 до 10 лет. А ежегодно из мест лишения свободы освобождаются десятки тысяч человек, озлобленных пребыванием в таких условиях, психически и морально надломленных, отвыкших от свободы, нередко без средств к существованию.

В условиях спада промышленного производства, сокращения рабочих мест, роста цен лица, освобожденные из пенитенциарных учреждений, не могут найти работу, жилье, даже средств на пропитание. Никто ведь не ждет их с распростертыми объятиями. Когда вокруг полно законопослушных безработных, многие ли возьмут на работу человека с уголовным прошлым, при том, что многие предприятия или принадлежат частным предпринимателям, иностранным фирмам, или простаивают? Более того, как показывают проведенные исследования, немало освобожденных попадают под влияние различных антиобщественных групп и начинают руководствоваться их неформальными нормами [9]. Такое положение дестабилизирует процесс адаптации освобожденных и нередко толкает их на совершение нового преступления. Система же реабилитации - переходные дома, базовые предприятия, спецподразделения органов внутренних дел, занимающиеся адаптацией бывших осужденных, перестала существовать в начале девяностых.

Все вышеизложенное убедительно показывает, что в настоящее время, остро стоит вопрос о совершенствовании правового регулирования и организации процесса социальной адаптации освобожденных из мест лишения свободы. По нашему мнению работа в этом направлении должна осуществляться по двум направлениям: совершенствование правового регулирования процесса социальной адаптации освобожденных из мест лишения свободы и создание центров социальной адаптации на местах.

Необходимо заметить, что до настоящего времени действующее законодательство не знает норм, которые бы подробным образом регламентировали процесс осуществления социальной адаптации освобожденных от наказания. В исправительно-трудовом кодексе Республики Казахстан имеется лишь несколько статей, которые в общем плане

рассматривают проблемы трудоустройства освобожденных, установления общественного наблюдения за ними. При этом эти нормы безнадежно устарели. Более того отдельные органы государственной власти практически самоустранились от этой работы.

Так, известно, что правопреемниками исполкомов, на которые законодательством возлагалась обязанность по трудовому и бытовому устройству освобожденных от наказания, стали местные администрации. Действующее же законодательство указанной обязанности на них не возлагает. В проекте уголовно-исполнительного кодекса Республики Казахстан эта проблема также не нашла должного разрешения. В связи с этим, на наш взгляд, целесообразно было бы разработать специальный закон "Об оказании социальной помощи в процессе адаптации лицам, освобожденным от наказания". Почему законопроект должен получить это наименование, а не "О социальной адаптации ..."? Процесс социальной адаптации - сложный процесс, который включает в себя не только деятельность государственных и иных органов и организаций, направленных на оказание социального содействия освобожденным из пенитенциарных учреждений, но и психологический процесс, который происходит с освобожденными, когда им приходится осваиваться в новой социальной среде, приспосабливаться к стереотипам, нормам поведения ближайшего окружения. Таким образом, возникает вопрос, какая же область, складывающихся в процессе социальной адаптации освобожденных от наказания, должна быть урегулирована правом?

На наш взгляд, прежде всего должна быть подробным образом урегулирована деятельность государственных и иных органов и организаций, содействующих трудовому и бытовому устройству освобожденных. И эта деятельность должна выступать в форме содействия (помощи) освобожденным от наказания.

В данном законе должны быть определены: компетенция и основные направления деятельности государственных органов, предприятий, учреждений и организаций по обеспечению социальной адаптации; правовое положение лиц, освобожденных от наказания, порядок их трудового и бытового устройства; организация социального контроля за поведением освобожденных в период их социальной адаптации. При этом, следует наделить местные исполнительные органы соответствующими полномочиями направлять освобожденных для трудового устройства на конкретные предприятия с соответствующим предписанием администрации, внести административную ответственность должностных лиц за невыполнение данных предписаний, обеспечив, однако, материальную заинтересованность трудовых коллективов, предприятий в приеме на работу лиц, освобожденных от наказания, путем предоставления определенных льгот.

В предлагаемом законопроекте должен быть предусмотрен специальный раздел о правовом положении лиц, освобожденных от наказания, имея в виду их включение в государственный баланс трудовых ресурсов, зачет времени работы на объектах пенитенциарных учреждений в общий трудовой стаж и др. В законе должны быть определены различные формы социального контроля за поведением указанных лиц в быту и на производстве: административный надзор, патронаж и общественное наблюдение. Причем, должна быть предусмотрена возможность перехода от одной формы к другой в зависимости от позитивного или негативного поведения освобожденных от наказания.

Аналогичные законы имеются в ряде зарубежных стран. Так, в Японии вопросы трудового и бытового устройства освобожденных из мест лишения свободы регламентируются законом "О постпенитенциарной опеке", согласно которому ответственность за оказание реабилитационной помощи несет правительство, в частности, министерство юстиции, в составе которого имеется отдел службы пробации. Законом предусмотрены такие виды реабилитационной помощи, как устройство на работу, лечение, организация досуга, материальная помощь и т.д. Реабилитационная помощь оказывается в течении шести месяцев со дня освобождения из мест лишения свободы [16].

Предлагая создание Закона о социальной помощи освобожденным от наказания, необходимо отметить, что должно существовать определенное соотношение в правовом регулировании процесса социальной адаптации между ним и Уголовно-исполнительным кодексом. В Уголовно-исполнительном кодексе должны быть урегулированы наиболее общие вопросы оказания помощи освобожденным из пенитенциарных учреждений в их трудовом и бытовом устройстве, восстановлении социально-полезных связей, а также предусмотрены основные формы социального контроля за их поведением, т.е. как бы заложен правовой фундамент для оказания содействия освобожденным.

Специальный же закон о социальном содействии освобожденных должен подробным образом регламентировать всю совокупность вопросов, связанных с протеканием процесса социальной адаптации, от деятельности государственных органов до оказания необходимой социальной помощи со стороны общественности и отдельных граждан.

Для оперативного решения всех вопросов, связанных с трудовым и бытовым устройством освобожденных от наказания, восстановления социально полезных связей должны создаваться в нашей республике, как представляется, специальные государственные организации - центры социальной адаптации, куда могут помещаться осужденные на заключительном этапе отбывания наказания или после их освобождения, что также должно регламентироваться вышеуказанным законом.

Деятельность таких центров широко распространена как в странах "дальнего", так и "ближнего" зарубежья[11]. В Англии, как и в ряде других стран, широко используются исправительные учреждения открытого типа, особенно в период подготовки осужденных к условно-досрочному освобождению. В них осужденным разрешается выходить за пределы пенитенциарного учреждения. Устанавливаются и другие послабления режима, преследующие цели подготовки осужденных к постепенному "привыканию" к будущему образу жизни на свободе. Аналогичные "открытые" отделения функционируют при пенитенциарных учреждениях ФРГ, Чехии, Словакии.

В США лица, отбывшие часть срока заключения (как минимум одну треть) и получившие право на условно-досрочное освобождение, чтобы подготовиться к жизни на свободе, направляются в общественные исправительные центры. Находясь в центре, осужденные, с целью наладить нормальную жизнь, еще до полного освобождения самостоятельно подыскивают себе работу, устанавливают контакты с родными и знакомыми. На первом этапе, пока они не устроились на работу, им дважды в день бесплатно выдается в центре пища. Работающие осужденные переходят на собственное содержание. Осужденные работают, как правило, вне центра, сотрудники которого осуществляют периодический контроль за их поведением в течение рабочего дня. Осужденные вправе, с согласия администрации центра, посещать своих родственников и знакомых. Средний срок пребывания в центре - шесть месяцев.

В Швеции, например, созданы центры реабилитации для лиц, освобожденных из мест лишения свободы. В них за небольшую плату бывшие осужденные могут получать жилье и питание до решения вопросов трудового и бытового устройства. Кроме того, местные органы власти на подведомственной территории содержат из своего бюджета ночлежные дома для оказания безотлагательной помощи освобожденным лицам.

Аналогично шведским, реабилитационные центры созданы в настоящее время в Санкт-Петербурге, Бухаре, Самаре, Ярославле и других городах. О необходимости создания центров социальной реабилитации в нашем государстве подчеркивалось в Постановлении Президента Республики Казахстан "О Государственной программе правовой реформы в Республике Казахстан" от 12 февраля 1994 года. Однако это положение осталось нереализованным, хотя в республике накоплен определенный опыт в этом вопросе. В рамках эксперимента, проводимого с 1991 года в пенитенциарных учреждениях Южно-Казахстанской области по дифференциации воспитательного воздействия на осужденных с учетом их личности и степени педагогической запущенности был создан реабилитационный центр при областном управлении внутренних дел.

Реабилитационный центр был создан на базе общежития одного из крупных предприятий города, как самостоятельное структурное подразделение, входящее в систему исправительных учреждений области. Центр содержится за счет доходов от трудового использования осужденных, которые трудоустраивались на промышленных объектах областного центра, УВД и по месту прежней и будущей работы. Контроль и надзор за осужденными осуществлялся непосредственно сотрудниками центра.

В реабилитационный центр направлялись лица их двух пенитенциарных учреждений, твердо вставшие на путь исправления и отбывшие не менее половины назначенного судом срока наказания, которые до осуждения проживали на территории Южно-Казахстанской области. Решение о направлении того или иного осужденного в данный центр принимались коллегиально на совместном заседании руководящих работников пенитенциарных учреждений области и членов наблюдательной комиссии областной администрации.

Указанный эксперимент дал положительные результаты. В учреждениях области улучшилась дисциплина, нарушения на 1000 человек снизились почти полтора раза. В центре социальной адаптации ряд осужденных восстановили утраченные связи с семьями, более 30-женились, 3-восстановились в ВУЗ и техникуме. Показателем и результатом опроса осужденных, проведенный сотрудниками НПО "Психология" Академии наук Республики Казахстан, согласно которого около 90 % опрошенных считают, что создание подобных центров целесообразно и с точки зрения осужденных, и с точки зрения улучшения уголовно-исполнительной системы в целом. Однако, хотя результаты эксперимента и послужили основой для включения отдельных его положений в проект Уголовно-исполнительного кодекса Республики Казахстан, виду того, что он продолжительное время являлся законодательно не закрепленным, эксперимент так и остался экспериментом.

Следует отметить, что решение проблем социальной адаптации освобожденных от наказания невозможно в полной мере усилиями только органов внутренних дел; в этом должно быть заинтересовано общество в целом, государство.

Предположительным вариантом решения вопросов оказания различных видов социальной помощи освобожденным является организация центров социальной адаптации местными органами исполнительной власти, чьей постоянной заботой и должна являться помощь освобожденным. Организация центра под эгидой местных органов власти имеет преимущества, обусловленные наличием властно-распорядительных полномочий в отношении находящихся на их территории хозяйственных организаций, жилищных фондов и т.п., позволяет реально оказывать нуждающимся требуемую помощь. Важным является и то, что освобожденным психологически легче принять помощь от органов власти, чем от сотрудников органов внутренних дел.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Зелинский А.Ф. Рецидив преступлений (Структура, связи, прогнозирование). Харьков, 1980 С. 120-124;
2. Шаров И.В. Предупреждение преступлений среди освобожденных от наказания. (Проблемы социальной адаптации). М., 1974 С.72;
3. Михлин А.С., Потемкина А.Т. Освобождение от наказания: права, обязанности, трудовое и бытовое устройство. Хабаровск, 1989. С.3
4. Антонян Ю.М. Психологические отчуждение личности и преступное поведение (Генезис и профилактика дезадаптивных преступлений). Ереван. 1987.
5. Волошин Н.И., Зелинский А.Ф. Структура преступного поведения рецидивистов. М., 1979.
6. Ивашенко А.П. Индивидуальное криминологическое прогнозирование и профилактика рецидива преступлений. М., 1980.
7. Самовичев Е.Г. Психологические основы исправления и перевоспитания осужденных. М., 1985.
8. Яковлев А.М. Преступность и социальная психология; Социально психологические закономерности противоправного поведения. М. 1971г
9. Роот В. ИТУ: испытание на прочность? // Закон и время. 1996. № 1, С. 75.
10. "Сакшы - на страже", 1996, N 50.
11. "Аргументы и факты Казахстана", 1997, N 5.
12. "Казахстанская правда", 1996, 16 марта.
13. Власов Н. Проблемы и основные пути реформирования уголовно-исполнительной системы в Республике Казахстан. // Вестник Министерства Юстиции Республики Казахстан, 1996, N 2, С. 22-23.
14. Рецидивная преступность: понятие и криминологическая характеристика. Рига. 1983. С. 94.
15. Кафаров Т.М. Проблема рецидива в советском уголовном праве. Баку. 1972. С. 116.
16. Стручков Н.А., Шупилов В.П. Исполнение уголовного наказания в капиталистических странах. М., 1979, С. 73-74
17. Пенитенциарные системы зарубежных стран. Киев. 1993.

John B. Hatch, M.A. (English)

Docent

TEACHING AMERICAN LITERATURE IN A KAZAK CLASSROOM: AN EXPERIENCE IN CURRICULUM DEVELOPMENT

Бұл мақаланың авторы Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті ағылшын филологиясы кафедрасының доценті, АҚШ азаматы, филология ғылымдарының магистрі Джон Хэтч американ әдебиеттері негізінде қазақ студенттеріне арналған жаңа курс жасалғанын, оның қандай мақсаттары, сондай-ақ әдістері бар екендігін, олардың қалай дамытылғанын баяндайды.

In post-Soviet Kazakstan instructors in English have been making do with very outdated teaching materials. My Kazak colleagues were fully aware that their materials were inappropriate, so when I was asked to teach American literature, it was also expected that I develop the instructional materials from scratch. In the present economic crisis in Kazakstan, materials of any kind are scarce, support or financial incentives for the creation of new materials are minimal, so I was the only available resource. My colleagues were using old Soviet textbooks in which the principal characters are Russian, much of the action takes place in Moscow, and Marxist-Leninist ideology is prominent. Such materials are hardly relevant or beneficial to Kazak students from a Turkic heritage struggling to find their place in the modern world.

My students were second year students in a brand new English Department at the Hoja Ahmet Yasawi Kazak-Turkish International University, located in the city of Turkistan in southern Kazakstan. They were mostly Kazaks, only a few Russians. It was to be their first of three semesters studying the literatures of the English-speaking world. I decided to focus the first semester class on American literature. Beside the obvious fact that I as an American am most familiar with the literature of my own country, the literature of the relatively young American nation is far less complex or voluminous than the literature of Great Britain, which goes back at least as far as the early eighth century. American literature seemed to be a more manageable focus for both instructor and students whose English skills were still minimal.

A few multiple-copy sets of classic works of literature adapted for English as a Foreign Language (EFL), e.g. the Longman abridged and simplified version of *The Adventures of Huckleberry Finn*, were available to me and my students. However, to develop a general survey of American literature, I needed to create many more materials: outlines of periods and movements in American literature, my own adaptations and excerpts of classic works, and various comprehension aids and exercises. For this task, my personal laptop computer

proved invaluable; I would not have attempted such an extensive project without it. For source material, I depended primarily on the high-school English textbook *Adventures in American Literature* (1985).

In designing the course I made it a point to try to meet the learning needs of my students. Specifically, I expected the students to meet the following learning objectives:

1. To know key literary movements, themes, and influences in American literature.
2. To become familiar with key writers and some of their major works.
3. To continue to develop one's proficiency in English by reading brief examples in conjunction with each literary period and movement.
4. To learn some of the devices commonly used in literature.
5. To develop an appreciation for English literature as a window through which one can learn about English-speaking cultures, about their history, and about human nature in general.
6. To develop a sense of pleasure in the variety of styles, techniques, and viewpoints encountered in literature.
7. To develop a sense of one's own personal preferences with respect to different authors, styles, and viewpoints.

I also set one additional objective to challenge the best students, viz.:

8. To have the opportunity to do more extensive and challenging reading outside class according to one's own proficiency and motivation; and to be rewarded for these additional efforts.

In the rest of this article I will spell out these objectives in depth, indicating methods and classroom procedures along the way, as follows:

1. To know key literary movements, themes, and influences in American literature.

To achieve objective 1, I broke the course down into seven units based on seven periods of American literature (as defined in the American high school English textbook, *Adventures in American Literature*). For each unit, I created a brief outline of the major features of that period, including:

- major historical events which influenced the literature of that time
- literary movements
- key writers and works which exemplify those trends

In view of the fact that this class met only two 80-minute periods per week for one semester, doing justice to all the periods and movements of American literature was a formidable task. I decided to print up the literary period outlines

to distribute in handout form. Rather than devoting class time to lectures and taking class notes, I let the students borrow the outline handouts and assigned them to copy this information into their notebooks for homework. Time in class could then be spent eliciting this information from the students after they had copied the notes at home (thus reinforcing their acquisition of this knowledge in a way customary for Asian students), discussing key issues and facts from the material, and studying examples of the literature of a given period. Contact time with their instructor was thus devoted to the kinds of tasks in which an instructor could be most helpful: understanding and interpreting the literature.

2. To become aware of key writers and some of their major works.

Important authors and works were presented in the context of the historical events and literary movements which they were a part of. In contrast to the politically slanted textbooks of the Soviet era, the aim of this course was not to evaluate literature from a particular political or religious viewpoint, but rather to inform the students about the major works of literature and what viewpoints they reflect. For example, the Puritans were an influential religious group in early American history, so their literature was analyzed in the context of their religious view of life. By contrast, many modern American authors write from a naturalistic viewpoint, portraying a world in which there is no higher meaning or spiritual purpose to life. Whether religious, existentialist, atheistic, or naturalistic, all were presented as great works of literature which express these different philosophical viewpoints.

3. To continue to develop one's proficiency in English by reading brief examples of American literature throughout the duration of the course.

I constructed this course with the belief that a historical survey of literature will be meaningless to the students unless they have, along the way, the opportunity to read and analyze examples of the periods and authors they are learning about. Therefore, examples of great authors' works were interspersed throughout the course, not saved until the end. The examples were chosen with several criteria in mind:

- Is the example typical of the author's style and viewpoint?
- Does it reflect the author's best work? Is it important?
- Does it reflect the literary trends of its time?
- Does it represent a key theme or archetype of American literature?
- Does the example have universal appeal, so that foreign students will likely find it interesting?
- Is the example reasonably comprehensible to students of EFL (English as a Foreign Language) in their second year of university study?

- Is the example brief? (In many cases I selected only an excerpt from a work in order to meet this criterion.)

Because of the limitations of time and the lack of materials, in many cases an author's greatest or most famous work was not selected. For example, although James Fennimore Cooper's 5 novels known as the *Leatherstocking Tales* are important, I was not able to find a short excerpt from these works which could be easily understood or appreciated by the students. Therefore, I merely informed them about these novels, emphasizing their importance for having created the first "frontier hero" in American literature. Later in the course, at various times I reminded the students that this kind of hero, so popular in American fiction, started with J. F. Cooper's *Leatherstocking Tales*. Where short stories by a great author were available, I generally chose one of these instead of excerpting a novel. For example, although Hawthorne's most famous work is his novel, *The Scarlet Letter*, I chose his short story, "Dr. Heidegger's Experiment", as the example for the students to read. While Hemingway is famous for stories involving courageous action such as hunting wild animals, I chose a story with almost no action -- "A Clean, Well-Lighted Place" -- because I was unable to find a suitably short action story of his among the materials I had available. However, the short story I chose provides an example of the terse dialogue and existential world view for which Hemingway's works are famous.

To deal with the comprehensibility problem, I either used existing EFL-adapted versions of texts or took the liberty to create my own. Due to a lack of former, I mostly had to create my own adapted versions. In these adaptations, I did several things to help make the text more readily comprehensible:

- Created introductions to prepare the students with background knowledge and questions to think about while they read.
- Presented key new vocabulary words (especially sets of related words from new semantic domains) prior to the text.
- Provided definitions of some words in the middle of the text where they occur (in Kazak, English, or sometimes Russian).
- Omitted difficult passages which were not essential to the flow of the story.
- Reworded the text in places to make it either simpler or clearer.
- Created comprehension questions after the story to make sure that the students would work on understanding the story and its key elements.

The materials I created also reflect the movement in Kazakstan toward promoting and using the native Kazak language in academic and public life. Where definitions in the students' own language were useful, I generally chose to use Kazak instead of Russian. When possible, I also included a Russian equivalent for the sake of the few Russian students in my class, and sometimes I

used the Russian word instead of the Kazak equivalent because the Russian word is more commonly known and used by both Russian and Kazak students alike. Overall, however, I used predominantly English and Kazak for defining new vocabulary encountered in the texts.

I tried to always keep the students' English proficiency in mind when adapting literature for them. Earlier in the semester, I provided more word definitions to help them understand the texts and gave them simpler, shorter selections to read. (The additional readings, however, were at a more challenging level and less simplified, e.g. Poe's "Masque of the Red Death" and Hawthorne's "Dr. Heidegger's Experiment." For information on the use of additional readings, see Objective 8 below.) As the semester progressed and I felt more confident about the students' ability to manage the reading, I gave them longer texts and provided fewer definitions.

4. To learn some of the common devices used in literature.

The time constraints and the historical survey approach I chose forced me to emphasize broad literary movements, the key contributions of great authors, and the content of their works rather than the elements of fiction and poetry. Some attention was given to imagery, to allegory and symbol, to figures of speech (such as simile and metaphor), to irony, and to devices such as rhyme, meter, alliteration, parallelism, onomatopoeia. These were always introduced in the context of an example of literature which was being presented to the students; the focus was on helping the students to better analyze and appreciate the character of the piece of literature they were reading.

5. To develop an appreciation for English literature as a window through which one can learn about English-speaking cultures, about their history, and about human nature in general.

In many ways, I designed this course as a "window into the American soul." The people of Kazakstan are curious about what America and her people are really like (compared to what they were told during Soviet times). I tried to use this natural cultural curiosity as a means to interest the students in the literature of America. The broader aim in doing so was to encourage them to view literature in the English language as a means to learn about the larger world from which they have been isolated.

In short, I wanted my students to get a sense of the distinct character of Americans -- both their strengths and weaknesses, their successes and their failures as a people. Among these distinctives are: the American love of freedom, the ideals of democracy, the dream of private ownership and unlimited opportunity, the "rags to riches" myth, the urge to move to new frontiers, the experience of immigration, the mixing of ethnic groups, and the resulting conflicts and problems between ethnic groups. This course reveals the contrast between the American ideals of freedom and equality (expressed in the Declaration of Independence) and the realities of slavery, injustices toward the

Indians, and ongoing prejudice. While these are American problems, the reading selections used in this course reveal many universal themes and deal with problems of interest to all nations and cultures.

6. To develop a sense of pleasure in the variety of styles, techniques, and viewpoints encountered in literature.

Literature should be enjoyed, not just analyzed. I attempted to make the selections brief, varied, and appealing, so that the maximum number of students might find something they enjoy. The stories included both fiction and non-fiction, and quite a few examples of poetry and some persuasive literature were included.

7. To develop a sense of one's own personal preference with respect to different authors, styles, and viewpoints.

I encouraged the students to approach literature as a matter of taste as well as historical importance. For this reason, after reading and discussing a particular selection, I often would ask them questions such as these:

- "Did you like this story / poem?" "Do you find it interesting?"
- "All who disliked the story, raise your hands."
- "All who liked the story, raise your hands."
- "Can you tell me why you liked / disliked this story?"
- "What was it that you liked / disliked?"
- "Do you prefer the free verse used in this poem by Whitman, or the traditional form of rhyme and meter in the poetry we read by Longfellow?"
- "Who prefers the ornate style used by Edgar Allan Poe? Who prefers Hemingway's simple, straightforward style instead?"

Through questions such as these, I encouraged students to make literature their own, i.e. to recognize their own tastes, and to develop an interest in reading the literature of particular authors, periods, or styles which suit those tastes. I found that some of the students were able to articulate very well what they did or didn't like and why. They were beginning to develop their own tastes in English literature.

8. To provide students with the opportunity to do more extensive a challenging reading outside class according to their own proficiency a motivation; and to reward them for these additional efforts.

Because students' proficiency and motivation can vary widely, and because reading literature in a foreign language is so challenging, I based evaluation not only on a student's mastery of factual knowledge about literature but also on his or her degree of involvement in actual reading and comprehension of selections from literature. I wanted to make the course easy to pass for those with lesser ability and motivation, but challenging for those who wanted to achieve higher levels of knowledge. I accomplished this by creating additional reading assignments which a student had to fulfill in order to achieve a higher grade. These assignments included both written comprehension questions and out-of-class meetings for oral discussion. Through the combination of these two means, I could tell whether a student had truly read and understood the additional assignment or not.

So that the students would understand this grading system, I created a handout to show them at the beginning of the semester. The handout delineated the different requirements for a passing mark (3), a good mark (4), or an excellent mark (5). The handout I gave to the students included the basic work required of all students as well as the requirements for higher grades. For the sake of clarity, below I have indicated only the distinguishing requirements for different marks:

- To earn a passing mark (3):

Tests: Average 70% or better on tests and quizzes given during the semester

- To earn a good mark (4):

Tests: Average 80% or better on tests and quizzes given during the semester

Additional reading: During each block, read one additional piece of literature suggested by the teacher and then show that you have read and understood the work by answering written comprehension questions and/or participating in an oral discussion, as assigned by the teacher. (3 additional readings during the semester)

- To earn an excellent mark (5):

Tests: Average 90% or better on tests and quizzes given during the semester.

Additional reading: During each of the first two blocks, read two additional pieces of literature suggested by the teacher; and during the third block, read the entire novel, *Hombre*, a story about the American West. Show that you have read and understood each of these works by answering written comprehension questions and/or participating in an oral discussion, as assigned by the teacher. (5 additional readings during the semester)

It was the student's own responsibility to decide what mark he or she wanted to work for and to complete the additional reading assignments on time. I tried to encourage them to really make their own choice about how hard they wanted to work. As the semester progressed, I would inform them when an additional

reading assignment was available; however, to avoid peer pressure, I did not ask them to raise their hands if they wanted the assignment. Rather, I told them to come see me after class and get the assignment if they were interested in doing it. I did not want unmotivated students taking the assignment merely to avoid shame, and then copying the answers from other students. In fact, I told them, "If two students' answers are identical, I will not give them credit for doing the assignment. You must read and think about the story yourself." As a result, most of the students did do their own work, and did it quite well. When we met together for out-of-class discussion sessions, the students who attended were generally very participative, were able to express their own knowledge and interpretations of the stories, and seemed to genuinely enjoy the discussions.

One of my goals was to give all the students the opportunity to read an entire novel by the time the semester was completed. For many of the students, this would need to be a simplified version. I chose Longman's simplified edition of *The Adventures of Huckleberry Finn*. All of my students voluntarily read this simplified novel.

In addition, I wanted the more capable and motivated students to have the opportunity to read an entire novel in unabridged form. Dupuy, Tse, and Cook (1996) note that EFL reading research supports the use of authentic texts; in their own classrooms they have found that students prefer original texts over simplified versions, which "[do] not bring the same boost in confidence as finishing a book written for native speakers" (p. 11). They also suggest using popular novels. For this reason, I chose the short (190-page), action-packed western novel, *Hombre*, by Elmore Leonard (1961). To make the assignment manageable and to aid students' comprehension and appreciation of the book, I created five handouts, one for each of the five chapters in the book. Since a block contained five weeks, I assigned one chapter per week to those students who chose to read this novel. At the beginning of each week, I gave them the handout for the next chapter, which contained both page-by-page vocabulary aids (particularly for words pertaining to the landscape and lifestyle of the American Southwest) and comprehension questions. The first week I gave them additional background information and pre-reading questions to prepare them schematically for the story. After the third chapter, I showed these students the movie version of the novel to help confirm their understanding and enhance their enjoyment of the story; however, I did not show them the very end of the movie, so that they would want to read the rest of the story to find out what happened! Through all these means, the students got quite involved in reading the story and seemed to enjoy it. Out of a class of 16, seven students chose to do the assignment and completed it, and several of them demonstrated great promise of being able to understand and interpret classic literature in the English language.

Conclusion

In post-Soviet Kazakstan, there is a great need to introduce or create materials that will educate the new generation of students to understand the modern world and help their people interact effectively with that world as an independent

nation. Certainly this is true for those studying the languages and literature of other nations. The new materials need to open the students' eyes to the unique forces, dreams, problems, and worldviews that shape other nations. At the same time, such materials can help them to reflect on both the contrasting factors that shape their own nation and the universals that bind all nations together. The literature of other nations should be presented in such a way as to foster each student's proficiency in the foreign language, ability to think through and evaluate other world views and lifestyles, and personal tastes and interests in world literature.

My experience in creating a course in American literature for EFL students in Kazakstan demonstrates that this is both a challenging and a worthwhile task. Above all, it is a task which demands much time and care. In this current era of cutbacks on numbers of teachers, frequent changes of policy, decreased salaries, and increased course loads on university teachers in Kazakstan, it is hoped that Kazakstan's leaders in the domain of higher education will have the vision and courage to promote the development or adoption of new materials by allocating adequate resources and allowing heads of foreign language departments adequate time to pursue these worthy aims. Kazakstan's future will be the beneficiary.

REFERENCES

- Dupuy, B., Tse, Lucy, & Cook, T. (1996). Bringing books into the classroom: First steps in turning college-level ESL students into readers. *TESOL Journal*, 5 (4), 10-15.

С. ТІЛЕУОВА

педагогика ғылымдарының кандидаты

А.МАЛДЫБАЕВА

ізденуші

ЗЕЙІНДІЛІК - ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІКТІҢ НЕГІЗІ

Рассмотрены пути, а также приемы, используемые преподавателем для сосредоточения внимания и поддержки его в течение занятия.

Студенттердің оқу-таным әрекетін жандырудың негізгі шарты - олардың зейіндерін жұмылдыра отырып, меңгеру болып табылады.

Жалпы, зейін деп адам санасының белгілі бір объектіге бағытталуын және шоғырлануын айтады.

Пайда болу тәсіліне және ерекшелігіне қарай зейіннің үш түрін ажыратуға болады: ырықты, ырықсыз және үйреншікті зейін.

Ырықты зейін адамның белгілі мақсатпен саналы түрде күш, жігер жұмсап, керекті объектіге назарын аударуда пайда болады. Зейіннің бұл түрі тек адамға ғана тән. Адамда ырықты зейін болмаса, ол мақсатына жете алмас еді және өз іс-әрекетінде сәтсіздікке ұшырар еді. Ырықты зейіннің нәтижелі болуы адам мақсатының айқын болуына байланысты.

Ырықсыз зейін деп адам мақсат қоймай-ақ әсер еткен затқа, құбылысқа назар аударуын айтады.

Ырықсыз зейіннің пайда болуына әсер ететін факторлар көп, олар (күшті әсер еткен тітіркендіргіш: әсер етуші тітіркендіргіштердің бір-біріне қайшы келуі; өзіміз көріп жүрген заттар мен құбылыстардың дағдыдан тыс өзгеруі; адамның ішкі сезімі, түсінігі, сыртқы тітіркендіргіштердің организмнің ішкі талантарына сай келуі т.б.)

Ал, үйреншікті зейін қызығу, ынта негізінде пайда болады, бірақ ол затқа қызығушылық емес, жеке адамның бағыт - бағдарының көрініс беруі.

Үйреніп, жаттығып болған соң, кемелденген іс-әрекет дағдыға айналғанда ғана ырықты зейін үйреншікті зейінге айналады. Үйреншікті зейін кезінде іс-әрекет қажеттілік ретінде көңілден орын алып, ал іс-нәтижесі жеке адам үшін маңызды болады.

Оқу процесінде зейіннің осы үш түрі де көрініс береді.

Оқыту процесінде зейіннің алатын орнын сипаттай келе, оның негізгі функцияларына тоқталған жөн:

1. Зейіннің болуы - оқу материалын саналы түрде меңгерудің алғы шарты.

2. Зейіннің болуы - оқу-таным әрекетінің табысты және жемісті болуының негізгі шарты.

3. Зейіннің болуы немесе болмауы - оқытушы әрекетінің тиімді көрсеткіші.

Оқыту процесінде студенттердің зейінін шоғырландыруда қандай әдіс-тәсілдерді қолдана отырып меңгеруге болатынын қарастырып көрейік.

Зейінді бір нәрсеге бағыттауда және шоғырландыруда оған әсер ететін факторларды ескеру қажет. Бұл жерде сабаққа деген санитарлық-гигиеналық талаптар қойылуы тиіс (оқу кабинеттерінің жабықталуы, қажетті оқу мебельдерінің болуы, адамға әсер ететін даңғыр шулардың болмауы, сабақ кестесінің орынды, ұғымды болуы т.б.)

Осы талаптармен қатар оқытушы қолайлы психологиялық атмосфераны тудыра білуі тиіс. Көрсетілген жағдайлардың бәрі жұмыс қабілеттілігін көтеріп, қажығандықты тежейді. Қажығандық - адам зейінінің негізгі жауы. Оқытушы сабақ барысында студенттердің қажу деңгейін бақылап отырғаны жөн.

Қажу процесі екі фазадан тұрады: қозғалыс мазасыздығы (абыржушылық) жән тежелу фазасы. Егер де студент өз ойын, зейінін басқа жаққа бөле бергін болса, қажетсіз іс әрекетпен айналыса бастаса, тынышсыздана берсе - бұл қажудың бірінші фазасы басталд деуге болады. Енжарлық, солғындық, ұмытшақтық, талғаусыздық - бұл тежелу фазасы сипаттайды.

Мүмкіншілігінше, қажығандықты екінші фазаға дейін жеткізбей, оның дамуын бірінші фазада қысқа мерзімді үзіліс қолдана отырып тоқтатқан жөн (қызықты сұрақтар қою, әзіл-қалжыңды қолдану, іс-әрекеттерді алмастыру).

Оқу іс-әрекет процесінде қажудың себебі неде?

Ең алдымен, жұмыс орнының қолайсыздығы (қапырықтық, тарлық, суықтық) - бұлар көңіл-күйді нашарлатып, жұмыс қабілеттілігін түсіріп, зейінсіздікті тудырады.

Студенттерді сонымен қатар, бір қалыпты, ұзақ мерзімді, тиімсіз жұмыстар және оқытушының бір сазды, ерекше қатты немесе өте жәй дауыстары да қажытады.

Физиологиялық зерттеулерге сүйенсек, оқу процесіндегі қажушылық пен зейіннің әлсіреуінің 90 проценті энергияның жетіспеушілігінен емес, керісінше оның молдығынан болады. Студенттер қызықты, маңызды, ынталы сабақтардан көрі, зеріктіретін сабақтарда тез шаршайды. Сондықтан да оқытушы сабақ барысында сөз-сөйлемнің ырғағын тиімді қолдана білуі жөн (екпін, пауза).

Оқытудың түрлі әдістерін алмастыру, сабақ барысында эксперименттер орындау, проблемалық сұрақтар қою, проблемалық қызықты жағдайлар тудыру - міне осының бәрі студенттердің сезіміне әсер ете отырып, олардың зейінін белсендіреді.

Оқу процесінде кездесетін зейіннің кейбір ерекшеліктерін ескерген жөн. Ол ерекшеліктерге жататындар:

- Зейіннің тұрақтылығы - оның бір объектіге ұзақ уақыт сақталуын көрсетеді. Осы ерекшелікке байланысты тұрақты және тұрақсыз зейінді ажыратуға болады. Зейіннің тұрақты болуына келесі факторлар әсер етеді: студенттердің оқу материалына немесе оқу- таным әрекетіне қызығуы, оқудың табысты, жемісті болуы, түсіндірменің қонымдылығы мен маңыздылығы, оқу материалын қызықты түрде баяндау, оқыту процестерінде түрлі әдіс-тәсілдерді қолдану, санитарлық-гигиеналық нормаларды сақтау.

Сонымен қатар, тағы да мынадай психологиялық жағдайды ескерген жөн: студенттердің зейінін құштарландыруда сабақ процесінде оқытушының өзінің зейінінің тұрақтылығы мен шоғырлануы үлкен роль атқарады.

Ұмытшақ, жинақсыз, зейінсіз оқытушыға арнайы әдістерді қолдана отырып, студенттердің зейінін қамтамасыз ету өте қиын (мәселен, жиі-жиі студенттерді зейінді болуға шақыру, дауыс көтеру, байбалам салу т.б.). Бұндай оқытуда ырықсыз зейіннің болуы мүмкін де емес. Сондықтан да сабақ барысында оқытушы тек студенттердің ғана емес, өзінің де психологиялық жағдайын қадағалауы тиіс.

Зейіннің көлемі - бір уақыт ішінде қамтитын объектілер саны.

"Зейіннің көлемі" атты ұғым салыстырмалы түсінікті береді. Мәселен, транзистордың не екенін білмейтін жеке адам, оның схемалық құрылысын төрт объекті ретінде ғана елестетеді, ал, радиобөліктер мәселесімен терең айналысатын адам транзисторды бір тұтас объект ретінде қабылдайды. Жеке адамның танымы қандай да болмасын білімнің бір саласында неғұрлым тереңірек болса, соғұрлым зейіннің объектісі көп буынды және маңызды болады. Зейіннің осы ерекшелігі оқыту процесінде ескерілуі қажет. Оқу материалын қабылдауда зейіннің көлемінің дара ерекшелігіне назар аударған жөн. Мәселен, оқытушы қандай да болмасын тақырыпты түсіндіргенде, әдеби образды немесе тарихи жағдайды анализдегенде, студенттердің зейіні тек осы түсіндірілген ұғымдарға бағытталады деп ойлайды. Көп жағдайларда, оқытушыны тыңдай отырып, студенттер өздерінің зейіндерін негізсіз, маңызсыз объектілерге аударады. Бұл жағдай түсінбеушілікке, ал соның нәтижесінде зейіннің бұзылуына әкеледі.

Сондықтан, жаңа материалды түсіндірерде, өз бетінше жұмыс орындарында зейінді болуға нұсқау берілуі қажет. Оқу материалын түсіндіргенде бір мезгілде негізгі ұғымдардың саны алтыдан аспауы керек. Негізгі ұғымдардың көп саны зейінділікті басып тастайды.

Зейіннің аударылуы деп бір объектіден екінші объектіге назарымызды көшіруді айтады. Сезім органдарының кейбіреулерінің болдыру кезеңінде, зейін аударылу механизмі автоматты түрде істен шығады да, зейіннің ауытқуы пайда болады.

Зейінді тез арада аудару білу бірқатар мамандықтар үшін, әсіресе ұстаздар үшін өте қажет. Әсіресе теориялық және практикалық есептерді шығаруда зейіннің аударылуы жақсы көрініс береді. Бастапқы кезеңде студенттің зейіні белгісіз нәрсеге бағытталады. Кейін белгілі нәрсе мен белгісіздің ара-қатынасын анализдегенде, зейін бірнеше рет бір объектіден екінші объектіге аударыла бастайды. Неғұрлым зейіннің аударылуы жылдам, шапшаң болса, соғұрлым есептің шешілуі де тез табылады.

Студенттерді қандай да болмасын есептерді, ситуацияларды, жағдайларды тез шешуге үйретеді, оқытушы әрдайым зейінді аудару ептілігін қалыптастыра білу қажет.

Қорытындылай келе, мына жағдайларды ескерген жөн:

Студенттер қандай да болмасын іс-әрекеттің мақсатын жете түсіне білсе ғана, ырықты зейін белсенді түрде көрініс бере алады. Сондықтан да сабақтың әр кезеңінде іс-әрекеттің мақсаты нақты қойылуы тиіс (жауап алу, түсіндіру, өз бетінше жұмыс, т.б.) Ырықсыз зейіннің негізін тандану эмоциялары кұрайды. Студенттердің зейінін арттыру үшін оқыту процесінде проблемалы, жұмбақты, парадоксальды жағдайларды кенінен қолданған жөн (проблемалық ситуациялары бар өз бетінше жұмыстарды ұйымдастыру, жұмбақтың өзгешелігі бар тәжірибелер өткізу, дидактикалық ойындарды ұйымдастыру, түрлі көзқарастарды салыстыру, т.б.)

Сабақтарды жаңа әсерлермен байланыстыра отырып өткізу мүқият дайындықты және педагогикалық шеберлікті талап етеді.

Зейін - қандай да болмасын еңбек іс-әрекетінің негізі болып саналады, сондықтан да оны тек пайдаланып қана қоймай, үнемі тәрбиелеуіміз де қажет.

У.Р. РАХМЕТ
кандидат педагогических наук,
доцент

УЧЕТ И КОНТРОЛЬ ЗНАНИЯ СТУДЕНТОВ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Мақалада оқу процесінде студенттердің білімін тексеру мен бақылаудың теориялық және практикалық мәселелері қарастырылады. Жоғары оқу орындарындағы студенттердің оқу танымдық қызметін бақылау мен есепке алудың көп жылғы тәжірибелері сөзге негіз болып, оның тиімді формалары мен әдістері жан-жақты талқыланады.

Проблема учета и контроля знаний студентов стояла перед наукой педагогикой высшей школы на всем протяжении ее развития:

Повышение требований к качеству подготовки специалистов в нашей Республике в силу сложившейся ситуации обуславливает соответствующее повышение роли вузовской системы контроля знаний студентов, ибо контроль является необходимым условием для эффективного управления учебно-воспитательным процессом в вузе.

Разработка педагогических основ учета и контроля знаний студентов в процессе учебно-педагогической деятельности постоянно привлекала внимание многих ученых и педагогов. Различные ее аспекты применительно к условиям общеобразовательной школы рассматривались российскими учеными, такими как П.Я.Гальперин, Ю.К. Бабанский, С.П. Баранов, М.И. Зарецкий и др. А отдельные вопросы учета и контроля знаний применительно к высшей школе были рассмотрены С.И. Архангельским, Н.В.Кузьминой, В.П.Беспалько, В.И. Загвязинским, Е.Ф. Талызиной, И.И.Тихоновым, С.О. Зиновьевым, П.М. Гапоновым и др.

В педагогической теории и практике выделяется два вида проверок усвоения-отборочные /вступительный экзамен, олимпиады и т.д./ и учебные /переводные экзамены, контрольные работы, зачеты, опросы и т.д. / [1]. В условиях вузовского учебного процесса проверка знаний, умений и навыков обучаемых проводится на самых различных уровнях, охватывает разные периоды обучения и имеет разные цели. Эти цели формируются как получение информации о начальном состоянии знаний обучаемых, о процессе усвоения знаний и об итоге процесса обучения. В связи с этим выделяются следующие типы проверок: **предварительная** [2], **текущая**, **периодическая** и **итоговая**. Л.Г. Молибог и И.И. Тихонов периодическую проверку заменяют термином **рубежный контроль** [3], а Л.Т. Турбович и С.И. Кисельгоф называют ее локальной [1]. В некоторых работах / С.И. Архангельский и др./ рассматривается **заключительная проверка** [4].

Проведенный нами анализ показывает, что вот уже на протяжении многих лет в практику работы многих вузов нашей республики внедрены следующие виды, формы и методы учета и контроля учебно-познавательной деятельности студентов.

1. Форма проверки: фронтальная, групповая и индивидуальная;

2. Виды проверки: текущая, периодическая и итоговая;

3. Методы учета и контроля знаний студентов: текущие наблюдения, устные, письменные, графические, комплексные, технические методы проверки.

К устным методам относятся проверочные беседы, анализ выступления студента на семинарских и практических занятиях, объяснение им выполненного задания, устный отчет об итогах практики, коллоквиумы по главам, разделам изучаемой дисциплины.

К письменным методам относятся письменные и контрольные работы студентов - сочинения, доклады, рефераты, курсовые и дипломные работы.

К графическим методам относятся чертежи, рисунки, таблицы, курсовые работы /графические/, дипломные работы /графические/.

К техническим методам учета относятся контролирующие машины, технические приспособления.

Комплексные методы - это учет работ в мастерских, на производстве, в поле, в клинике, во время учебной, производственной и педагогической практики, лабораторных работ.

Учебный процесс весьма многогранен, а путь формирования специалиста через обучения и научную деятельность исключительно динамичен и сложен. Поэтому для обеспечения направленного руководства за формированием молодого специалиста и его

научно-профессиональной подготовкой чрезвычайно важно видеть и анализировать повседневные результаты учебно-познавательной деятельности студентов, находить и поддерживать все ценные в их работе, предупреждать отставание. Эффективное педагогическое руководство деятельностью студентов без обратной связи, т.к. без постоянной информации об усвоении знаний, о формировании убеждений, выработке навыков и умений, по существу, невозможно.

Проверка знаний в высшей школе является составным элементом учебного процесса, средством установления прямой и обратной связи между преподавателем и студентами. Обратная связь широко устанавливается в текущей работе со студентами на семинарских и практических занятиях, в лабораториях и на консультациях, на педагогической практике и коллоквиумах, при проверке курсовых и контрольных работ.

Текущий учет не является официальным, его результаты не фиксируются в соответствующей документации. Однако, данные текущего учета используются педагогами для выведения зачета в конце семестра, а иногда и на экзамене. Порой сразу без дополнительного опроса преподаватель аттестует студента за семестр на основании данных текущего учета. Такая практика резко повышает в глазах студентов роль текущей учебной работы, своевременного изучения литературы, выполнения практических заданий и лабораторных работ.

На этот счет в АГУ им. Абая /проф. Р.Коянбаев/ ведется интересная работа по текущему учету и контролю знаний студентов в учебном процессе. Внедрение новых форм организации изучения дисциплин по блокам на основе циклового графика и учета, и контроля учебно-познавательной деятельности студентов позволило отменить зачетно-экзаменационную сессию. Контроль и учет знаний студентов ведется повседневно с выведением итоговых оценок, которые принимаются за основу экзаменационных оценок. При этом студенту предоставляется право на собеседование по курсу для окончательного выявления уровня усвоенности обязательного минимума содержания обучения. Установлены дифференцированные зачеты по всем читаемым курсам учебного плана. Сам зачет в традиционной форме не устанавливает социальную справедливость уровня сознательного отношения каждого студента к учебному процессу. Такая форма организации учебного процесса повышает роль текущей учебной работы, усиливает эффективность учета и контроля знаний студентов.

Контроль и учет неотделимы от учебного процесса. Все способы учета-традиционные, совершенствующиеся на основе современных технических достижений, и новые, обогащающие арсенал методики учета, составляют единую дидактическую и методическую систему учета знаний и контроля за учебной деятельностью студентов.

В практике отдельные преподаватели контроль и учет рассматривают как организационно-техническое средство, а проверку и оценку знаний скорее как технический, чем педагогический процесс. Однако, это далеко не так. Преподаватель, беседуя со студентами, воспринимая анализ ими интеллектуальной задачи, как бы входит в их внутренний мир, направляет мысли, указывает на ошибки, побуждает к самокритичности. В процессе выявления знаний осуществляется деловой контакт между обучающим и обучаемым, причем преподаватель получает возможность направленно воздействовать на студента, на его сознание и чувства.

Проведенный нами анализ опыта подтверждает, что преподаватель, проверяя знания студентов, особенно в текущей работе, не только устанавливает наличие знания, но и определяет уровень мышления, степень понимания, выявляет путь, по которому идут студенты к знаниям, дает им конкретные рекомендации. Такой подход к выявлению знаний является эффективным средством педагогического управления развитием студента. Данные о знаниях студентов и о характере их познавательной деятельности дают педагогу возможность вносить дидактические и методические коррективы в лекции и другие виды занятий.

Самым сложным, на наш взгляд, является определение учета знаний и умений студентов. Несмотря на то, что существуют учебные программы и другие ориентиры, практически не так легко установить единый подход к оценке знаний. У каждого преподавателя наблюдается свой подход, эти индивидуальные особенности к оценке знаний подчас становятся предметом выбора студентами экзаменатора. Многократные наблюдения показывают, что студенты предпочитают преподавателя-либерала, "требовательного" избегают. Однако, после обстоятельного анализа выяснилось, что у "либерала" яснее и логически мотивированнее требования, он выясняет понимание

проблем, их обоснование, перспективу развития, умение находить правильные выводы. Во втором случае преподаватель концентрирует внимание на второстепенных деталях. Первый экзаменатор проверяет глубину понимания и самостоятельность суждений, развитие мышления, а второго интересует лишь формальный пересказ знаний.

Конечно, при подходе к оценке знаний студентов следует учитывать специфику предмета. В одном из них преобладают описательные и повествовательные материалы (например, история Казахстана, казахский язык и литература), в других господствуют логико-аналитические операции /математика, физика/, в-третьих главное место занимают практические навыки /иностранные языки, технические практикумы/. Ясно, что в определении конкретного критерия оценки знаний с такого рода особенностями предмета нужно считаться. Однако вне зависимости от специфики предмета есть и общие требования к оценке знаний студентов, которыми целесообразно руководствоваться при разработке критериев проверки и оценке знаний по каждому предмету в университете.

В ходе анализа мы их сформулировали так:

1. Определение глубины понимания знаний, их полноту.
2. Выяснение самостоятельности мысли.
3. Выявление и оценка знаний студентами жизни, практики. Знания полноценны, если они являются отражением реальной жизни и направлены не ее улучшение.
4. Выявление степени развития умений и навыков.
5. Учет культуры выражения знаний. Педагогический смысл этого требования состоит в том, что качество знаний и форма их выражения неразрывны. Только грамотной речью /устной и письменной/ можно правильно передать научные знания, только в совершенном чертеже можно выразить научно-технический смысл проекта.

Существенно важной проблемой учета и контроля знаний студентов является определение критериев оценок. За что ставить высший балл или неудовлетворительную оценку - непростая проблема для преподавателя высшего учебного заведения. Безусловно, с годами и накоплением опыта у них вырабатывается интуиция и они овладевают методом оценки знаний и уверенно аттестуют студентов. В то же время в жизни вуза немало случаев, когда даже опытные экзаменаторы дискутировали относительно общих критериев оценки знаний студентов и не могут прийти к единому выводу.

Тем не менее в основе критериев оценок, как известно, есть общепедагогические нормы, выражающие определенный уровень качества знаний и практической подготовленности студента, т.е. единая четырехбалльная система оценок.

Кроме того, на протяжении ряда лет помимо традиционного устного и письменного опроса в вузах используются тесты как одно из средств, помогающих педагогу более быстро и точно проверить те задания, которые можно уложить в тестовые критерии. Тесты, наряду с конкретными результатами деятельности студентов, могут обогатить методику учета знаний, но только при ведущей роли личных впечатлений от общения экзаменатора и студента.

Проведенный нами анализ дает основание считать, что методы учета и контроля знаний студентов с помощью тестирования и стандартизированного машинного контроля являются в основном мерой количественной аттестации студентов. Между тем полная педагогическая аттестация требует глубокого качественного изучения подготовленности студента по проблемам, к примеру методологии, творчества, самостоятельности, мысли и глубины понимания по степени развития умений и навыков, культуру выражения знаний и т.д., что недоступно никакой машинной или тестовой проверке. **Стандартизированный контроль, тестирование и другие средства учета и контроля по нашему мнению, должны вводиться в общую методику учета при необходимости и возможности, дополняя, но не заменяя ее.**

В педагогическом арсенале средств влияния на студентов есть еще и другие приемы, например, оценочные суждения, адресованные студенту или целой группе. Оценочные суждения, конечно, не должны превращаться в морализирование и тем более лишать студента уверенности в своих силах. Они помогают студенту глубже разобраться в вопросе, увидеть свои сильные и слабые стороны и найти наиболее правильный путь для углубления знаний. Важно дать понять студенту о действительных его знаниях, избавить от иллюзий, если он переоценивает себя, внушить веру в собственные силы, если он слишком скромно в оценке своих возможностей.

Большое место в учете и контроле знаний студентов занимают государственные экзамены, подготовка к которым и выступление перед комиссией, проходит обычно при

высоком психическом и интеллектуальном напряжении. Госэкзамен определяет как подготовлен выпускник и сформулировался ли из него специалист. Поэтому по каждой специальности педагогически оправданным является вынесение на государственный экзамен тех наук, которые занимают ведущее место в формировании целостной личности специалиста.

Как известно, помимо государственного экзамена существует иная форма окончательного учета знаний студентов-дипломные работы, проекты. В дипломных проектах решается конкретная производственная задача, а в дипломной работе исследуется и обобщается определенная научная или научно-практическая проблема. Такой контроль педагогически ценен тем, что выпускник имеет возможность получить важный интеллектуально-практический опыт для завершения формирования себя как специалиста.

Таким образом, учет знания и аттестация студентов являются одним из важных средств обучения и воспитания студентов через учебный процесс, средством формирования молодого специалиста.

Однако нужно иметь в виду, что методы и средства учета и аттестации знаний, убеждений, умений и навыков студентов, несмотря на кажущуюся их простоту и доступность, в педагогическом отношении являются довольно сложными, а их воздействие на студентов весьма многоплановым. Обогащение методики и средств учета знаний будет педагогически эффективным только при ведущей роли личного общения преподавателя со студентами.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Турбович Л.Т., Кисельгоф С.И. Проверка и оценка усвоения. - в кн. *Основы вузовской педагогики* /Под ред. Н.В. Кузьминой. - Санкт Петербург, 1992
2. Дмитриева М.С. *Управление учебным процессом в высшей школе.* Новосибирск, 1991.
3. Молибог Л.Г. *Основы программированного контроля знаний в процессе преподавания специальных дисциплин.* - Киев, 1990
4. Архангельский С.И. *Лекции по научной организации учебного процесса в высшей школе.* М., 1986
5. Бурисов У.Р. *Учет и контроль знаний студентов в учебном процессе. В кн: Совершенствование подготовки будущих учителей для начальной школы.* - Алматы, 1995

МЕЖНАУЧНОЕ ОСВЕЩЕНИЕ КОНФЛИКТНОЙ СИТУАЦИИ В ПЕДАГОГИКЕ

Социология, философия, психология және оның салаларындағы келіспеушілікке (конфликтіге) берілген анықтамаларға талдама жасалады. Педагогикаға пайдалы үлес қосатын идеялар келтіріледі. Бұл идеяларды орынды пайдалану оқытушыларға жасөспірімдер арасындағы келіспеушілікті жоғары теориялық дәрежеде қарастыруға мүмкіндік беретіндігі туралы қорытынды айтылады.

Феномен "конфликт" в зависимости от того, в какой сфере науки он рассматривается и каким целям исследования служит отличается широтой спектров определения.

Понятие "конфликт" в энциклопедических и отраслевых словарях определяется как столкновение противоположных интересов, взглядов, стремлений; серьезное разногласие, острый спор, приводящий к борьбе [1].

В социологии труды по конфликтам ближнего зарубежья появились в 20-е годы. В них освещались конфликты в трудовых коллективах и делались попытки поисков правильного их разрешения. Но, с 30-го года исследовательские работы по данной проблеме прекратились и были вновь возобновлены лишь на рубеже 50-х, 60-х годов. В этих исследованиях помимо производственных были рассмотрены межнациональные, международные и семейные конфликты, преступления на их почве. В современных социологических исследованиях особое значение придается снижению конфликтных ситуаций путем повышения толерантности населения. По данным работ Ю.М. Османова лишь 6% опрошенных способны спокойно воспринимать позиции и действия, которые им не по душе, тогда как на Западе этот показатель приближается к 80% [7].

Социальный конфликт определяется как столкновение общественных субъектов, мотивированное их групповыми интересами, потребностями, целями. Под производственным конфликтом понимается столкновение участников производственных отношений [12].

Философы рассматривают конфликт - как социальное явление, как прелельный случай обострения противоречия [13]. Как известно, в философии противоречие и борьба противоположностей является началом развития всякого процесса и явления. Отождествление конфликта с обострением противоречия помогает нам педагогам увидеть его прогрессирующую роль в процессе формирования личности ребенка.

Столь же ценно высказывание философов: "конфликт" - это прорвавшийся наружу, но подспудно зревший "взрыв" и он требует именно разрешения, а не игнорирования" [3]. В практике общеобразовательных школ достаточно фактов игнорирования конфликтов, это объясняется недостаточной подготовленностью преподавателей в области разрешения конфликтов.

Ряд исследователей рассматривая конфликт с позиции теории игр принимает его как столкновение интересов, целей, планов сторон, в итоге которого происходит борьба [2,6,10,11]. Противоположные стороны называются игроками. Целью их работ являются выработка рекомендаций для оптимального поведения каждого из игроков. В этой концепции полезным для педагогики являются:

- анализирование способов целенаправленного педагогического воздействия на конфликт;
- помощь в осознании возможных и действительных последствий;
- формирование образца возможного поведения в похожих ситуациях в будущем;
- определение рациональных способов и средств вмешательства в конфликт;
- выделение этапов принятия решения в конфликте.

Изучая процесс конфликтного взаимодействия шахматистов И.В.Крогиус внес определенный вклад в теорию игр. Для нас имеет ценность выделенные им основные принципы конфликтной деятельности: 1. Концентрация сил. 2. Координация сил. 3. Определение направления и времени действий [4].

В психологических исследованиях по проблеме конфликтов имеются несколько

направлении и накоплен определенный опыт. Ряд из этих накопленных знаний приемлемы и для педагогической науки. Широкие круги ученых-психологов интенсивно стали изучать конфликт с конца 50-х годов. Хотя адекватно целям исследования конфликт характеризуется здесь широтой определений, для всех психологических работ общим и центральным их определением является следующее: "конфликт (от лат. *conflictus*-столкновение)- столкновение противоположно направленных целей, интересов, позиций, мнений или взглядов оппонентов, или субъектов взаимодействия"[14].

В зависимости от того, какие стороны втянуты в конфликт, в социально-психологической литературе разделяют внутриличностный, межличностный, личностно-групповой и межгрупповой конфликты.

Внутриличностный конфликт рассматривается как столкновение психических свойств (потребностей, мотивов, интересов, влечений, и т.п.) у одного и того же человека. Причину таких конфликтов у ребенка раскрыть нелегко. Для того, чтобы вернуть ребенку благополучие, педагогу следует потратить гигантские силы на определение причин и симптомов внутриличностного конфликта.

Е.П.Родченкова по этому поводу считает, что "чем активнее подросток в плодотворном общении, тем меньше вероятность того, что он окажется в состоянии морального конфликта даже при тяжелых внешних неблагоприятных условиях"[18]. Автор базируется на утверждении А.Н.Леонтьева, что наличие у подростка потребности в общении является внутренней предпосылкой его становления субъектом общения. В этом исследовании автором "конфликт понимается как критическая психологическая ситуация при наличии у человека довольно сложного внутреннего мира и актуализация этой сложности требованиям жизни". Как видно из этого определения, здесь моральный конфликт рассматривается как разновидность внутриличностного конфликта. Для нас ценным в этой работе является высказывание: "Ложное разрешение конфликта подростком равносильно остановке в его развитии или деградации его личности. В связи с этим встает задача выявления возможностей по оказанию эффективной помощи подростку в преодолении морального конфликта"[8]. В определенной степени это утверждение можно отнести и к межподростковым конфликтам.

Межличностный конфликт возникает между двумя или более личностями. В Российской педагогической энциклопедии он трактуется как "ситуация взаимодействия людей, при которой они либо преследуют несовместимые цели, либо придерживаются несовместимых ценностей и норм, пытаясь реализовать их во взаимоотношениях друг с другом, либо одновременно в острой конкурентной борьбе стремятся к достижению одной и той же цели, которая может быть достигнута лишь одной из сторон"[9]. Если своевременно не разрешить межличностные конфликты, могут усилиться крайности во взглядах и формах поведения, повыситься психическое напряжение, эмоциональная возбудимость, что может привести к фатальным последствиям. Как заметил А.Е.Ершов в таких случаях "суждения о противнике нередко категоричны, поверхностны или случайны. Взаимное недоверие, предубежденность приводят к тому, что контакты между ними нарушаются"[3]. По его мнению при такой ситуации проявляется снижение симпатии, т.е. прочувствование доброго в другом. Основными методами преодоления всех конфликтов А.Е. Ершов видит в применении критики, самокритики, коллективных дискуссии, обсуждении дел, здоровом соперничестве. Мы полагаем, что хотя эти методы предложены в преодолении конфликтов между взрослыми, можно было бы их использовать педагогам в разрешении межподростковых конфликтов, учитывая при этом конечно же их возрастные особенности. При педагогически целесообразном вмешательстве взрослых такие конфликты могут способствовать успешному формированию личности подростка.

В основу выбора А.И.Шкилем экспертного метода диагностики межличностных конфликтов легло положение, что "межличностные конфликты внешней стороной своего проявления имеет повышенные эмоциональные реакции его участников,..., что может быть наблюдаем"[15]. Наблюдаемость конфликтов помогает педагогам вовремя увидеть и использовать их в воспитательных целях.

В ситуации несоответствия поведения личности групповым нормам и ожиданиям возникает личностно-групповой конфликт. Вследствие таких конфликтов возникают негативные черты в личности ребенка и их источник долгое время скрыт от воспитателя.

Проведенный анализ определений конфликтов дает возможность сделать вывод, что различным исследователям в сфере социологии, философии, психологии и его отраслей характерно признание конфликта как важного социального явления и влияния его на процесс формирования личности.

Интересный опыт накопленный в различных сферах наук по проблемам конфликтов, позволяет рассматривать педагогам школьные конфликты на высоком теоретическом уровне и вносить огромный вклад в основу педагогической конфликтологии при уместном его использовании.

ЛИТЕРАТУРА:

1. БСЭ, 3-е изд. М., 1973, т.13, с.84.
2. Ватель И.А., Ерешко Ф.И. Математика конфликта и сотрудничества. М., "Знание", 1973.
3. Ершов А.Е. Личность и коллектив. Л.Общ."Знание" РСФСР, 1976, С.15.
4. Иванов В.Г. Коллектив и личность. Л.ЛГУ, 1971, С.74.
5. Крогиус Н.В. Познание людьми друг-друга в конфликтной деятельности: Автореф.дис. ...к-та псих.наук.-Л., 1980, 32. С.
6. Лефевр В.А., Смолян Г.Т. Алгебра конфликтов. М."Знание", 1968.
7. Османов Ю.М. Разрешение конфликтов методами управленческого консультирования. Автореф.дис. ...к-та социол.наук.М., 1994.-18с.
8. Родченкова Е.П. Педагогическая помощь подростку в преодолении морального конфликта. Дисс-я раб. на соискание ученой степени к-та пед. наук. М., 1992.-185с., с.17,33.
9. Российская педагогическая энциклопедия в двух томах./Гл. ред. Давыдов.-М., Научное изд-во "Большая Российская энциклопедия". Т.1.-А-М., 1993.-608с.,-С.467-468.
10. Смолян Г.Т. Принципы исследования конфликтов. "Вопросы философии", 1968, №9.
11. Соколовский Ю.Е. Некоторые условия психической деятельности субъектов общения в ситуации конфликта. В кн.: "Материалы Всесоюзного симпозиума по проблеме: "Мышление и общение". Алматы 1973.
12. Социальные конфликты в современном обществе / С.В.Пронин, А.П.Давыдов, Л.Я.Машезерская и др./Отв.ред. С.В.Пронин.-М.:Наука, 1993.160.. С.12.
13. Философская энциклопедия. М. "Советская энциклопедия", 1964, т.3.С.55.
14. Шевандрин Н.И. Социальная психология в образовании: уч.пос. ч.1. Концептуальные и прикладные основы социальной психологии. М.:ВЛАДОС, 1995, 544с., 392 С.
15. Шкиль А.И. Социально-психологические механизмы конфликтного взаимодействия в условиях учебно-воспитательного коллектива. Дисс-я раб.на соискание ученой степени к-та псих.наук.-Киев, 1990, 72С.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОГРАММНЫЕ СРЕДСТВА

Қазіргі таңда компьютер оқытудың құралы ретінде оқу процесіне кеңінен ендірілуде. Осыған орай, бұл мақалада компьютерді оқу процесіне ендірудегі оның мүмкіндіктеріне, оқытудың құралы ретінде атқаратын функцияларына; педагогикалық бағдарламалық құралдар, оның түрлеріне және қойылатын талаптарына теориялық және практикалық шолу жасалған.

На сегодняшний день практически во всех странах компьютер используется не только как предмет изучения, но и как средство обучения.

Как показывает практика, из всех существующих средств обучения компьютер наиболее эффективно включается в существующую структуру учебного процесса. Он наиболее полно удовлетворяет дидактическим требованиям и максимально приближает процесс обучения к реальным условиям. Компьютеры обладают целым рядом дополнительных возможностей, позволяющим управлять процессом обучения, максимально адаптировать его к индивидуальным особенностям обучаемого, т.е. с его помощью возможно усиление мотивации учения, более активное вовлечение обучаемого в учебный процесс, усиление индивидуализации в процессе обучения, расширение наборов применяемых учебных задач, за счет сокращения затраты времени, качественное изменение контроля за деятельностью обучаемых, путем обеспечения гибкостью управления.

Анализируя ситуации, сложившиеся в педагогической практике внедрения компьютера в учебный процесс, исследователи Т.Сергеева, А.Сиденко выделяют функции, которые возлагаются в настоящее время на компьютер. Условно их можно классифицировать (взяв в качестве основания - цель) следующим образом:

- справочно-информационная функция компьютера (для получения определенных разъяснений к учебному материалу; для создания различных баз данных, ведомостей оценок класса и т.п.);
- контролирующая функция (компьютер может использоваться в текущем и обобщенном контроле);
- формирующая функция (компьютер в качестве инструмента для отработки знаний путем тренажа и приобретения новых знаний, умений и способностей путем исследования компьютерной модели) [1].

Наибольшие надежды на успех применений компьютеров в учебном процессе возлагается на использование так называемых педагогических программных средств (ППС). На практике до сегодняшнего дня ведутся споры об эффективности использования ППС. Высказываются разные точки зрения: от полного отрицания до восторженных оценок. Повидимому здесь многое связано с личным опытом авторов, их профессиональной подготовленностью, способностью воспринимать чужой методический опыт и стиль, уровнем имеющихся пакетов программ, техники и другими факторами. С уверенностью можно утверждать, что наибольшего эффекта в использовании ППС достигают авторы тех программ, в которых учтены их опыт и педагогический стиль. В этом отношении особенно учителя математики имеют определенные преимущества, т.к. им легче стать не только пользователями, но и создателями ППС.

В педагогическую теорию и практику значительный вклад в определении содержания понятия ППС внесли И.Васильевский, В.Каймин, Э.Рудаков, А.Тимошенко, А.Щеголев, В.М.Монахов, И.П.Половина, М.Лебедева и другие ученые. Они педагогическими программными средствами (ППС) называют программы с их описаниями и инструкциями по применению, предназначенные для непосредственного использования в учебном процессе. На практике также часто употребляются идентичные понятия, как автоматизированный учебный курс (АУК); автоматизированный обучающий курс (АОК).

В научной литературе выделяют следующие классы ППС:

1. Контролирующие программы и тесты - для определения достигнутого уровня обучения.
2. Тренажеры- для закрепления пройденного материала.
3. Генераторы индивидуальных заданий - формируют заданное количество вариантов задач по выбранной теме (с ответами для преподавателей).

4. Обучающие программы и пакеты - для приобретений новых знаний и умений.
5. Развивающие игры- для усиления мотивации и обучения в игровой форме.
6. Справочники - для вывода информации по запросу, в основе своей содержат базы данных.
7. Моделирующие программы - иллюстрирующие протекание каких-либо процессов.
8. Универсальные обучающие системы - содержат целый блок программ по какому-либо курсу, предмету [2].

Кроме того, при создании ППС должны учитываться определенные требования, в которые входят:

I. Технические требования. Они включают в себя:

- а) надежность - полное отсутствие сбоев и отказов как при правильных, так и при ошибочных действиях человека;
- б) эргономичность - удобства и простота работы с программой. "естественность" команд и учет эстетических факторов в оформлении графической информации;
- в) гибкость - простота внесения изменений в программу с целью модификации или расширения функций или информационной части программы;
- г) мобильность - простота переноса программ на другие ПЭВМ [3].

II. Физиолого - гигиенические требования. Они устанавливают рекомендации к изображению информации, эффективности считывания, выбору цветности, расположению текста на экране. Учет санитарно-гигиенические нормы и правила.

III. Требования, предъявляемые к программной документации. В программную документацию должно входить руководство для учителя, содержащее порядок работы с ППС и методические рекомендации при использовании ППС в учебном процессе.

IV. Педагогические требования. Они включают в себя обоснование выбора темы для организации обучения с помощью ППС и методические требования. Методические требования должны учитывать принципы дидактики, своеобразие и особенности отдельных предметов [2].

К примеру, по ряду причин ППС легче создать и внедрять в учебный процесс по математике, чем, скажем, в предметы гуманитарного цикла. При создании ППС для компьютерного обучения математики целесообразно учитывать дидактические принципы, такие как [4]:

- принцип системности. Этот принцип применительно к компьютерному обучению математике предполагает разработку и обоснование форматизованной модели предметной области при проектировании соответствующей обучающей программы: отдает предпочтение пакетам программ, по группам тем и даже целым курсам по сравнению с отдельными программами ставит вопрос о формах использования ВТ в учебном процессе, о соотношении новых и традиционных форм обучения;

- принцип активности. Этот принцип требует наличия поля самостоятельности, т.е. компьютер активно вовлекает обучающихся в учебный процесс. Одна из важных предпосылок такого вовлечения - диалог обучаемого с компьютером;

- принцип поэтапного преодоления трудностей. Сущность этого принципа заключается в том, что учебный материал в обучающей программе должен состоять из отдельных, небольших по величине кадров с информацией или учебными заданиями. Задачи должны быть под силу каждому ученику, подбор упражнений - не утомительным в своем однообразии, т.к. решение большого количества однотипных заданий не приводит к формированию устойчивых умений и навыков. Поэтому трудность предлагаемых программой заданий должна нарастать, но не скачкообразно, а постоянно.

- принцип связи теории с практикой;

- принцип связи индивидуализации и коллективизации. Внедрение компьютерной технологий обучения- один из путей достижения сбалансированности индивидуальных и коллективных технологий обучения.

- принцип наглядности. Иллюстративные возможности компьютера привлекают внимание к использованию компьютера для обучения в первую очередь. В отличие от других средств обучения компьютер дает обучающимся возможность самому участвовать в процессе создания математической модели, управлять ею.

- принцип эффективности. Если говорить об эффективности самой обучающей программы, то наиболее значимыми методическими целями, оправдывающими использования ППС в процессе обучения, являются следующие: индивидуализация и дифференциация обучения; осуществление контроля с обратной связью, диагностикой,

оценкой результата; самоконтроля и самокоррекции; возможность тренажа; динамическая и графическая форма предъявления материала; моделирование изучаемых процессов; создание и использование информационных баз данных, доступ к сети информации; развитие творческих качеств, логического мышления обучающихся; вооружение учеников стратегией усвоения учебного материала.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Т.Сергеева, А.Сиденко. Компьютер - в разных моделях обучения. В кн. Компьютер и образование. - М., 1991. С. 90.
2. Половина И.П. Педагогические программные средства. Часть 1.-Омск, 1991, С. 4-5.
3. В.Каймин, Э.Рудаков и др. Технология разработки учебных программных средств. Журнал: Информатика и образование, 1987, N 6. С.63-65.
4. Дидактические принципы компьютерного обучения математики. В кн. Изучение отдельных тем школьного курса математики при использовании компьютера (Метод. Рекомендации) - С.-Петербург, "Образование", 1993. С.20-27.

İSLAMIN SANAT VE ESTETİĞE BAKIŞI

Адамның рухани жандүниесін қалыптастырудағы ислам дінінің мән-маңызы сөз болады. Өнер арқылы эстетикалық тәрбие берудің жолдары қарастырылады.

İnsanda güzellik ve sanat duygusunun fitriliği

İnsanı en iyi tanımanın herhalde en iyi metodlarından birisi de ona iyi bir gözlemci sıfatıyla bakmak, hareketlerini kontrol etmektir. Ona böyle bir nazarla baktığımızda insanın, biri maddi, diğeri ruhi olmak üzere iki dünyasının bulunduğunu ve bütün faaliyetlerinin bu iki yönde cereyan ettiğini müşahede ederiz. İşte sanat da insanın bu ikinci yönünü teşkil eden unsurlardan biridir.

İnsanı tam olarak tanımak için tutulması gereken yollardan bir tanesi, davranışlarını, henüz dini ve sosyal baskılardan azade, en samimi bir şekilde dile getiren 3-5 yaşındaki çocukların, doğuştan sahip oldukları içgüdülerini, melekelerini ve kaabiliyetlerini, içlerinden geldiği gibi hareket ederek, en saf şekilde sergilerler. Bu davranışlar, onlar için hem bir oyun, hem de yetişkinlik çağlarındaki faaliyetleri için bir alıştırma ve hazırlıktır. Bu konudaki bazı tespitlerimizi genelleştirerek söylemek gerekirse, hiçbir insan yoktur ki, o günkü imkanları ve kaabiliyeti çerçevesinde çocukluğunda sanat faaliyetleri diyebileceğimiz faaliyette bulunmamış olsun. Bir kimse dini ve sosyal baskıların henüz teşekkül etmediği o çağlarında mutlaka şarkı söylemiş, resim yapmış, bir müzik eşliğinde oynamış, çamurdan bir hayvan figürü yapmış, ev bina etmiştir. İşte insanın bu gibi faaliyetleri, onda güzellik ve sanat duygusunun fitri olduğunun güzel bir işaretidir.

İnsanlar, çocukluklarında ortaya koydukları bu faaliyetlerini ileriki yaşlarında ya çeşitli sebeplerle terkeder, köreltir, bastırırlar ve sanatın en alt faaliyeti demek olan dinleyici, seyirci olarak devam ettirirler, ya da geliştirerek sanatkar olurlar. Bir kimsenin elbiselik bir kumaş veya kravat alırken bile mağaza mağaza dolaşması, insanda doğuştan mevcut olan bu güzellik duygusunun eseridir. Eğer insanda böyle bir güzellik duygusu bulunmasaydı, elbiselerin yalnızca sağlamlığına, soğuk veya sıcakta karşı dayanıklılığına bakılacak, yemeklerin göze değil, yalnızca damağa hitap etmesi yetecek, binaların sağlam ve kullanışlı olması kafi gelecek, arabalar, elbiseler v.s. çeşit çeşit modellerde yapılmayacaktı. İşte bu gibi örnekler, güzellik duygusunun insanda doğuştan mevcut olduğunun başka bir işaretidir.

Çevremizde yapacağımız başka bir gözlemci ve meşhur bazı sanatkarların saralı veya akıl hastası olduğunu dikkate aldığımızda insandaki bu güzellik duygusunun faaliyete geçmesi hadisesinin, kavrama kabiliyeti *idiot* ve *debil* derecesinde olan kimseler haricinde zeka ve ruh sağlığı ile pek ilgili olmadığı anlaşılacaktır. Hatta akıl hastalarının tedavisinde Osmanlılar zamanında olduğu gibi, müzik ve resimden son zamanlarda tekrar istifade edilmeye başlandığı hemen hemen herkesin malumudur. Demek oluyor ki, her insanda az veya çok, şu veya bu şekilde sanata karşı bir yatkınlık mevcut olup, kişi bunu geliştirerek sanat merdivenindeki yerini alır. Bu merdivenin ilk basamağı, seyirci veya dinleyicilik, amatörce yapılan çalışmalar olduğu halde, en üst basamağı Sinan'ların, İttri'lerin, Yahya Kemal'lerin, Levni'lerin, Bihzadların, Şeyh Hamidullah'ların bulunduğu noktadır.

Bu tesbitlerimizden de anlaşılacağı üzere insan, yalnız düşünen, üreten, inanan bir varlık değil, aynı zamanda sanat eseri meydana getiren bir varlıktır. Tarihe baktığımız zaman, en ilkelinden en gelişmişine kadar yeryüzündeki bütün insan topluluklarının sanatta meşgul oldukları, sanat eseri meydana getirdikleri görülecektir. Hatta sanat eseri meydana getirmemiş bir din ve topluluk yoktur. Arkeolojik ve antropolojik araştırmalar bu durumun tarihin herhangi bir zaman diliminde değil, fakat dünya kurulduktan beri böyle olduğunu ortaya koymaktadır. O halde sanat ferdi planda fitri, tarihi ve sosyolojik anlamda exrensel bir hadisedir. Hatta onun evrensel bir hadise olması da her insanda fitri olmasının bir neticesidir ve tezahürüdür. Diğer taraftan bir kültürün ürünü olarak ortaya çıkan bir sanat eserinin, mesela bir çininin veya minyatürün, çok değişik başka kültürlerin insanları tarafından rahatlıkla beğenilip satın alınabilmesi, bir Hıristiyanın Sultan Ahmet Camii karşısında hayranlığını gizleyememesi gerçeği de bu sanat duygusunun evrensellığının başka bir delilidir.

Kur'an ve Hadislerin ışığı altında güzellik duygusunun fitriliği

Kur'an'da güzel sanatlarla doğrudan doğruya ilgili bir ayet mevcut değildir. Bununla birlikte diğer bazı ayetlerin ışığı altında O'nun güzel sanatlara nasıl baktığını tayin etmek mümkündür. Bunun için önce insanın ne olduğunu bilmek gerekir.

Kur'an-ı Kerim'e göre Allah, insanı yeryüzünde kendisinin halifesi olarak en güzel ve en akıllı şekilde yaratmıştır. Mesela Yüce Allah, Tin Suresi 4. ve 5. ayetlerinde :

"Muhakkak ki biz insanı en güzel şekilde yaratık, sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik" demektedir. Teğabun Suresi 3. ayette de.

"Size suret verip, suretinizi en güzel şekilde yaratmıştır; dönüş O'nadır"

diye buyurmaktadır. Mealini verdiğimiz birinci ayetteki "insanın en güzel şekilde yaratılma"sından maksat, insanın mukemmel şekilde yaratıldığı; denilebilirse de, ikinci ayetteki "suretinizi en güzel şekilde yaratmıştır" şeklindeki bir ifade, bunun yüz ve endam güzelliğini de içerisine aldığı göstermektedir.

İnsanın en güzel biçimde yaratılması, aynı zamanda onun güzelliklerini kavrama bunlardan zevk alma ve estetik değeri olan eserler yapma kabiliyetini haiz olduğunun da ifadesidir. Nitekim Kur'an'ı Kerim'deki bazı ayetler insanı düşünmeye davet ederken, bazı ayetlerde üstün belagati ve tasvirindeki güzelliğiyle doğrudan doğruya insanın estetik yönüne hitap etmektedir.

İnsanın fiziki ve aklı bakımından en üstün varlık olarak yaratılması, Yeryüzünde karşılaşacağı iktikadi, ahlaki, fiziki ve beşeri problemleri çözüp hayatını iyi şekilde devam ettirebilmesi, en güzel şekilde yaratılmış olması da Dünya güzelliklerinden zevk alabilmesi içindir. Gerçekten de dünya nimetleri yalnız iyi değil, aynı zamanda güzeldir. Aynı şekilde ağaçlar insanın ihtiyaç duyduğu meyveyi, odunu keresteyi verdiği için iyi insan ruhunda bıraktığı hoş etki ile de güzeldir. Bu örnekleri, kuşlar, bultlar vs. için de çoğaltabiliriz. Nitekim birçok ayette bu konu çeşitli şekillerde dile getirilmiştir.

"Ondan yeşillikler çıkardık. Ondan yığın yığın taneler, humaların tomurcuklarından sarkan salkımlar, birbirime hem benzeyen, hem benzemeyen üzümlerden, zeytinden ve nardan bahçeler yapıp çıkarıyoruz. Meyvesine, bir meyve verdikleri zaman, bir de oğunlaştıkları zaman bakın" (En'am,99).

"Hayvanları da O yaratmıştır. Onlarda sizi ısıtacak şeyler ve birçok faydalar vardır. Onların etlerinden yersiniz, akşamleyin getirip sabahleyin salarken onlarda sizin için bir zevk (güzellik) vardır" (Nahl, 5-6).

Bu ayetlerden de anlaşılacağı üzere, Dünya nimetleri yalnızca iyi ve faydalı değil, aynı zamanda güzeldir. Diğer taraftan, Cenab-ı Hakk'ın yarattığı en güzel şey ise bu dünyadaki salih amel işleyenlere vaad edilmiş olan Cennet'tir. Eğer insanın bu güzellik ve güzelliği kavrayan yönü bulunmasaydı, Cennet'in "altlarından ırmaklar akan köşkleri"nden veya oradaki hurilerin, insanın hayal gücünün dahi erişemediği güzelliklerinden bahsedilmeyecekti.

Aslında Allah'ın insanı "güzel" surette yaratması gayet tabiidir. Çünkü, Yaratıcı'nın kendisi "Cemal" (Güzel) sıfatını taşımaktadır. Bir ayete göre:

"Yaratılanların en güzeli Allah'tır" (Mu'minun, 14)

Yine başka ayetlerden (Hicr.29; Secde, 9; Sad,72) öğrendiğimize göre,

"Allah, O'na (Adem'e, İnsana) kendi ruhundan üflemişti"

İnsanın güzel ve güzelliğe karşı meyyal olması, güzel eserler ortaya koyabilmesi gerçeği, bu ayette belirtilen yaratma hadisesine dayanmaktadır. Hatta insanın "ahsen-i takvimi" olmasının sırrı da burada yatmaktadır. Hz. Davud'un sesini en güzel kılan, Hz. Yusuf'u ve Hz. Muhammed'i insanların en güzel yapan iksir, işte budur. Buna mukabil, böyle bir yaratılma imtiyazından mahrum bulunan "eşek en çirkin sese sahiptir" (Lukman, 19).

Diğer taraftan Kur'an-ı Kerim'deki birçok ayet, bu "ayetler" (işaretler) karşısında Müslümanların düşünup ibret almasını ve bu güzelliklerden istifade etmesini istemektedir. Bunlardan bir tanesi de Araf/31-32. ayetleri olup şöyledir.

"(Ey ademoğulları),mescidde süslü elbiselerinizi giyiniz, yiyiniz, içiniz fakat israf etmeyiniz. Çünkü Allah müsrifleri sevmez. De ki, Allah kulları için çıkardığı zineti, temiz ve hoş rızıkları kim haram etmiş?"

Görüldüğü gibi bu ayetlerden birincisinde mescide giderken zinetlerin takılması (yani tefsircilere göre güzel koku sürülmesi, temiz ve güzel elbiseler giyilmesi) istenilmiş, ardından da gayet cömert bir ifadeyle de "Yiyiniz, içiniz" diye insanlara Dünya nimetlerinden istifade edilmesi söylenmiştir. İkinci ayette ise güzel zinetleri, hoş ve temiz rızıkları Allah yasaklamadığı halde yasaklayanlar ve yasaklayacak olanlar azarlanmıştır. Zaten başka bir ayette (Kasas, 77)de.

"Ve Dünyadan da nasibini unutma" denilmek suretiyle yukarıdaki ayet te yit edilmektedir.

Dünya nimetlerinden faydalanma gerekliliği, Peygamberimiz tarafından da sık sık vurgulanmıştır. Mesela, Nesai'de (Zinet,54) ve Ebu Davud'da (Libas, 14) yer alan bir hadiste zengin olduğu halde, çirkin ve değersiz bir elbise giymiş olarak huzura gelen bir kişiye Peygamberimiz:

"Allah, temizdir, temizliği sever, güzeldir, güzelliği sever, merhametlidir, merhameti sever, cömerttir, cömertliği sever."

Müslim'de ise şöyle bir hadis bulunmaktadır:

"(Bir gün) Peygamber, 'Kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimse Cennet'e giremez'dedi. Bunun üzerine (sahabeden) birisi:

"Fakat elbisesinin ve ayakkabısının güzel olmasını isterse?" diye sorduğunda, Nebi:

"Allah güzeldir ve güzeli sever; (halbuki) kibir hakkı uzaklaştıran ve insanları hakir gösteren şeydir" cevabını vermiştir"

Bu hadislerden de anlaşılıyor ki, İslam dini, estetiğe büyük önem vermekte ve bu estetiğin kaynağını doğrudan doğruya Allah'a (c.c) dayandırmaktadır. Bu sebeple peygamberimiz hayatının her safhasında güzelliği arıyor, insanların giyiminde v.s. bunlara dikkat etmesini tavsiye ediyordu. Mesela bunlardan bir tanesi şöyledir: "O, bir gün cenaze merasimine gitti ve mezarın içinde hafif bir kazılış hatası görerek bunun derhal düzeltilmesini emretti. Birsı O'na bunun ölüyü rahatsız mı edeceğini sordu. Peygamberimiz de: "Aslında böyle şeyler ölüyü ne sıkır, ne de ona rahatlık verir, fakat, bu sağ olanların gözlerine güzel görünmek içindir" diye buyurdu. Peygamberimiz yalnız böyle demekle kalmayıp çevresindeki güzellikler karşısında sık sık duygularını dile getiriyordu. Mesela bir defasında aşılı bir fidanı tutup öperek "keşke ben de senin gibi aşılı bir ağaç olsaydım" demiş, genç hanımı Hz.Aişe'ye de "Ya Hümeyra" (pembe yanaklı) diye iltifatta bulunmuştur. Yine Peygamberimiz bir defasında Habeşistan'dan gelen ve Medine'deki Mescid'in avlusunda mızraklarıyla gösteri yapan bir gurup Habeşli'yi Hz. Aişe ile birlikte seyretmiş, bayramlarda ve düğünlerde çalgı çalınmasını istemiştir. Tabii bu düğünlerin İslam'ın koyduğu yasakları ihlal etmeyen tarzda yapıldığına şüphe yoktur.

Başta Buhari ve Müslim'de olmak üzere belli başlı bütün hadis kitaplarında bulunan bir hadis ise şöyledir: "Resullullah (s.a.v)bir defa Ebu Musa el-Eş'ari'nin okuduğu Kur'an-ı dinledi ve ona 'Ey Ebu Musa, sana Davud'a verilen Mizmarlardan bir mizmar verilmiştir' dedi". Peygamberimizin Kur'an-ın güzel ve insanda tesir uyandıracak şekilde okunması için söylediği daha pek çok güzel söz olup Buhari ve Müslim'i rivayet ettiği bir tanesi şöyledir: " Kua'an-ı seslernizle süsleyiniz". 4 Yine Peygamber Efendimiz, sesinin güzelliği ile müezzinlerin piri olan Bilal-i Habeşî'nin okuduğu ezandan daha çok etkilenir ve ezanı genellikle onun okumasını isteyerek "Ya Bilal, bizi ferahlandır" derdi. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) "Ya Bilal kalk ezan oku" demeyip rakik bir kalbin eseri olarak "kalk bizi ferahlandır" ifadesini kullanması, O'nun başka bir inceliğini göstermektedir. İşte peygamberimiz güzellikler karşısında böyle rakik bir kalbe sahipti. Zaten Kur'an-ı Kerim'in istediği Müslüman modeli de budur. Şu ayet-i kerime bu gerçeği ortaya koymaktadır:

"Muhakkak ki gerçek Mü'minler, ancak, Allah'ın ismi zikredildiği zaman, kalpleri titreyen kimselerdir" (Enfal,8).

Bütün bu ayet ve hadislerden anlaşıldığına göre, İslam dini, insanın estetik bir dünyasının da bulunduğunu kabul etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, insanın bu yönü onun en az dini, ahlaki ve beşeri yönü kadar önemlidir. İslam insanın diğer yönlerinin olduğu kadar, bu yönünün de geliştirilip olgulaşmasını istemiştir. İnsanın estetiğe karşı böyle istidatı olmasaydı, Kur'an-ı Kerim'in, o eşsiz belagatine ve şiir güzelliğine gerek olmayacak, Cennet ise bol yiyeceklerden, rahat fiziki şartlardan ibaret bir mekan olarak takdim edilecekti. Halbuki Kur'an-ı Kerim'de Cennet'in estetik cephesi,onun iyi ve faydalı olma özelliklerinden daha ön planda takdim edilmiştir. Hatta Cennet insanın tamamıyla estetik yönüne hitap etmektedir. Oradaki meyveler insana gıda sağlamak, onun vücudunu geliştirmek, köşkler Cennetteki insanın soğuk ve sıcaktan korumak, huriler ise insan neslini çoğaltmak gibi maddi fayda sağlamak için değildir. Fakat bu özellik, şimdiye kadar din bilginlerimizin dikkatini pek çekmemiştir. Keza, Cehennem sadece kötü değil, aynı zamanda çirkindir de.

İslam'ın beşeri arzulara ve kaabiliyetlere bakışı açısından sanat

İslam dininin sanata bakışını anlamak için, onun insana bakışını da incelemek gerekmektedir. Aksi takdirde konuyu yeterince anlamak zorlaşabilir. "İnsanın ne olduğu" konusu, bütün düşünen insanların olduğu kadar, yeryüzündeki bütün dinlerin ve doktrinlerinde problemi olmuştur. Hatta, onların ayrılığının temelini, bu soruya verilen cevapta yattığını söyleyebiliriz. Eğer insanı bütün dinler ve doktrinler faraza, yalnızca maddi ya da manevî varlık olarak kabul etmiş olsalardı, herhalde aralarında pek büyük farklılık olmayacaktı. Her felsefi düşüncenin insana kendi noktai nazarından bakmış bakmış olmasının izleri, kendisini sanatta da göstermektedir.

Konuya bu açıdan baktığımızda, İslam dininin, insanı maddi ve manevi yönünü hep birlikte ele aldığını görürüz. Manevi varlık olarak insan, "iyi", "güzel" ve "doğru"nun peşindedir. Düşünmek, fikir üretmek ve problem çözmek onun akli yönünü meydana getirir ve "doğru"yu bulmak gayretinin bir tezahürü olup bundan ilim doğar. İnsanın yine manevi dünyasının parçası olan "iyi" ise onun dini ve ahlaki inanç ve davranışlarının bütününü teşkil eder; bu ise din ve hukukun alanıdır. Manevi dünyamızın ayrılmaz bir parçası olan "güzellik" duygusundan ise sanat doğar.

Sanat ve güzellik insanda bu kadar köklü bir duygu olduğuna göre, İslam'ın bunu reddetmesi tabii ki mümkün değildir. Zira dinimizin, insanı bütün zaaf ve kabiliyetleriyle değerlendirdiği ve insanın birtakım temayülleri gördüğü herkesin malumudur. Çünkü, diğer birçok dinin aksine, İslam'da dini emir ve yasakları koyup tanzim eden (şari), dinin kurucusu bir insan ya da ruhban sınıfı olmayıp, insanı bizzat yaratan Allah'tır. Allah ise yarattığı insanın neye karşı meyilli olduğunu, hangi ihtiyaçlarının ne gibi kabiliyetlerinin bulunduğunu bilip hüküm verendir. Bu sebeptendir ki, evlenmek gibi çok tabii bir ihtiyacı bazı dinler yasakladığı halde İslam yasaklamaz. O halde güzelliğe ve güzel şeyler yapmaya karşı meyli bulunan bir varlığın bundan menedilmesi de Allah'ın adalet ve cömertliğine yakışmaz. Zaten Kur'an-ı Kerim ve hadislerde insanın doğuştan sahip olduğu yemek, içmek, uyumak, evlenmek, öğrenmek vb. şeylerde olduğu üzere, güzelliklerden zevk alması veya bu güzellikleri sesle, renkle, çizgiyle, sözle, hareketle veya çeşitli malzemelerle ifade etmek hadisesi olan sanat hakkında da böyle bir menfi hüküm mevcut değildir. Böylece İslam dininin, insanı bu konuda da çok iyi ve doğru şekilde kavradığı görülmektedir.

Fitri arzuların ve kuvvetlerin en suflisi gibi gözüken, fakat insanın en tabii yönlerinden birini teşkil eden cinsi arzunun tezahüründe görüleceği üzere, insandaki bütün arzularda pratik fayda, haz ve bunları kötüye kullanma istidadı hep birlikte mevcuttur. Bu sebeple dinimiz ruhbanların yaptığı üzere onu tümüyle yasaklayarak insan tabiatına ters hareket etmediği gibi, bazı felsefi akımların yaptığı üzere tamamiyle başıboş bırakmak suretiyle hem insanın, hem de cemiyetin ruhi ve fiziki sağlığını tehlikeye atmaz. Kanaatimizce, bu örnekte olduğu gibi, İslam dininin sanatta meşgul olmayı yasakladığını değil, fakat onun birtakım kurallar içinde icra edilmesinin gerekli ve icap eden hallerde şart olduğuna işaret ettiğini söylemek daha gerçektir.

СЕРКЕ ҚОЖАМҚҰЛОВ ҚАЗАҚ КЛАССИКАСЫНДАҒЫ КЕЙІПКЕРЛЕРДІҢ ТҮЛҒАСЫН ЖАСАУШЫ АКТЕР

Анализована творческая деятельность С. Қожамқұлова - основателя и создателя казахского театрального искусства. Школа С. Қожамқұлова и влияние его творчества был и остается важным объектом для изучения. Для молодого поколения она пример актерского мастерства.

Сахнамыздың ең үлкен суреткері Серәлі Қожамқұловтың талант табиғатын жете түсіну, оның актерлік ампуласын анықтап беру қай театр зерттеушісіне де оңайға түспейді. Көп театр сыншылары Сері-ағанды комик актерге жатқызады. Оған, әрине, актерлік ұшқын шашқан жарқын да айқын комедиялық таланты толық дәлел болады. Ал, бірақ Сері-аған жасаған салмақты, сабырлы бейнелерді немесе отты, сатиралық образдарды қайда қоямыз? Қазақ сахнасындағы тайға таңба басқандай айқын да естен кетпес әсерлі, кесек жасалған сом тұлға Еспембет образы нағыз реалистік бейне. Драмалық шығарманың екі өмірі бар. Бірі-баспа жүзіндегі әдеби өмір болса, екінші өмір және жанданып, толысып шығатын сахна өмірі. Әдеби негізі тамаша жасалған Еспембет образына Серәлі Қожамқұлов екінші өмір берді. Қазіргі қауымға осы Еспембет образын Қожамқұлов жасаған бейнеден бөлекше көзге елестету тіпті қиын. Театр тәжірибесінде бір кейіпкерді талай мықты актерлер ойнап, әрқайсысы өзінше ұғып, өзінші бейнелеп, бөлекше образ жасайтын жағдай жиі кездеседі. Ол солай болуға да тиіс. Бірақ, осы Еспембет образын жаңа басқа қырынан ашып, Серәлі жасаған бейнені толықтырып, тіпті сырттай да болса, басқаша әрлеп шығарған актер жоқ. Бұл өзгелердің дарынсыздығынан емес. Серке өнерінің оқшау озығынан, талант тереңдігінен болса керек.

Алып талант алып бейнелер жасайды. Серке жасаған сол алып образдардың бірі жоғарыда аталған Еспембет. "Еңлік - Кебекте" Серағаң жалғыз шапқан жоқ. Ұлы актеріміз Қалибек Қуанышбаев, театрымыздың сом тұлғалары - Елеубай Өмірзақов, Нұрмұхан Жантөрин, Бикен Римова сияқты тамаша ансамбльдің ішінде жүріп, орны бөлек шедевр жасады. Әуезовтың ұлы трагедиясының тарихи, халықтық терең сырын ашуға түп қазық болды.

С. Қожамқұловтың орындауында екі жастың қазасына себеп болған, қазақтың маңдайындағы жылтыраған екі жұлдыздарын өшірген Еспембеттің сұмдық бейнесі бүкіл халық трагедиясының арқауы дәрежесіне көтерілді. Роль ойнаушы актер өзі ойнаған кейіпкерінің іші мен сыртын бірден ашуға тиіс. Әрине бұл айтар ауызға ғана оңай. Шын мәніне келгенде бейненің ішкі сыр мен сырт кейіпінің үндес - үйлесім мен жарастығын табу әр актердің қолынан келе бермейді.

Аз құбылыспен көпті айтатын драмалық айтыстың қақ ортасында емес, қатарында, қағаберіс қалтарысында жүрген кішкене кейіпкерді жоталандырып ірі тұлғаға айналдырып, спектакльдің негізгі арқауын кеңітіп, толықтыра түсетін, қосымша философиялық мағана бере алатын актеріміз - Серәлі Қожамқұлов.

Серағаң бейнедеген күлкілі кейіпкерлердің ішінде өз заманының тепкісіне түскен қарапайым кішкене кейіпкерлердің бірі - "Ақан Сері - Ақтоқтыдағы" Қоңқай. Аттының жетегіне, елдің өміріне оң-оңай еретін қауқелектеген Қоңқайдың кейбір мінезіне келсек, кейбір мінезіне аяушылық етеміз. Осы образ Серағаңды жаңа бір қырынан танытты. Шынында да Қожамқұловтың Қоңқайы халықтың қалың ортасынан қайнап шыққан нағыз қазақы, ұлттық бейне. Серағаң бейнедеген образдардың ішіндегі Қоңқай бейнесінің екінші планы - тереңде жатқан астыңғы ағысы бар. Актер сізді күлкіге қарық қылды қойғанда, ар жағыңыздан ашы жақ тейісініп тұрады. Сөйтіп Сері-аған қазақ сахнасында тұңғыш рет кішкентай адамның үлкен образын жасайды.

Ғ. Мүсіреповтың "Қозы Көрпеш - Баян сұлу" трагедиясы жұртшылықты ширек ғасырдан астам уақыт сұлу поэзиясымен сусындатып келсе, ширек ғасыр бойы Қарабай ролінде Серке Қожамқұлов ойнап, көркем реализмнің тамаша үлгісін көрсетіп келді. Перде

ашылғанда бет ажары шөлейт даланың сұрғылт құмы тәрізді, қатынқы қабақты Қарабай - Серәлі сахнаға шығады. Ол жай шықпайды, бір нәрседен шошынғандай, алда бір сұмдықтың болатынын білгендей, торыға сөйлеп, түтіге шығады. Қарабай көрген түсін Жантыққа жорытады. Жантық жақсылыққа жорымай, ойын үрей бұған Қарабайды шошындыра түседі. Жетпіс жыл бағып, жеті жапырағына тісім тимеген қайран мал жатқа бұйырарын болғаны ма? Сераған Қарабайдың

торығуы мен шошынуының мәнін бірден ашып, аталық сезімнен ешқандай нәр жоқ, жүрегі мұздай қатал Қарабайдың қаталдығы мен сараңдығын аңғартады. Шошыну мен торығуа түрткі болатын нәрсе - Баянды алған жігіттің малына ортақ болатындығын да анық сездіреді. Екі ананың келе жатқанын көріп, Серке жастықты басына салмай, қапсыра ұстаған күйі бауырына басады. Шебер актер осы бір болмашы деталь арқылы образ болмысы мен табиғатын аша түсіп, Қарабайға тән сараңдықты көрсетсе, қол-аяғын жинап, жиырылып жата қалғанда, екі ананың аналық мейіріміне тікендей қадалған қатыгездігін танытады. С. Қожамқұлов Қарабайды бір ғана сезімнің, сараңдық сезімнің адамы етіп бейнелейді. Қарабайдың ойында қырық жыл отасқан жарына, туған қызына деген аздаған мейірандық оты жылт ете қалса, оның өзін сараңдық оты деп ұғу керек. Актер таланты Қарабайды ауыспалы, төкпелі заманның құбылмалы құлы етіп кескіндейді. Дүниеқоңыз адамның әлсіздің алдында күшті, күштінің алдында әлсіз, бишара екенін көресің. Оның малдан, туған елден айырылып, құмды шөлде жынданып кетуінің өзі әлсіздік белгісі. "Қара қыпшақ Қобыланды" академиялық драма театрының сахнасында 1947 және 1967 жылдары қойылды. Екі қойылымның екеуінде де Көбікті батыр ролін С. Қожамқұлов ойнайды. Ол бейнелеген Көбікті қандай батыр болса да, қарсы келген жауын тақымына қысып алып кететін күш атасы ретінде көрінбегенмен, "Өз елінің қамын ойлаған ақылшы, өмірші де" ол да өзінше қызы. Актер аузынан естілген әмірлі, қаһарлы айтылған сөзі де зілді әрі ызғарлы. Оның ширақ қимылынан батырларын жауына қайрап салатын әрекетінен, түксиген қабағынан, ашулы жүзінен талай қанды жорықта жеңістің туын ұстаған қайратты жан елес беріп өтеді. Қандай роль болмасын, ең алдымен, орындаушының актерлік даралығына тікелей байланысты. Сол ерекшеліктен ауытқыған сахналық бейненің ұзақ өмір сүруі сөкіталай. Сөзді шегелеп айтып, көркемдік сырын ақтаратын, ашу шақырып, ширақ қимыл көрсететін Көбікті - Қожамқұлов өзінше қызық сахналық тұлға.

Творчество сапарында жетістіктерімен бірге, сәтсіз жайлардың болуы заңды құбылыс және бұл кімге болса ортақ. Әрине, мұндай жағдай С.Қожамқұлов творчествосында да, басқаларда да болды. Актер өнері табиғи талантқа қоса, мол ізденісті, оқып-үйренуді, ерінбей еңбектенуді, асқан шыдамдылықты тілейді десек, сол қиын жолда жасалған қадамның кейде қанығыс кетуі әбден ықтимал.

В. Шекспирдің "Асауға түсау" комедиясында С. Қожамқұлов шағын екі роль ойнап, екеуін де сахналық жинақылыққа жеткізуі-актердің тамаша шеберлігімен бірге, спектакльді қойған режиссердің ролді орындаушылардың өнер ерекшелігіне қарай дұрыс бөлгендігінде екені даусыз. Роль болу жауапты творчестволық кезең, онда актердің ерекшелігі, оның ішкі әлемі, сыртқы сипаты әбден ескеріліп актердің образ сомдау шеберлігінің сырын дәл танып, түсіне білуден тұмақ. Осы талапты режиссердің берік сақтауынан С.Қожамқұлов жоғарыдағы аталған комедияға Слай мен Педент бейнелерін жоғары көркемдік дәрежеде жасаған. Слайды трактирші әйел Аванценаға әбден ішкілік өтіп кеткендіктен, буыны жоқ адамдай қол-аяғын жерге тигізбей делектетіп алып шығады. Бет-аузы ісіп, көзі көрінбей, мұрны қызарып кеткен. Сынған стакандардың құнын даулаған әлгі қатынның жұлынып, кішкене мазасын алғаны болмаса, өмірде уайым-қайғысы, тағдырына өкінші мен реніші жоқ жан сияқты. Ауыр жұмыстан кейін ішкен сыраны көтере алмай қалғанымен, трактирші әйелге "Слай тұқымының сұм" еместігін дәлелдеп бағады. Осы көріністің өзінен-ақ ешкіммен шаруасы жоқ, халықтан шыққан қарапайым, аңқылдақ жанның кескіні айқындала түскен.

Спектакльдің екінші жартысында С.Қожамқұловтың кезбе мұғалім-Педент роліндегі ойыны тіпті қызық. Бұл нағыз сахналық портрет. Мұнда шынайы шындық, кейіпкердің болмысыз әрекетінен, күйкі ісінен туған комедиялық күлкі бар. Сөйтіп, С.Қожамқұлов бір спектакльде екі шағын ролді тамаша ойнап шықты. Қызық құбылыс. Бір спектакльде екі ролді С.Қожамқұловқа режиссер басқа актер таба алмағандықтан ойнатпаса керек және актер өз шеберлігі арқасында Шекспир комедиясын жете менгеріп, есте ұзақ сақталатын бейнелер жасаған. Бұл кездейсоқ табыс емес.

Ұлттық театр өнері іргетасын қалаушылардың бірі, қазақ сахнасының даңқты да абырой-атағы алысқа кеткен корифейлерінің қатарынан берік орын алған Қазақ ССР-інің

халық артисi, СССР және Қазақ ССР Мемлекеттiк сыйлықтарының лауреаты, Социалистiк Еңбек Ерi Серәлi Қожамқұлов өмiрi мен өнерiн, майталман актер жүрiп өткен творчестволық жолда еске алғанда айтылар әңгiме де, шертiлер сыр да көп болса керек-тi.

Серағаң, Қаллеки, Елаған, Күрекен, Күләш, Қанаған өнерi, сахнада олар жасаған сан түрлi соқталы образдар әңгiме аясына айналғанда, ең алдымен ауызға түсiп, көңiлге келетiнi - олардың қай-қайсысының да халықтың қақ ортасынан жарып шығып, саф алтындай таза да шынайы таланттымен, өнегелi өнерiмен өмiр бойы туган халқына қызмет етiп, табиғат сыйлаған дарқан дарындарымен ел-жұрттың рухани жан дүниесiн байытып, сондарына өз өнерлерiмен өлмес ескерткiш орнатып кеткендiгi.

Серағандар шын мәнiнде қазақ халқы үшiн жана өнер болып табылатын театр және кино өнерiнiң көш басшылары, тура мағынасындағы пионерлерi. Өйткенi, ең үлкен сахна шеберi, елiмiздiң өнер ағасы Қожамқұлов - тарихымыздың куәгерi ғана емес, қайта түлеген көркем өнерiмiздiң көш бастаушыларының бiрi, шоқтығы биiк iрi тұлғасы. Демек, халқымыздың есiмiмен егiз, бүгiнгi әлемдiк сахна өнерiнiң iлгерi сапына қосылған маңдай театрымыз С. Қожамқұловтың есiмiмен тығыз байланысты. Әрине, көп жасаған, көптi көрген көненiң көзi, куәгерi ғана емес, арбаның бел ағашындай сахна өнерiмiздiң бар салмағын көтерген, оны өрге сүйреген бейнетқоры, тек ерiнбес еңбегiмен ғана емес, жарқын таланттымен, оқшау өмiрiмен қазақ сахнасының шоқтығын көтерген озық шеберi.

Қазақтың тұғыш театрына 70 жыл десек, осы 70 жылдың алды тақыр емес, оның iлгерi, алғы тарихы бар. Бұрын маманданған өнерi болмаса да, халықтың әр саласындағы көркем өнерiнде театр элементтерi бар болатын. Ол - ақындар айтысы, билер сайысы, қыз бен жiгiт айтысы, салттық өлеңдер, сан алуан халық ойындары. Сонымен бiрге, қазақтың бай ауыз әдебиетi, әсiресе эпостары, драмалық сюжет пен элементтерге толы болатын. Осының бәрi жана оянып келе жатқан ұлттық интеллигенцияға қозғау салды да, оқыған жастар үйiрмелер ашып, драмалық ойындар көрсете бастады. Қазақ театрының тұңғыш қаламының құтты болуына айрықша әсер еткен екi сәттi жағдайды атап өтiсесек болмайды. Оның бiрi - қазақтың тұңғыш театры құрылмастан бұрын қазақ әдебиетiнде драмалық шығарманың тамаша сәттi үлгiсi жасалды. Ол он жетiншi жылы жазылып, күнi бүгiнге дейiн сахнамыздан түспей келе жатқан М.Әуезовтың “Еңлiк-Кебегi” болатын. Сөйтiп, болашақ театрды ұлттық драматургияның тамаша туындысы өмiрге шақырып тұрды. Екiншiден, театрдың алғашқы құрамы сәттi құралды. Театрға кездейсоқ құмарпаздар емес, халық арасынан шыққан өнерпаздар iрiктеп алынды. Әр саладағы өнер саңлақтары бiр шаңырақтың астына жиналып, тұңғыш театрымызға айнымас халықтық сипат және алғашқы кезде аса қажет синтетикалық характер бердi. Шынында да, сол қазақ сахнасының шымылдығын алғаш ашқан адамдардың атын атап көрсек, мерейiмiз өсiп, көкiрегiмiздi зор мақтанш кернейдi. Асқақ әншi Әмiре Қашаубаев, ерен жүйрiк ақын Иса Байзақов, ұлы артистерiмiз - Қалибек Қуанышбаев пен Күләш Байсейiтова, кешегi естен кетпес Құрманбек Жандарбеков пен Елеубай Өмiрзақов, Серке Қожамқұлов, Қанабек Байсейiтов, Шара Жиенқұлова, Қапан Бадыров, қазақтың тұңғыш режиссерлерi Жұмат Шанин мен Асқар Токпанов. Осылардың әрқайсысы өнерiмiздiң үлкен асуы болып алдымызда тұр.

Театр шаңырағының астына алғаш жиналған осы ат төбелiндей азғантай топтың, бiрақ әлi де асу бермес алып топтың iсi мен өнерiне ой жүртiпiп көрелiкшi. Ондаған рольдердi ойнап, сан алуан қайталанбас характерлер жасаған осы актерлердiң бiрiнiң образының бiрiне кiшкентай да болса ұқсаған жерлерiн көрген адам бар ма? Бұлардың әрқайсысы жеке-дара тұрған, театр өнерiмiзде өз алдына жеке дәуiр болған суреткерлер, бұлардың табиғи таланты да, актерлiк мәнерi де, мiнез-құлқы да, кiсiлiк сипаты да ерекше оқшау тұрған тұлғалар. Шынайы таланттың iлгерiлерден бөлек, кейiнгiлерден ерек, кейiнгiлер қайталай алмас өз сипаты, табиғат тарту еткен дара бiгiмi болады. Олардың бiр-бiрiнен айнымас ұқсастығы бар. Соның бiрi-талант тереңдiгi болса, екiншiсi - сол таланттың тамыры тереңде жатқан халықтың негiзi.

Қорыта айтқанда, халықтар арасындағы байланыс-қатынас шексiз күшейiп, ғылыми-техникалық революция заманында ұлттар арасындағы айырмашылық қана емес, ерекшелiктер де жойылып, жұқарып барады. Халықтардың унификациясы тоқтауға әл бермейтiн құбылыс. Әйтсе де барша халықтардың мәдениетi тегiстелiп, биiк сатыға көтерiлген заманда да ұлттық ерекшелiк, ұлттық характер, бояулар өз орнын табуы керек. Мұнсыз мәдениет өзiнiң дөмiнен, сикырлы бояуынан айрылады. Бiздiң театрымыз биiк мәдениетпен қоса ұлттық сипатын берiк сақтауға тиiс. Халықтың терең тамырынан үзiлiп, ұлттық негiзiн жоғалтқан театр - әркiмге елiктеушi провинциялдық театрға айналады.

Серәлі Қожамқұлов халқымыздың зор қазынасы десек, ол асырып айтқандық болмас еді. Ол біздің ұлттық мәдениетімізді байытқан кесек тұлға. Қазақтың тұңғыш театрын жасауда, оны дамытуда С.Қожамқұловтың орны ерекше.

Шынайы шыншыл, асқан шебер суреткер өзінің саф таза өнерімен, өнеріне сай таза адамгершілігімен кейінгі ұрпаққа, бүкіл театр қауымына шапағатын тигізіп, ілгері бастап келді.

СОДЕРЖАНИЕ

История

КОЙГЕЛЬДИЕВ М.	Идея единного Туркестана: история становления, развития и ее современное состояние	5-12
ШАЛЕКЕНОВ У.	Новый подход к истории тюркского мира	13-16
АКТАШ Ш.	Становление и развитие тюркской литературы	17-19
БЕРШИМБАЕВ С.	Республика Казахстан - суверенное, независимое государство	20-23
АБУШАРИП С.	Методологические аспекты познания древней истории Турана	24-29
ДАУИРБАЕВА Т.	Впоследствии освоения целинных и залежных земель Казахстана	30-33
ЖАНПЕИСОВА Ж. ТЕНЕСБАЕВ К.	Казахская национальная интеллигенция в восстании 1916 года	34-36
ЖЕТИБАЕВ К. АЛЬМАХАНОВА А.	Некоторые аспекты становления казахской интеллигенции	37-39
БАХТЫБАЕВ А.	Откочевка и устройство казахов в Каракалпакстан	40-43
КОСАНБАЕВ С.	Этнографические традиции, обычаи и ритуалы	44-46

Филология

САТТАРОВ К.	Из истории сбора и изучения фольклора казахов Ташкентского оазиса	47-50
ЕСЕМБЕКОВ Т.	Драматизм прозы	51-53
АЛПАМЫС-УЛЫ М.	Образы батыров в эпосах	54-57
КЕРИМБЕКОВ М.	Омаров - талантливый критик	58-61
КАМАЛОВА Ж.	О творчестве казахских поэтов - книжников	62-64
ТАНАУОВА Ж.	Исследование казахских народных юмористических рассказов	65-66
КОШЕНОВА Т.	Сохранение традиций	67-70
ЖАНТАСОВА С:	Новая версия дастана "Фархад-Шырын"	71-72

Правоведение

ЖОРАБЕКОВ С.Ж. ЧУКМАИТОВ Д.С.	Проблемные вопросы организации социальной адаптации освобожденных из мест лишения свободы	73-77
----------------------------------	---	-------

Педагогика, психология

ХЭТЧ ДЖОН	Опыт введения американской литературы в учебный процесс Казахстана	78-86
ТИЛЕУОВА С. МАЛДЫБАЕВА	Внимание и восприимчивость одна из основ активного познания	87-89
РАХМЕТ У.	Учет и контроль знания студентов: теория и практика	90-93
АНАРБЕКОВА А.	Междунучное освещение конфликтной ситуации в педагогике	94-96
ТУЛЬБАСОВА Б.	Педагогические программные средства	97-99

Искусствоведение

ЧАМ Н.	Искусство и эстетика с позиции ислама	100-103
СЕЙТМЕТОВ К..	Серке Кожамкулов - основатель и создатель казахского театрального искусства	104-107

Индекс 75637

Қожа Ахмет Яссауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің жобасы